

84(2=632.93

А13

С 24758

АБАЙЛАНЫ САКИНАТ

**Шауайланы
(Абайханланы)
ДАУУТ – ХАЖИ**

КР

АБАЙЛАНЫ САКИНАТ

854458

**Шауайланы
(Абайханланы)
ДАУУТ – ХАЖИ**

Издательство «Принт Центр»
Нальчик 2015 г.

84(2=632.93)

A 13

~~УДК 821.512.142-31/-32~~

~~ББК Ш5(2=Ба)~~

Абаева Сакинат Дауут-Хажи Историко-биографическое издание. — г. Нальчик. Издательство «Принт Центр», 2015, — 154 с.

В книгу «Дауут — Хажи» включены две повести. Первая повесть «Дауут — Хажи» посвящена жизни известного просветителя Шаваяева (Абайханова) Дауут — Хажи — одного из образованнейших людей своего времени. Шаваяев Д-Х является одним из основоположников балкарской литературы.

Он является также основателем школы воспитания балкарской интеллигенции.

Второе произведение написано по мотивам поэмы Шаваяева Д-Х «Жазаланы Хажини тауруху». На примере похищенного мальчика, Жазаева Каплана, показывает жестокость и бесчеловечность работорговли.

© Абаева Сакинат

**Къолумдан келсе эди,
Бу дунягъа келмезем.
Умутум толса эди,
Бу дунядан кетмезем!
Шауайланы Даут – Хаж.**

**Шауайланы
(Абайханланы)
ДАУУТ – ХАЖИ
Стамбул – 1860 чы жылла.**

*Шауайланы Даут – Хаджини туудугъу,
анамы къарындашы, Шауайланы Исмаилгъа
атайма.*

Шауайны ауарасы уллу эди. Жауунлу жаз къыздыра да къуя, бир да тынчайтмайды. Жауардан алгъа тохтаусуз жел борбайларынгдан тюшюреди. Не болса да, юйню бошамай жарамаз. Жайны кюню къарыш бла бирди. Ары – бери болгъунчу биченни жарашдырыу, бахчаны сугъарыу, аны къазыу – жыйыу, ишлегеннге иш топпа – толуду.

– Сууукъла жетгинчи, башыбыз кирирни мадарын этерге керекди. Андан сора да жумушла бек кѣпдюле дей, Шауай уллу къайгъыдады.

Къайынлары болушур эселе да, узагъыракъда кългъандыла. Юй бийчеси, Таукенланы кызы Дюгерхан, эрин-меген, бир ишни да артха тюртмеген адам, тынгылы болуш-лукъду.

Дагъыда Шауайны башы бла ѳтген къыйынлыгъы, аны эсинден аз заманчыкыгъа да кетмеген, иги болмагъан ауруууду.

– Сабийлерим, аналары да къайда болурла? Жанлары сау болурму? Быллай соруула Шауайны жанын тохтамай къыйнайдыла. Аны жүрек ауруун юйдегиси иги ангылагъанлыкыгъа, жүрегин сакълагъандан, жапсаргъандан башха, не бла болушаллыкыды?

Сагъышла, сагъышла... Аланы бир кесекге унут-дуртхан, жангыдан юй къурагъаны, сабийлени ѳсюулерини къайгъысы болгъанлыкыгъа, кѳз аллында, жүрек жауун ашагъанлай турадыла. Бу къыйынлыкъдан сора, Шауайгъа жашау тохтагъанча кѳрюннгенди. Бюгюн, Аллахха шукур, жангы юйюрюню жумушлары, башын аяздырадыла, къайгъыларын чачадыла...

Чегемли бийле, Малкъарукълары да, уллу адамлыкълары болгъан, бир да алаамат адамла болуп тюбедиле. Элге киргенлей, Байрым деген жерчикде юй орун сайлатып, сууукъла тюшгюнчю изеу жыйып, эки – юч отоуу болгъан юйчюкню ичине кийирирге бек къайгъырадыла. Быллай адамлыкъны, къайгъырыулукъну кёрюрге деген акъыл, Къарачайдан Бахсан ауузуна, андан Чегемге тебиреген заманда, Шауайны эсинде жокъ эди.

Бахсанны бийи, Орусбий улуну оноуу бла ол, Чегем жерин, алай таныды. Аны Малкъарукълагъа ийгенде, юй – журт ишлеу, жангыдан юйдегили болгъаны да аны болушлугъу бла этилди.

Шауайгъа къайгъырып, аны уллу кётюргенлери ючюн игиликлери игилик бла къайытсын! Къыйынлыкъ тюнгюлтюп тургъан адамын жюрегинден такъырлыкъ кете, жашаугъа башхаракъ къарап, умут этерге базына: «Арабий, энтта да бир кере сынапмы кёрюрем муну татыуун?», деген акъыл, жангыдан келе башлады. Эрттен бла эртте къобуп башлагъан ишин, ашхам къарангыгъа дери солуун аллыгъы келмей кюрешеди...

Бирде, арбазда, жассы ташха олтуруп, бу жангы жерлени ариулугъуна кёзюн алмай, сейирсинип къарайды. Аллах кесини бир уллу жумушуна сайлагъан жерча: булутлагъа жетген тёппелери бла акъ башлы къаяла, эркинлик этип учхан къушла, аланы этеклеринде бийик нарат, къайын чегетле табийгъатны омакъ жасайдыла. Чыран бузланы эригенлеринден къуралгъан Чегем череги шорха – шорха къуюла, ызындан атлы къуугъанча ашыгъып бара, ташланы бир бирге ура, кёмюк этдиреди.

Быллай сейирлик жерге тюшгенин, Шауай уллу насыбха санагъанды. Аны бери жибергенине, Орусбий улуна, бек ыразыды. Сюйген къонакъбайы, Малкъарукъ улуну оноуу бла юй мурдоргъа ташын салгъаны уллу насыбы

болгъанды. Хар бири да Аллахдан, Шауайгъа бу жерни огъурлулугъун бер деп, тилегендиле...

Уллу Элни тегерегинде кѣп элчикле бардыла. Юйню жумушларын бошагъандан сора, аланы айланып кѣрюрге, адамларын таныргъа, умуту алдады. Юй бола, къадарны, жашауну кѣргюзтгенине тѣзе, къууанчына къууаныргъа юйрене, къыйынлыгъына жарсый жашаргъа керекди...

Юйню битдирип, ичине кирирге ашыгъыу, аланы жангы жашауларына бир уллу къууанч келтиргенди. Тийре – хоншусу да изеуге жыйылып болушургъа хазырдыла. Изеу бла бирге сары топуракъны салам бла ийлеп хазыр этдиле. Аны балчыгъы ачыгъанлай, къабыргъаланы сюртюп, тешиклерин бегитирикдиле.

– «Огъурлу болсун битерик юй, оту татымлы болсун, боза биширилсин, уча этилсин, къурманлыкъ къой союлуп ашалсын!» – деген алгъышла бла ийленген топуракъны кюрек бла ёрге жыйышдыра, юсюне тапхан эскини жапдыла. Ол бир ненча кюнден хазыр боллукъду, къабыргъаланы аны бла сюртюп толтурургъа жарарыкъды...

Бир ненча кюнден тиширыу изеу келип, юйню жангы къаланнгъан къабыргъаларын эки жанындан да къалын сюртюп, кесини ишин къыстау башлады. Ийнарла айта, бир бирлерине лакъырда эте, ойнай – кюле ишлерин къоратадыла. Сюртюлюп бошалгъандан сора, жангы юйню отоулары бир тюрлю къууат алып, тынгылы кѣрюнедиле. Ала, бусагъатда окъуна, кирип жашарча журтлагъа ушайдыла.

Бир ненча кюнден, мылысы къуругъандан сора, Шауай жангы юйюню ичинде айлана, мындан иги, ариу да юй жокъду дериги келди.

Кюнле оза, тюрлю – тюрлю жумушла чыгъа, къууанчлы, бушуулу ишле да бир бирлерин алышадыла. Жашауну хали алайды. Бир жумуш, башханы башын жаба, сагъайтады. Жангы Чегем эли, анда жашагъанла, туугъан эли

Къарт Журтдан башхаракъ кёрюнедиле. Аны сылтауу неде болгъанын, ол алыкъа ангылаялмайды. Быланы адамлыкълары, жарсыууна къайгъыргъанлары, кеслерин бек сөйдюртгендиле. Билмеген жеринде, танымагъан адамладан быллай бир хатырны, жумушну кёрюрге, эсинде да жокъ эди...

Жангы юйюн ишлеуде тохтамай кюрешгени битеу заманын алады, къайгъыларын чачады, жүрегин басады. Юйюрюню жумушларындан да, къарындашы, Уланбайны къайгъысы, эсинден кетмейди. Къарындашыны къайдагъысын билирге, кёрюп, тансыгъын алыргъа излейди. Чыгъып, кетип айланыргъа амалы болмай, эсине тюшсе, жүрегин тыялмай къалады. Алай, кеси онгун ангылагъан адам, жарсыуугъа, болдуралмазлыкъ умутунда жангызды, мадарсызды. Бу жашау, Шауайны жангы жашаууду, жангы къадарыды. Ол кесини барыуунда ачыта, ышандыра, къууандыра элтеди. Жашаууну түрленнгенине къараргъа, ол энтта да заман табарыкъды...

Айтханыбызча, жангы жери анга иги тюбегенди, жашаугъа къууаныргъа болушханды, кёлюн кётюре жапсаргъанды, умут этдиргенди. Алай ётюрюк неге жарасын, туугъан элинден, гитче болса да, бир хапар билирге, аны къууанчына къууаныргъа, жарсыуунда къатында табылыргъа сөе эди. Тансыкълыкъ жүрегин къыйнагъан кезиуде, Доннгат къая жанына къарай, башы бла учхан булутладан туугъан элине, къарындашына салам ие ахтыныучуду. Бирде, Огъары Бахсанда къалгъан къарындашын эсгере: «Ай медет, бусагъатда Уланбай не ишлей болур?»— дей, терен кючсунеди. Аны анда юйленнгенин, юч къызчыгъы да болгъанын эшитгенди. Алай, андан сора, Кёнденленнге кёчюп анда жашагъанын алыкъа билмей эди. Билсе да кетип, излеп, табар амалы жокъду. Алай, бир заманда къарындашына тюберигине, ол бек ышанады.

Энди сабийлери да ёсген болурла, бирине мынча, башхасына да быллай бир дей, аланы жыл санларын санау-

чуду. Бирде уа кеслерини сабий заманларында мароко жыяргъа барып, тойгъан да этип, юйге келе къучакълары бла базыкъ оразыкла да жыртып, жауунда жибип келгенин эсине тюшюреди. Ол заманда жүреги, жаны бла да Къарт Журт эллеринде, юйлерине элтген тар жолчукъну тансыкълайды. Уланбай бла бирге, төгерегин ханс хорлагъан жаяу жолчукъ бла эншге, суу бойнуна тюшюп, уллу челекле бла суу келтирселе, аналарыны къууаннганы эсине тюшюп, кеси аллына ышара, кючсюнеди.

– Юйюбюзде жашап къалсам эди, къалай боллукъ болур эди мени жашауум?– деген соруу, аны эсине терк – терк келеди. Бу эсгериуле, аны белгисиз жанына ажашдырылгъан юйдегисини жарсыуун унутдуртмайдыла. Аллай заманында, юйюню аллындан узайып кетген жолчукъгъа умутлу къарай: «Аналары, сабийле да биргеме болсала эди, андан уллу насып бу дуняда болургъа боллукъму эди? – дей, къыйын сагъышла аны жашауун бузгъанына, тюрлендиргенине ачыулана, терен ахтынычуду. Алагъа тѣзалмазча тансыгъы, жүрегин сынсытханлай, къыйын сагъышлагъа хорлатады. Бирде уа кесини мадарсызлыгъына уруша: »Умутсуз жашау болмайды, анга ийнаныргъа керекме«– дейди...

Башына къаллай сагъышла келселе да, ол къачан болса да сабийлерин, аналарын табарыгъына бир такъыйкъагъа да умутун юзмей, кѣрюрге ышанады, жүреги бла ийнанады. Аланы эбизиге сатхан бетсиз хоншусуна Аллахны бек уллу налатын береди, бир заманда да кечмезлигин биледи, аны ахыратда да тынчаймазлыгъын тилейди. Ол адам анга келтирген палах, аны жашаууна уллу къыйынлыкъ салгъанды. Бир ууахтыгъа Шауай юйюрю бла бирге, туугъан журтун да тас этгенди. Алайлыкъ бла аны юйю, жери да, Чегемни Уллу Эли болуп къалгъанды.

Алай къадаргъа ачууланыргъа жарамаз. Таукенланы къызы Дюгерхан бла бир юйюр къурап аны экинчи кере да

насыбы тутханды. Ол акъыллы, ариу, сабыр хали болгъан тиширыуду. Шауайгъа мында юч жаш бла эки къыз туудула. Жангыдан къуралгъан юйюне, толу арбазына, ючюлмеген от жагъасына ыразыды. Жашау энтта да аны къадарыны жолу бла акъырын элтеди.

Тас болгъан юйюрюн излей, ол заманда болгъан ишлеге шагъатладан хапар сорушдура, къайда айланса, кимге тюбесе да къайгъысын айта, кёп адамдан болушлукъ излегенди. Ол адамла да, Шауайны кыйынлыгъына жарсый, таныгъанларына билдире, жесирлени ызларына тюшер амалны тохтатмагъандыла. Кёп жылланы къайгъыда жашагъан ата, къайдагъыларын билсе, аланы табаргъа мюлкюн, заманын да аярыкъ туююл эди...

Кюн кюнню алыша, жылы жайдан сора сууукъ жауунлары бла салкъын кюз жетди. Жылны бу заманында элде иш кёп: биченни таудан тюшюрюрге, бахчаладан тирликни ашыгъышлы жыяргъа керекди. Къанлы кюзню ишлери адамланы жашауларын къазауатха къалдыра, хар такыйкъасын да багъалатдырады. Уллу, гитче да тохтамай кюрешедиле. Къар тюшюп, тауда жолну бегитип къойгъунчу, биченлени ёгюз арбала бла ташып, бийик тишлеге къалайдыла.

Аллай кюнлени биринде, бир танымагъан жолоучу Шауайгъа келип, юйдегисин къайда табарыгъыны юсюнден хапар билдирди. Ол аны жүрегин чартлатып чыгъарыргъа жетдирип, арбаздан тышына муштухул чыгып, суу бойнуна тигелетди.

Насыплы атаны бетинден жиямукълары шорхаланып къуюлдула. Ол кюнню къууанчын, сау эл да сынады. Бюгюн былайгъа келген келечи, элни адамыны хайырындан келген эди. Ала аны бу кыйынлыгъында жангызлай къоймай, онгу болгъан сорушдура, болушхандыла.

Жюрегин кыйынлык ашагъан атаны халин, хар бири да ангылай эди. Бу жангылыкдан сора, ол сау кечени юйюне киралмады. Жюреги къаннгынчыгъа суу бойнунда жияп, келип, жангы ишленнген хуначыгъыны аллында сай ташха олтуруп, танга алай чыкъды. Аны башына келмеген сагъыш къалмады. Эрттен сууукъ санларын бийлегенден сора, къайдагъысын ангылай, жылы юйюнде бир кесек солуду.

– «Жылы къапталымы, уюкъларыммы чыгъар, азыкчыкъ да хазырла, жолгъа чыгъаргъа керекди, булжуй туургъа заман жокъду» – дей, къууанч, къайгъы да бирча башын алып, юй бийчесин ашыкъдырды...

Тау артына, Гюржюге ауугъан, бир заманда да тынч болмагъанды. Кюз артында бегирек да кыйынды. Тышында хауа салкыннга айланнганды, кечеле сууукъдула, бийигирекледе уа къар инчикге дери тюшгенди. Алай Шауайгъа ким не айтса да, узакъ жолдан тыяллыкъ туююл эди. Аны ючюн, кыйын жолгъа, ол, арсарсыз чыкъды...

Чегем ауузундан, Гюржюге эрттеден окъуна, тау башлары бла, агъач ичлери бла жол салынып эди. Кёп жылланы ичинде тау артындан бери, мындан ары да малланы кёп кере сюргендиле. Бизге жетген эски халкъ жырлада айтылгъаннга кёре мал урлау, аны ары – бери сюрюу »жигитлени» иши болгъанды. Ол жолланы юсюнде къуралгъан къошла, малларына бек сакъ болгъанлай тургъандыла. Кёзню къагъып ачхынчы жылкыла, къой, тууар сюрюуле думп болуп къала тургъандыла. Аллай, белгиленнген жолланы, тапхан кыйын болмагъанды. Аланы хайырындан, Шауай, жол ызлап кыйналмай, терен ауушладан ётгенди. Жаныуарладан башха, жаны болгъан зат айланмагъан агъачлагъа да тюбегенди. Бийик къая жухланы башында жугъутур сюрюулеге сейирсине, кече шакал, бёрю улугъаннга сагъая, бир ненча кюнден сора, узакъ жолоучу, жетерик жерине жетди.

Гюржюде, анга айтхан жерледе айлана–излей кетип, ала жашагъан элге келди. Тюбеген адамладан сора, жашагъан юйчюклерин кючден тапды. Асыры кьюуаннганданмы, огъесе абызырагъанданмы, алай агъач кьабакъчыкьдан киргенден сора, эки аягъы андан – ары бармай тохтадыла. Ол кырдык басхан арбазны кыйырында, кьангаладан ишленнген эски шинтикни юсюне олтуруп кьалды. Кьюуаннгандан башы тегерек айлана эди. Кеси кесине, энди мен сизни тас этмезге кюреширме деди. Алай, кьобуп, босагъа таба атларгъа, алыкъа кьарыуу жокъду. Шауайны алайда, кьаллай бир олтургъанын айтыргъа кыйынды, алай кьаллай бир турду эсе да, кезюн эшикден алмады. Юйден бир адам чыгъармы деп, жүреги тарала сакълады. Бир кесек замандан жашы Лячин, орамдан арбазгъа кирди. Ол уллу, ариу жашчыкъны атасына асыры ушагъанындан, танымай кьояргъа амал жокъ эди. Аны келе тургъанын кёргенде, кеси да ангыламай, жилямукълары тегюлдюле. Атасыны жүреги кысылды, кыйналгъаны, тансыкълыгъы да бирге солуун тыйдыла. Кьюуаннгандан, кычырыгъын кючден тыйып, чабып жашын кьучакълады. Жашы, жарсыугъа, атасын керегича тансыкълаялмады. Андан узакъда ёсген сабий, аны таныялмады. Алай ол анга аз да кёлкълды болмады. Анда жашны терслиги жокъ эди. Къагъанакълай кетип, уллу болгъунчу атасын кёрмеген сабийге не айып? Жүреги жерине келгенден сора, жашчыкъны кьатына олтуртуп, ушакъ этерге кюрешди, бирсиле кьайда болгъанларын сорду. Жашчыкъ аланы ишден келмегенлерин ангылатды. Атасын юйге чакъырып, былайда солу деп, тапчанны кёргюзтдю. Гитче болса да, жашагъан юйлери тизгинли, жарыкъ эди. Жангыз тиширыу юч сабийге да къарап, эрттенликден ингирге дери бахчада ханс арытып, жашауун былай кьалай кьурагъан болур деп, тегерине сейир этип къарады, ичинден ыспас этди.

Аланы келирлерин сакълай, Шауай терезеден кёзюн алмай, жашына бир зат айтып ангылатыргъа кюрешеди. Андан сора кёп бармай эки кызы да анасыны ызындан арбазгъа кирдиле. Алагъа тюбеген тынч иш болмады. Ала арбазда жумушлары бла кюрешгенде, Шауай терезеге къапланып турду. Жашы къатына келип, зат айтама дегенде, аны халин кёрюп, артха турду. Ол заманда анасы жашына сёлеше, юйге кирди. Кызычыкъла да ызындан кирип, барысы да сюелип къалдыла. Сабийлери келген къонакъны танымай, аналары аны кёргенине ийнаналмай, амалсыз болуп, талай заманны турдула. Шауайны жүреги къарыусуз этип, шинтикге олтуруп къалды. Мангылайын сууукъ тер басып, хауа жетмегенча кёрюндю. Жашы къатына келип суучукъ уртлатды. Жилимукълары бетин жууа, сабийлерине, аналарына да кезиуу – кезиу къарап, бир зат шыбырдады. Кызычыкъла аны ким болгъанын билмеселе да, аналарыны мудахлыгъына сейирсине, не этерге билмей къалдыла...

Кыйын жашау кесини азап ишин, сабийлени аналарыны юсюнде ачыкъ этгенди. Кёп кыйынлыкъ кёрген тиширыуну сыфаты, аны халин кёргюзте эди. Шауай, бир заманда, жүрегини терени бла бек суйген тиширыуну, кючден таныды. Кызычыкъла да эсличикле болгъандыла. Ала, барысы да, жашагъан халкъларыны адетлерине юйренип, кеслерин, андан башха жашауну кёрмегенча жүрютедиле. Сабийле ана тиллерин эртте унутуп, ол жерни тиллинде сёлеше эдиле.

Шауай, энтта да кеси – кесине келялмай, сабийлеринден да кёзюн алалмай, тынгылагъанлай турады. Аналары, ол аталары болгъанын айтхандан сора, бир кесек кёзюне къарап, къатына кысылдыла. Шауай а аланы башчыкъларын уппа эте, къатындан иймей, къаты къучакълагъанлай турду. Ол асыры абызырагъандан, алагъа не айтыргъа да билмейди...

Кесини насыбын кючден ангылагъан ата, сабий-лерини, юйдегисини къатында айдан артыкъ жашады. Ол заманны ичинде аланы артха къайытырларыны юсюнден сагъына – сагъына турду. Алай, аны сёзюн, юйдегиси эшит-меген кибик эте, бирде тынгылап къояды. Кетерге керекди дегенде, олтуруп барысы бла да тынгылы сёлешди. Шауай амалын ангылатып, тилеп кюрешди эсе да, сабийлерини анасы артха къайытыргъа айтмады. Къыйынлыкъда жаша-гъан эсе да, ол жашауун энди тюрлендирирге унамады. Жа-нындан бек суйген тиширыу, бюгюн аны ангыларгъа суй-меди. Шауай, аны тас этгенли бери, бир кюн тынчайма-гъанды, бир такъыйкъагъа унуталмагъанды, аны излемеген жери къалмагъанды. Бу тюбешиу ючюн ненча заманны жашады, аны бир кёрюу амалтын къаллай жолланы келди.

Шауайны аны бла жашагъан жылларыны хар та-къыйкъасы кёз аллында сюелди. Узун къара эшмелери, инчге белли, субай санлы къызчыкъны биринчи кёрге-нинде, жүрегине келген къайгъы, аны санларын бийлеген эди. Андача уллу, ариу кёзле, къызыл ингилигинден бир сейир нюр тёгюлген бетни, ол бир къызда да кёрмеген эди. Аныча ариу къолланы, узун, инчге бармакъла бир тиши-рыуда да жокъ эдиле. Анга берирге унамагъан атасына ачыу этеме деп, таугъа алып кетгени, анда кечгинлик берип юйге чакъырылгъаныны да хар кюню бюгюнча эсинде эди.

Шауайны жашауу, аны тас этгенде къарангы бол-гъан эди. Андан сора тийген кюнле жылыусуз, жарыкъсыз ётгенди. Андан бери тынчаймагъан жүрекни ауруу чексизди. Алай, ол анга жанын не бек атып келди эсе да, бир – бирлерин сёзсюз, къарамлары бла ангылагъанлыкъ-гъа, анга тиширыуну бир сезим да тюртмеди. Жүрегини жарсыууму эди, башха юйдегисинми кечалмады, аны кёз-лерини мудах къарамында, умуту жокъ эди. Ол эрин тан-сыкъларгъа талпынмады.

Юйюрюн тас этген, кыйынлык талагъан жюре-
гине, бу тюбешиу хар аман затны да унутдургъан эди.
Аланы кѣргенине асыры кѣууаннгандан кѣатынны мудах-
лыгъын, сууукълугъун да эслериги келмей турду. Жашауу
кѣалай, не зат ючюн тюрленнгенин, жангы юй кѣурагъа-
ныны сылтауу не болгъаны, аланы излеуню бир заманда да
тохтатмагъанын, ушакъ этген заманларында, толусунлай
айтды.

Аны хапарына ол мудах тынгылай эди. Бирде, жюре-
гин тыялмай жиягъан да этип, кѣзюне кѣпге дери кѣара-
гъанлай да тура эди.

Аны ариу бетини чырайы тас болгъанды. Уллу, ариу
кѣзлерини тѣгереклери жыйырылгъандыла, кѣоллары
кыйын ишден жарылгъандыла. Жашаууну ауарасы
салгъан ауур жюк, аны субай санларында, кесини кюйсюз
ызын бир да аямай кѣойгъанды.

Ол затланы барысын да кѣрген Шауай, дагъыда аны
бетинде алгъыннгы ариулукъну, санларында субайлыкъны
болмаса, башха зат эслемейди. Аладан башха жашауун, бы-
ланы кѣатында бир ууахтыгъа кѣзюн кѣакъмай алышырыкъ
эди. Юйдегиси бла сѣлешген заманы, аны кѣзлерини му-
дахлыгъына кѣарагъаны, узакъда кѣалгъан жашлыгъына
кѣайтарадыла. Бусагъатда аллында олтургъан тиширыуну
унутуп, анга башха юйюр кѣурау керекми эди? Кесине
ушагъан гитче кызычыгъына кѣарай, аны ариу кѣолчукъ-
ларын кѣоллары бла кысхан заманда, быланы андан
сыйыргъан кѣадаргъа ачыуланмай не этерик эди?

Тамата кызы, анасыны жаш заманын эсине салады.
Аны субай санчыгъы, ариу кѣзлери, узун бармакъчыкълары
жанына шургулукъну келтирди...

Аталары сабийлерин тансыкълай, алагъа кѣарап то-
ялмай эди. Алай, тауда кѣар терен тюшюп, мындан сууукъ
болгъунчу, анга артха кѣайтыргъа керекди.

Не амал этди эсе да, не бек тиледи эсе да, сабий-лерини анасы аны бла барыргъа унамады. «Къарачайны жерине бармазлыкъ болуп, башха жеринг манга неге керекди?» – деп, къойду. Ким биле эди, аны кёлю дагъыда не затны унамады? Аны себепли, анасыны ыразылыгъы бла, Шауай, жашы Лячинни, биргесине алып, юйюне, Чегемге тебиреди. Тургъан жерлеринде, аны атын, кеслерича тюрлендирип, Лачи дейдиле. Аналарына ушагъан тамата кызычыгъын, кесине ушагъан гитче кызычыгъын да жүрегине кысыды. Ол келгенли бери да бир тохтамай ала бла сёлеширге кюрешеди, ала аны ангыламай, сейир этип аналарыны кёзюне къарасала, ол алагъа кёчюрюп айта эди. Аталары болгъанын ангылагъан кызычыкъла, аны къатына кысылыргъа бек сую эдиле. Бюгюн да къатында олтуруп, кёзюне къарап, иги кесек заманны турдула, кете туруп а мудах болуп, жерден кёзлерин алмай, узакъгъа дери, аны къолундан тутханлай бардыла. Жанындан суюген сабийлерини ёсгенин кёрмеген ата, аны ючюн, кимни да терслерик эди. Ол кызычыкъла бла, аналары бла да саламлаша, энди аланы бир заманда да кёрмезлигин билмей эди. Къыйынлыкъны хар жаны бла шагъырей болгъан юйюрню къадары тюрлю эди....

Быйыл, кышны биринчи айы, болмагъанча сууукъ болду. Тау артындан, Чегемге, келген жол бек кыйынды. Алай Шауайны жүреги къууанчдан тола, аны жарсыуун этерге заманы жокъду. Шауай жашы бла жолгъа чыкъдыла. Эрттен сууукъ жиликлерин юшютеди. Тохтаргъа заман жокъду. Ашхам къарангыда, мал кютген къошха тюбеселе, насыплары тутханнга санап, солургъа тохташадыла. Танг атар атмаз, жолгъа ашыгъып чыгъадыла. Ашхам къарангыгъа дери, къораталгъан жолну, аямазгъа керекди. Не десенг да, кыш жетгенди, бюгюн – тамбла терен къар басып,

жолну бегитип кьояргъа боллукъду. Алай болса, юйге жетерге, тынч туююдю. Ары баргъанда, жолну не тюрлю бурулгъан кесегин да эсингде кьоярча, ажашмазча тынгылы къарап ётген жерлерин, танымай кьалгъаны да болгъанды. Терен ыранладан ётгенде, тау сыртланы аулакларыны ханслары кьуруп, кьар басхан жерлери башхача кёрюнедиле. Ыранланы балчыкълары бузлап, анда – мында терен бугъейлени башларына эски чапыракъла кьар кьатыш кьаланнганлары окъуна кьужурду. Алай, тегерекге иги эслеп къарай, ажашмадыла. Аланы ишлерине болушургъа суюгенча, кюн да ачыкъды. Эртген – ингир жайылгъан туманчыкъны, бир кесекден кьайры кетгенин билмезсе. Мурукку, тукъузгю тереклени юсюнде бузлагъан кёгетлеге тюбесенг, аладан бир кесек жыртып, ауузунгда айландырмай озалмайса. Къышны кьыртчынинден кьоркыгъан чыпчыкъла эртте окъуна учуп кетгендиле. Анда – мында кьузгъунла, кьаргъала жыйын болуп, тегерекни уята учадыла. Андан сора тынч, тауушсуз солугъан агъачха сейир этерсе...

Къазауат бла узакъ жолну бир талай кюннге хорладыла. Ала юйге жетгенде, танг энди белги бере башлагъан эди. Тыншчыкъ терезени кьакъгъанлай, терк окъуна патеген чыракъны жандырып, юйню ичи кьууанчдан толду. Эшикни кеннге ачып, сабийле кеслерин аталарыны юсюне атдыла, танымагъан къарындашчыкъларыны жанына да уяла къарадыла. Эки кьаууму да бир – бирлеринден уялгъанларын кёрген Дюгерхан, Лячинни кеси келип кьучакълады, бу сизни эрттеден сакълагъан къарындашыгъызды, уялмагъанлай, кьатына келип саламлашыгъыз, деди. Аны эшитген сабийле, кеслерин аны юсюне атып жиядыла. Жаш, аланы этгенлерине абызырап, хар бирини башына, имбашына тие, кеслери аллына тегюлген жиямукъларын кьол сыртчыгъы бла сылай, атасына адыргылы къарады. Сабийлерини халаллыкълары кьууандыргъан

Шауай жүрегин тыялмай, босагъадан чыгып, арлакъгъа кетди. Эки къолу бла бетинден тутуп, арыгъанын да унутуп, жатмада тапчаннга олтурду. Иги жилигъандан сора жүреги бир тюрлю сериуюнлюк тапды, тер басхан мангылайын сылап, сабийлерине бир талай заманны къарыгъанлай турду. Ала уа къарындашларыны къолундан тутуп, узакъ, къыйын да жолда кир болгъан быстырларын тешерге болушадыла. Челекден чолпу бла жылы сууну алып, къолун – бетин жуудуруп къайгъы да, тегерегине жыйылып къалдыла.

Лячин, ала сёлешген тилни ангыламаса да, къууанчларын кёрюп, ала бла къууанады. Арыгъанларына да къарамай, Шауай юдегилерине баргъан – айланган жерлерини юсюнден хапарын айтды. Аналары, сабийле да жанлары кетип хапаргъа тынгылай, иги кесек олтурдула. Аталарыны къыйналгъанына жан аурута, аллында кийизге олтуруп, тюбюнден ёрге кёзлерине жарсыулу къарап тансыклайдыла. Лячинни аз заманнга окъуна кеси аллына къояргъа суймейдиле. Сабийле кёлуне жетмей къалырбыз дей, барысы да аны тегерегинде айланадыла.

Ауузланнгандан сора узакъ, къыйын жолдан тынчайыргъа угъай демедиле. Сууукъ аяз кюйдюрген бетлери жылы юйде къыза, санлары томуроула тагъылгъанча ауурдула. Экисини да башлары жастыкыгъа тийгенлей, терен жукъугъа батылдыла....

Шауайны келгенин эшитген эллилери хапар сорургъа тохтамай келедиле. Ол да къайры, къалай баргъанындан, жолунда тюбеген затладан хапарын къайтарып – къайтарып айтады. Ол айланып келген жерлени къалайында да, жашау этерге кюрешген, ишлемей кечиналмагъанын кёргенди. Кёбюсюнде, жашау бирчаракъ болгъанын ангылагъанды. Аны халкъыча, башхала да къара ишден жай да, къыш да солумайдыла...

Жаз башыны ийиси бурнунга ургъанлай, эллиле сабанлада ишлени тохтатмайдыла. Таулу халкъ да, башхала да » Ишлемеген – тишлемез», деген нарт сёзге эртте дуниядан окъуна ийнанып, бой салгъандыла. Къыйыналарын башларына жарата, жашауну анга кёре къурагъандыла. Таулуну халал къол къыйыны кечиндиргенди, жалынчакъсыз тутханды...

Жашчыкъ, атасыны къатында, къыш узуну турду. Жангыдан таныгъан юч къарындашы эки эгечи да аны эрикдирмезге, кеслерине юйретирге кюреше, ёз тилинде сёлеширге да юйретгендиле. Ол бир – бирде бу сёзлени къайда эсе да эшитгенча кёрюнеди. Эртте, сабий заманында, атасы бла туугъан элинде жашагъан кезиуюнде, бу тилде сёлешгени, аны акъылыны теренинде къалгъаны, узакъ жашауну жарыкъ ауазы кибик къайыта эди.

– Мен быланы къайда эсе да эшитгенча сунама, сёлешмегенликге, сёзлени тауушу къулагъыма келедиле деп, атасына, къарындашчыкъларына да айтады. Дагъыда аны бек суйген иши юде, ныгъышха чыкъса да бир жанында олтуруп, лахор этгенлеге тынгылаучусун атасы алгъадан да эслеген эди.

Атасыны, анасыны да жарты жолда къалгъан умутлары эсине тюшгенин кётюралмай, амалсыздан тышына чыгып иги кесек олтурду. Шауайны къайгъысы, туманнга батылгъан тау тёппесича эди. Бу сабийни къадарыны аллында терс болгъанлагъа не айтыргъа билмеген ата, Аллахдан алагъа да тынчлыкъ къалай тилесин? Гитче, къагъанакъ заманларында эшитген сёзчюклени къайда эшитгенин билялмагъан жашына ол не айтсын? Аллай сагъышла барысыны да жашауун тюрлендиргенлери эсине къайытып – къайытып келип къыйнайдыла. Олсагъатда, аны жашы къатында сюелип тургъанын окъуна эслемеди.

Лячин, анга иги кесек къарап туруп, къолун акъырынчыкъ атасыны имбашына салды. Шауай сескенди, секи-

рип ёрге туруп, жашын кёргенде кёкюрегине кыысды. Алай, бетин жуууп баргъан жилимукъларын тыяр кюч жокъ эди. Жашчыкъ, аны кыйгысы ангылагъанча, атасын кучакълады. Бюгюн атаны эрттеден жыйылып, жүрегин ачитхан жарсыулары кетерге керек эдиле...

Кёлю бир кесек чёкгенден сора, артха туракълады, уялыракъ окъуна болду. Экиси да бир бири кёзлерине кырап, бир талай заманны турдула. Кел, юйге барайыкъ, тынгысыз болуп тура болурла дей, жол бла ёрге тебире-диле...

Аланы бирге келе тургъанларын кёрген Дюгерхан, сабийлери да жарыкъ болдула. Ала жашчыкыны бек сюйген эдиле, Шауайны жүрек кыйыны уллу болгъанын иги биле эдиле.

Сабыр селеше, хар бирини да айтханына кырай, ол ала бла кечинирге кюрешгенди. Алай, бирде кёзюн узакъдан алмай, уллу сагышха кетип да кылыучуду. Ол заманда, аны сагышларына кыатылыргъа, атасы окъуна базыналмайды. Сорсанг а, ууакъ ышара, тынгылагъанлай, бир жанына кетип кыалыр. Жашыны алай этиую, Шауайны кюркзута, сагышландыра окъуна турады. Ол артха кыйтыргъа хазырланмагъа эди, деген акъыл, арtdан – артха атасыны башындан кетмей кыалды....

Лячин барысындан да Жумарукъгъа бегирек кыысылады. Анга хапар айтыргъа нек эсе да аны бла тынч эди. Ол андан гитче болгъанлыкъгъа, акъыллы жаш бла бир оюмгъа терк келгенди. Ашыкъ ойнагъанда, аны усталыгына бюсюреп, кыатындан кетмей, аныча ойнаргъа сюйгенди. Бош заманы болса, Намаз ташха, Доннгатны дорбунларына, кешенелеге кыараргъа, аланы хапарларына тынгыларгъа, бек сюйюучюдү. Жумарукъ, атасы Чегемге не ючюн келгенини юсюнден айтханда, жилигъан окъуна этген эди. Ол, Гюржюню жерине кыаллай кыйынлыкъны юсюнде тышгенин, битеу жашауларына кыаллай заран

келгенин билгенде, атасыны жүрек кыйынын толусунлай ангылай эди...

Кишиге зат сагынмагъанлыкъга, жашчыкны жүрегин, узакъ Гюржюде калгъан анасы бла эки эгешчигине тансыкълыкъ кыйнайды. Мында не иги эсе да, ол алагъа термиле эди. Алай аны юсюнден, аны аллай бир кыйналгъан атасына калай айтсын? Мында тургъан хар кюню, сагъаты да кыйнайды. Мудак да андан болады, терен сагъышха да аны ючюн кетеди. Аллай сагъышладан сора атасын кърсе, кезюне кыараялмай калады. Эртте окъуна башы чал болгъан Шауайны тас болгъан юйюрю уллу кыйынлыгъы болгъанын, Лячин иги ангылагъанды. Ол анга бек жарсыгъанды...

........*

Быйыл жаз башы эртте келип, жылы болду. Тегерек кыстау кегерип башлагъанды. Эллиле малларын тышына кыстагъанлай, юй ишлери бла кюреше, бахчалагъа кыарайдыла. Сабан агъач мажаралгъан сюре, кыауданлагъа от сала, тегерекни тазалайдыла. Кюйген кыауданны тютюнню тегерекке жайылады. Уллу – гитче да тышында кюрешедиле. Шауайны юйюрю да кишиден артха калмайды.

Алай эте, бир ненча кюнню ичинде урлукъну жерге салдыла, арбазларында, юйлеринде ишлерин тынгылы этедиле. Гитчерекле ёрге – энишге чабып ойнайдыла. Аллай жаз кюнлени биринде Шауайны сабийлери да кими бахчада, кими башха зат бла булжуй айланадыла. Аналары нартюх халыуланы отдан алгъанлай, барысын да жангы чайкыалгъан жау бла ашаргъа чакъырды. Лячинден калгъанла жыйылдыла. Тегерекке кыарадыла, алай аны бир жерде да тапмадыла. Сорушдургъанда, кеп болмай былайда кьргенлерин, бирсиле хуна жанында кюреше тургъанын айтдыла. Алай, аны кьрюнмегени кишини артыкъ бек сагъайтмады. Ол ингир кыарангыда да юйге келмеди.

Юйдегиле излерге чыкъдыла, атасыны жүреги уа болмагъанча ауруду. Ол сезгеннге кёре, бусагъатда ол узакъда эди.

Айхай да, жангы тапхан жууукъларына, анасын, эгечлерин, ёсген, юйреннген жерин саталмады. Аны кёлю алагъа, эски юйчюклерине, юйреннген орамларына, нёгерлерине чыдаямазча тансыкъ эди. Аллах аны къарачайлы жаш этип жаратханлыкъгъа, аны артдан ичерик суу, узакъ Гюржю элинде болгъанды. Жюреги, жаны бла да излей, анга таралгъанын кётюралмагъанды, суюген атасындан да аланы сайлагъанын букъдуралмагъанды. Тёзалмаздан къалгъанда уа къачып кетди. Атасына къаллай уллу ачыу саллыгъын ол иги ангылагъанды, кёлю бла да жарсыгъанды. Шауай жанына адам ёлтюрген гюнахны аланы тас этгенде алгъанын, аны ючюн уллу азап сынагъанын да жаш бу жол билгенди. Сейирмиди, аны атасы сынагъанны ким кётюраллыкъ эди? Алай аны юсюнден не кёп айтсанг да, анасыны, эгечлерини къатындан кетип жашагъан, ол эталлыкъ жигитлик болмады.

Атасы бла Уллу Элге келе, бу жолла аны эсинде иги къалгъан эдиле. Аны ючюн жолгъа не заманда чыкъса да, кесин ажашмазлыкъ суннганды.. Атасы да, бир заманда ангылар, кечер, деген акъыл, аны кече – кюн да тохтамай, анасын къоюп кетген жерге элтеди. Алагъа асыры тансыкъ болгъандан, тау артындан ётюп баргъан къыйын жолунда да алагъа тюбериги кёзюне кёрюнюп къууана эди. Алай ётюрюк айтыргъа жарамаз, ала биргесине болсала эди, атасыны къатында къарындашчыкълары, эгечлери бла бек суююп жашарыкъ эди. Аланы анга айтхан ариу сёзлери, халлеры, аны уялтхан да этедиле. Алай, ол бюгюн кесини борчун, башха затла да кёргенди. Ала ючюн тауланы, терен агъачланы, ашы-суу болмай, жанына къыйынлыкъ келтире, къыдыргъанды. Ол, къадары элтген жерге, чапханлай бар-

гъанды. Ол къадарны мындан арысы къаллай боллугъун, бюгюн улуу Аллахдан сора, киши билмегенди...

Шауайны жүреги дагъыда бир къаты къыйналды. Юйдегилери аны къатындан кетмедиле, жарсыуун ангыларгъа кюрешдиле. Аны жашы терс туююлдо, ол кеси юйюн, анасын, эгечлерин сайлагъанды, юйреннген, жылыннган жерине кетгенди дей, жапсарадыла.

—Да не этейик, Аллахдан анга ариу жол тилейик, жетер жерине къууанч бла жетсин дейдиле.

Жюрек жарасыны ачыуу сынсытхан ата терен сатгышда эди. Юйдегилери ызындан къарагъанлыкъгъа, къатына барыргъа базынмайдыла. Кеси аллына къалыргъа излеген адамны халин ангылайдыла. Ол, кесини къыйынлыгъыны юсюнден узакъдагъы, сууукъ жылтырагъан жулдузлагъа тарыгъыргъа излегенча, болуп кетген ишлени эсине келтире, ахтынды. Къарындашы Уланбай бла кийик уудан къайытып келгенде, сабийлерин, аналарын да кърмеген кюнню унуталлыкъмыды? Ол тегерекге къарап, аланы бир жерде да излеп тапмагъан эди. Адамлагъа сора кетип, хоншусу байыкъланыр амал да, аланы эбизеге сатханын билди. Битеу ахшы умутлары, жашаууну магъанасы тас болгъан адам, бу ишни юсюнде не этерик эди?

Ачыуу чыдатдырмай хоншусун ёлтюргенде, элде бир адам да аны терсге санамады. Ол адамлыгъы аздан, не да огъурсузлукъ акъылын хорлагъандан угъай, юйюрю жесирликге сатылгъанын кётюралмагъаны этдирген иш болгъанын ангыладыла. Алай, жашау жорукъланы кесини ызы башха эди. Аны ючюн тутмакъгъа тюшерге къоркъуп тукъуму, халкъы жашау этген жерден айырылды. Бюгюн а, кючден тапхан жашын анасына иймей, кесине къысалмады. Аны башына бу иш, ненча акъ тюк чыгъарды? Къаллай умутлары къуралмай къалдыла? Къаллай бир жюрек жараны ачыууна тёзерге керек болду? Акъылы бла хар затны да ангылагъанлыкъгъа, жапсарыуну тапмайды.

Тёзюмю кьуруп, кыйын сагъышла башын алып олтурган Шауай, танг атарга жете, кёкде чыкыган иничге, жангы айга эсин бурду. Айны тазалыгы, жангы тууган сабийге ушаш, жанына гитче болса да, умутчук салды. Бу да, мени кьууандырырга чыкыганча, нечик жаланды дей, кёз жашларын сыйпады.

Айдан кёзюн алалмай, тобукъланып, кьолларын алга узатып: «Уллу Аллах, кьолумдан келип бир зат тюрлендираллык эсем, манга кюч – кьарыу бер, тюрлендиралмазлык затланы кётюрюрге тёзюм бер, бу эки затны бир биринден айыра билирге акыл – билим бер», – деп, бетин жабып иги кесек заманны турду. Хар не да кезиудю, мени жаныма да келир эсе уа тынчлык. Мен да, сабийлерими ишлерине кьууанырча жашарык болурмамы, деген сагъышлада, Шауайны юсюне танг атды.» Кёпню тёздюрген заман, бу жол мени жаныма жарасын!» – деген тилекни энтта да кьайтарды...

.....

Шауайны ёсюп келген юйюрюню ауарасы да аз туююлду. Ол аны иги ангылаганды. Тёгерегинден алган сабийлери, аналары да аны кёлюн саклай, кьатында сюелип, не тюрлю жумушда да, анга билеклик этгендиле. Дюгерхан жаратса, кьалса да жанын бир кьынгыр сёз бла кыйнамаганды.

Элге киргенлей, Шауайлары жашаган Байрым деген жер Кьапчагъай кьаяны тюбюнде орналган бек ариу талады. Сол жанында, башы булутлагъа чырмалган Донгнгат кьая, бирси жанында Башиллик кьаяны тюбюнде ёмюрлюк кешенеле орналыпдыла. Уллу Элни тёгереги, бийик кьаяларыны ариулугъу кёп жомакълада, жырлада айтылганды. Бек деменнгилелери Битикле, Лыкьарги кьая. Аны тюбюнден Жылгы суу чыгады. Сол жанында Жулу кьая сюеледи. Бу кьаяны дорбунлары, тюрлю

жоллары, жолоучулары кёп ёмюрлени ичинде сейир этдиредиле. Къая ташларында жазыула, къыйырсыз дорбунланы юсюнден айтылган таурухлагъа ненча ёмюр болады.

Элге кирип келгенлени, деменнгили Къапчагъай, не уа Къыпчакъ айны къаясы сейирсиндирликди. Ким билсин, анга аллай ат, бизни эрттегили ата – бабаларыбыз, къыпчакъ халкъыны аты унутулмай, ёмюрлеге къалсын депми берилген болур эди? Къыпчакъ халкъны турлукъ жеринде, бек ариу къызларына да алай атагъандыла. Былайлары, кенг къанатлы, ёхтем учхан къушла бийлик этген жерледиле...

Юй орунланы тёбен жанында, терен сызгыда, кесин ташлагъа уруп, кёмюклерин чача барган Чегем суу, къая тюбюнден чыгып, ашыгып барган Жылгы суу бла, бир кесекден тюбейдиле. Эки суу да кеслерини тазалыклары, теркликлери бла да ёчеширге боллукъдула. Сейир – аламатды аланы чыкыган жерлери. Чыран бузла эрип къуралган Чегем череги жилямукъча тазады, сууукълугъу уа жилигинге ётеди. Лыкъарги къаяны къыйыры бла ёрге кетип Тамакъланы тюбюнден чыкыган Жылгы суу, аныча сууукъ туююдю. Аланы бирге ушаган теркликлери тамашадыла. Бу жерлеге ненча ёмюр бола эсе да, мындан ары да къаллай бир ёмюрню турсала да, бир заманда эрикмезча, бир жерде да къайтарылмазча, ариулугъундан адам тоймазча, суратды.

Шауайлары, саулай элге, юлгю болуп жашаган юйюрдю. Тамата жашы Жумарукъ, акъыллы сабий, медирсеге дерс алырга жюрюйдю. Аны, эки къарындашы, эки эгечи да алыкъа гитчедиле, алай болганлыкъгъа юй жумушну, барчы – келчини, аналарыны ауузундан чыкыгынчы этдиле. Аналары, Дюгерхан, къол ишин тынгылы этген, айтылган тиширыуду. Аны урган кийизлерини оюуларына къарап, кёпле кеслерине юлгю аладыла. Кимге да хурмет берген, тизгинли, татыулу ашы– суу болган адамды. Баш

иесини жүрек жарасына кыйгыра, кёлюн саклайды. Шауайны жашы Лячин, аны ариу кёргенди. Алада кёп – аз турган эсе да, ол анагъа хурмет бере, ана да кесине жаш эте билгенди. Сабийлери да анга тюз ниетли кыарай, биз, бир юйюрню адамларыбыз, деген акыйлгъа тюшюннгендиле. Лячин да кысха заманны ичинде, аланы бек суйген эди.

Заман бирде куйсюз, бирде огъурлу бетин ачалган затды. Ол оза барганлыкыгъа, Шауай алагъа тюберге умутун юзмейди. Кёп сагъыш эте, мен, ол юйюрюме кесими суйдююрча окъуна онгум болмагъанды, сора жашчыкны артха кыйытханына кыалай сейир этейим? – деп, жүрегин тынчайтыргъа кюрешгенди. Мен алагъа термилгенча, ол да анасын, эгечлерин излегенди. Бирде уа кеси – кесине, Лячин акыйлбалык болгъанды, кыйда жашагъаныбызны кёргенди, эгечлерин, кыарындашларын да таныгъанды. Ким биледи, кызланы да алып, кыонакыгъа келирге окъуна болур. Была мындан, ала андан келип бир – бирлерин тутхан заман да келир, деген умутла кыйгысын чача, жапсаргъандыла. Алай аны жукъ да айтмай, кыачып кетгенини ачыуу, жүрегинден кетмейди. Жолда не болду, кыалай жетди, деген сагъышла кыйгысын кыозгъай, бир да тынчайтмайдыла...

Шауайны кызлары аналарыны этегинде ёседиле. Не ишге да кыолчуклары уста жарашханларын кёргенле, сейир окъуна этедиле. Гитче болганлыкыгъа, аналары алагъа юйретмеген зат жокъду. Таматасы Рабият, кыара чачлы, уллу кёзлю, назик санлы кызчыкды. Уллу кызла бла тойлагъа барып башламаганлыкыгъа, аты таматаракъ элли кызла бла тенг айтыла башлагъанды. Гитчеси Мариям, алыкъа сабийди. Рабият атасына ушай эсе, Мариям анасына ушаш, бал бетли чачы, уллу кёксюл кёзлерини теренинде кёл чайкыалган, ариу кызды. Акъ, сыйдам бетчиги, гитче бурунчугъу, топал эринчиклери, ариулукъну белги-

сиди. Аланы экисине да мындан ары жашауларына керек затланы, аналары тохтамай юйретгенлей турады. Кеси чепкен сокъса, экисин да къатында тутуп, ууакъ жумушну этдиреди. Бир кесек согъулса, ненча чык болгъанын саната, уллу жумушха къарыулары жетмезлигин кёрсе, къалай этерге кереклисин кёргюзтеди. Андан бошагъанлай, экиси да юй жумушну да билгенлерича этерге кюреше ёседиле...

Эфенди, Жумарукъну медирседе окъугъанына бек ыразыды. Жашны атасына, анасына да андан ары окъуталсала, къалай иги боллукъ эди, дегенлей турады. Элифлени, зикирлени айтыр айтмаз алып къояды. Мен жетишмеген жерде уа сохталагъа кеси къайтарып, юйретип тебирейди деп, къууануучуду.

Жумарукъ медирсени бир жылын бошап экинчи жылына кирди. Ол акъыллы, хунерли сабий, кёп затха сейир эте билгенди. Ингир болса, жатма башында, салам юсюне жатып, кечеги кёкден, кёзюн алмай къараучуду. Гитче къарындашчыкълары, тийре жашчыкъла да ызындан минип, кёкде, чыракълача жанган жулдузланы жолларыны башхалыкъларына, кёкню аламында, къайсы, къаллай жол бла баргъаныны хапарына, сейир этип тынгылагъандыла.

– Кёремисиз, бу жокку жулдузла бир болуп, чолпугъа ушайдыла, былайда кёрюннген жулдуз, кеси жангыз жанады. Кёкню Къыбыла жанында мындан жарыкъ жанган жулдуз жокъду. Анга Чолпан жулдуз дейдиле. Ол батмай, танг атмайды. Айны къатында, жангыз бир жарыкъ жанган жулдузчукъ жанады, башха жулдузла алайдан узакъдыла деп, кечге дери сабийлеге хапар айтыучу эди...

Эки жашчыкъ, кызладан гитчедиле. Кеслерине да кёбюрек ариу айта, жумуш да азыракъ жетеди. Ала, тамата къарындашлары Лячинни келгенине бек къууаннган эдиле, къатындан кетмей не айтады деп, кёзюне къарагъанлай турдула. Аны кетип къалгъаны аланы бек жарсытхан эди. Аны бла тегерекге къарап айланнганларын, тилге юйретгенден

сора, хапар айтыргъа кюрешгенлерин терк – терк сагъынадыла. Лячин къайытып келир дей, кёп заманны умут эте, элден чыкыгъан жерде, Ётмюш къолну къатында дуппурчукыгъа олтуруп, аллына къарап туруучу эдиле. Сабийлери, кесича къыйналгъанын кёрген Шауай, аладан бугъуп, кёлюн чёкдюргюнчю кёп кере жилягъанды. Бирде уа, ала-ны анга халаллыкъларына къууана, жашау анга энтта бир мадар этерине ышанганды...

Жумарукъ медирседен не бек арып келсе да, юйдегиле бла анда не этгенлерини, къалайны окъугъанларыны юсюнден хапар айтмай къоймаз эди. Жаш окъууну магъанасы уллу болгъанын, жангы, жарык дуниягъа эшикни ол ачханын, иги ангылагъанды. Къуранны сураларын, жазылгъан элифлени гитчелеге юйретирге бек суйгенди.

Ариу сёзлю, акъыллы жаш, алагъа барысына да, окъууну керегин айтып ангылата билгенди. Ала барысы да сёзюне тынгылагъандыла, айтханын, жерге салмай этгендиле. Къарындашларына, тийреде сабийлеге да, саулай дунияда, андан акъыллы, иги да болмагъанды.

Жумарукъ сёзюне кертичи сабий болгъанды. Уллу, гитче да ариу халине, акъылына сейирсиннгенди. Аны таныгъан, Аллахдан кесине, аллай жашым болсун деп, тилерик эди. Ол юйюне бир тюрлю тасха салыр деген акъыл кишини башынада келмез эди. Алай, ол огъурлу, адепли сабий, бир адам эс этмеген иш этди.

Жайны къызыу заманы эди. Медирсени эки жыл окъуун бошагъан сохтала, эфендилик къуллукъларын толтурургъа, ишни къолгъа алырла деп, эл умут этип сакълайды. Бир кишиге да билдирмей, Жумарукъ тёрт сохтаны да биргесине алып, окъууларын андан ары бардырыгъа, Дагъыстанны жеринде, Темирхан Шура деген шахарны медирсесине кетерге дедиле. Таматала билсе, иймезлик-

лерин ангылап, элден к̑ачарг̑а оноу этдиле. Умутлары, анда ок̑ууну андан ары бардырып, бийик билим алырг̑а эди.

Ала кеслери аллына оноу этип, бир жаннга да билдирмей, к̑ыйын, белгисиз жолг̑а чык̑дыла...

Жашланы бир жерде да к̑рмеген юйдегилери к̑айг̑ы этип башладыла. Бешиси да бирге олтуруп, к̑еп кере хапар айтычуларын, барысы да к̑рюп тург̑андыла. Эфендиле да аланы ок̑утур амал табыг̑ыз дегенлерин эшите, кеслерини да халлери тюрленнгенлерин ангылаг̑анла, иш тап болмаг̑анын сездиле. Билдирмей, телилик этмесинле, деген ак̑ыл бла, элни жашларындан алты – жети атлыны к̑урап, ызларындан иерге таукел болдула. К̑айсы жолну сайлап чык̑г̑ан болурла деп, ныг̑ышха келип к̑артла бла оноулашдыла. Заман аз эди. Таудан аууп кетерге жууг̑урак̑ жол, Думала жаны бла боллук̑ду деген оюмг̑а келдиле. Терк ок̑уна атлаг̑а минип, К̑ардан суу боюну бла ёрге, Думала сырт таба тебиредиле.

Кечени узунуна жауг̑ан жауун тохташхан кибик этген эди. Алай, тауда жай ок̑уна, эрттен аяз сууук̑ду. Думаладан аууп, Жарилгиде эки атлыг̑а тубедиле. Ала беш жашчык̑ны былайдан, Бердибий к̑ол таба бурулг̑анларыны к̑ргенлерин айтдыла. Алык̑а узак̑г̑а кетген болмазла, К̑ысыр тауну этегинде к̑ол бла барыг̑ыз, ансы ажашырсыз деп, юйретдиле. Атлыла бу жерлени аман билмей эдиле. Андан ары заманларын тас эте турмай к̑ол бла ёрге айландыла. Тюшден атлаг̑анлай, ызларындан жетип, алларына сюелдиле. Жашла атлыланы узак̑дан ок̑уна эслеген эдиле. Аланы к̑уууп келирле деген ак̑ыл, башларына келмеди.

– Жашла, телилик этдигиз, бизни да ишибизден чырмадыг̑ыз, тебирегиз аллыбызда деп, к̑аты сюелдиле. Келгенлени айтханларын этерге унамадыла. Ариу айтхан жарамг̑анын к̑ргенде урушуп, бир – эки жетдирген да

этип, төрт жашны зор бла атха миндирдиле. Жумарукъ къачып кетип тебирегенде, тутхан да этдиле, болмады. Дагъыда къачды, андан сора не кюрешдиле эсе да, кесин тутдурмады. Ариу айтып тилеп да кёрдюле, унамады. Атлыланы эслери бирсилеге бурулгъанлай, бокъур ташны жаны бла къолну теренине секирип, ёрге айланып къачды. Алайгъа ат бла келип тутарла деген акъыл бла, суу бла таланган жарчыкъны төбен жанында дорбунну тар тешигине кирип букъду. Атлыла, ол къоркъгъанча, алайда иги кесек заманны айландыла. Былайда, адам бугъар, не да къачып къутулур деген ызны табалмадыла. Къычырып, тилеп кюрешдиле, жаш кесин билдирмеди. Атасы кёрген къыйынлыкъны айтханда, тауушсуз жилиады, алай, ол заманда да чыкъмады. Не амалларын да кёрдюле, изледиле, тапмагъандан сора, артха айланыргъа оноу этдиле. Атлыладан бири Мусос, жашны ычхындыргъаныбызны Шауайгъа къалай айтырыкъбыз деген къайгъыда эди. Келигиз, энгта бир кесек излейик дей, биягъы төгерекеге жайылдыла. Алай, не кёп айландыла эсе да, бир жерде, аны ызына тюшалмадыла. Кеч, къарангы болду. Адам, былай тас болуп къалай къалыргъа боллукъ болур дей, амалларын тауусхан атлыла, элге жол алдыла...

Элни адамлары, бири къалмай, ныгъышха жыйылып къалгъандыла. Жашланы этген ишлери, барысын да сагъайтханды. Не сагъыш этерге билмеген атала, анала къайда тургъанларын окъуна ангыламайдыла. Къала тубюнде сюелген жашланы къаууму Къардан суу бойну бла энип келген атлыланы эследиле. Толгъан ай, алагъа болушханча, жарыкъды. Келгенлеге къууанып, жашланы бир къаууму, алларына чапдыла. Сюелгенле, Аллахха минг шукур болсун дей, ахшы тилекле этдиле.

Байгорундан бери атлагъанда, төрт атлыны къоюнларында олтуруп келген жашланы кёрдюле. Бирси эки атлы бош келгенлерин кёрюп, бешинчиси къайда болур де-

ген кыйгы башларын алды. Кырангыда, жашланы кыйсы болганын билген кыйын эди. Кытларына жуук жеткенде, аланы ичинде Жумарукну крмедиле.

Дюгерхан алагы кырап не айтыргы билмеди. Аны амалсызлыгын кргенле, Шауайгы да кыркдула. Жашны хапарын айтыргы базынмай, бир жанына кырай, жашланы атдан тюроре, кеслерин аны бла булжутадыла. Шауай Мусос таба жанлап, атны югенинден тутуп, кжюне кырады. Алагы кырап турганланы тжюмлери тауусулуп, кыйдады жаш, нек жокду бирегизге, деген соруула эшитилдиле. Кырт Халит Мусосну кыатына чакырып: «Айта эсенг айт, не болган эсе да, сен анга не этериксе?»— дей, хыны селешди. Мусос да, бирси атлыла да андан сора хапарны бир бирлеринден алып, болганыча айтдыла. Жашны тутуп, зор бла келтирирге кюрешгенлерин, алай ол кычып, кыйры эсе да букыгандан сора, аны бир жерде да табалмадыла.

Бу хапарны эшитген анасы, атасы да эслерин ташлап кыйдула. Халкы аланы юслерине жыйылды. Бир юйюрюн тас этген Шауай, эсин жыйгандан сора, Жумарукну алай этгенине ийнанмай, кыалайда тубегенлерин, не айтханын, кыйры таба кыачханын кыйтарып бир ненча кере сорду. Жашны артха келирге унамаганы, атасыны, анасыны да юрегин кюдюрюп кыйду.

Дюгерхан эсине келгенликке, акылындан шашхан адамча, кыйда болганын билмей калды. Ол кыйтыргы унамазча не болганды, кесин нек тутурмады? — деген сорууланы узакгы, Донгнгатны башындагы айгы кырап, ачыган юрегини хапарын шыбырдайды. Жанындан бек суйген жашы белгисиз жолну сайлап, аланы былай нек кыйнаганын ангыламады. Жангыз кеси жолда не боллугуна, неге туберигине кыркмай кыалай чыкды? Бу затла, анасыны кыйынлык келген жанын, бир тюрлю ачитдыла.

Аланы кыйынлыкларыны чеги жокъ эди. Адамла алай кётюрмеселе, жапсарыргъа кюрешмеселе алагъа не боллукъ болур эди? Анга да къарамай, экисини да жия-мукълары кьурумайдыла. Кёзлерине жукъу кирмей, атлыла келген жолдан кёзлерин алмай къалдыла. Ким биледи, умут бек артда ёледи, Дюгерхан да умутун юзерге сюе болмаз эди. Шауай а, Мусослары айтхан жерлеге барып, тегерекни тинтип къарамагъан кюню озмайды. Элчи жашла да кесине бир зат этип кёймасын, башы кетип бир хатагъа тюбемесин деп, жангызлай бир да иймейдиле. Алай не кёп айландыла эсе да, жашны тапмадыла, ол угъай эсе, ызы окъуна жокъ эди...

Атлыла нёгерлерин алып кетгенден сора, Жумарукъ не этерге билмей, эрттенликге дери дорбундан чыкъмай турду. Кечге дери кёзюне жукъу кирмеди. Онтёртжыллыкъ сабий жаныууар, чыпчыкъ кычыргъаннга, бёрю улугъаннга да къоркъуп тынгылайды. Кече, аз заманнга болса да, къаты жауун жауду.

Дорбунну эшиги тар болгъаны ючюнмю эди, ичинде кьургъакъ, жылыды. Танг атаргъа аз къалгъанлай жаш арыгъаны, кыйналгъаны да хорлап, терен жукъугъа батылды. Тюшюнде узакъ жолну туман ичинде тас болгъанын кёрдю. Ол жол бир тюрлю хыртлы эди. Тюз, не да кьум басхан болмай, кесекледен кьуралгъанчады. Хар кесеги башха бояулагъа боялгъан кьолан жолну кыйыры кёрюнмейди...

Жумарукъ уянганда кюн ёрге келип тура эди. Дорбундан чыгып, кюнлюм жанында тырхыкчыкъда таш юсюне олтурду. Башын сагъыш алгъан жаш, не этерге билмейди. Ол этген умут, тюзге санагъан иш, артха къарамай, барыр жерине чакъырады. Бу жерледе туугъанлыкъгъа, Думаланы окъуна хар жерин танымагъанын кёрдю. Андан ары къалай боллугъуна не этсин, къайры барсын? Бир ненча кере ныгъышчы къартланы хапарларына ты-

нгылай, Къардан сууну бойну бла Холамгъа аууп кетген жол болгъанын эшитген эди. Жарсыугъа хар айтылгъанны эсинде тутмагъанды. Алай жол кеси кёргюзтюр хални деген акъыл бла, къол ичинден кыстау чыгып тебиреди.

Юйден кете туруп не жол азыкъ, не кийим алмады. Жангыз да анасы сокъгъан эки къулач чакълы къумачны алгъанды. Бусагъатда аны не затха жаратырыгъын билмейди, алай жашау кёргюзтюр...

Къол зыгырлы, мылы эди. Анда – мында суу жуууп ачхан гыйы ташла кёпдюле. Ала былайдан ёрге чыгаргъа бек чырмайдыла.

Ач да болуп, арыгъан да этип ёрге, Юзюлгенле таласына чыкыгъанда, кюн ортагъа жетип тура эди. Сууукъ къолда, юсюнде быстырлары да мылыланып, кеси да сууукъсурап къалгъанды. Былайда уа, сакъ аязчыкъ бетин сылайды, кызыу кюн да жылытады.

Жумарукъ кеч болгъунчу алайдан, кюнчыгыш таба тебиреди. Быллай бийикде тереклени ёсмегенлерине тегерегине сейир этип къарады. Бийик къаяла къуршалагъан жерлени ариулугъуна сёз табаргъа кыйынды. Къара тенгизни жагъасында, Анапа деген жерден башлап, узакъгъа, Дагъыстанда Хазар тенгизге дери жетген Кавказ таулары деменгили сур ариулугъуна ким сейир этмегенди? Не узакъдан да аланы миялача жылтырагъан буз башлары, къоркъма, биз къарап турабыз дегенча ашырадыла. Быллайны битимлери да башхаракъды. Ташланы тегерегинде ёсген къалын чапыракълы, анда – мында чиммакъ – акъ, бир – бир жерледе сап – сары гюллени ариулугъуна тохтап къарамай озаргъа кыйынды. Кырдык энишгедеча бийик туююлдо. Къалай сейирди быллай энчилик!

Табийгъатны хар жерини кесини хаты сакъланады, кёре билген адамгъа, ол китапчады. Бу жерледе къаллай белгили жолоучула айланнганын билирге, Жумарукъ алыкъа сабийди. Бир ненча ёмюр мындан алгъа, ол кёрген,

баргъан тау жерле бла Уллу Чилле жолну кериуан сюрюу-лери баргъандыла. Айланган жерлеринде ала тюрлю – тюрлю ызла кьойгъандыла. Бек белгили, сейир затлары, ишлеп кетген кьалала, жазыусуз менгирле (сын ташла) болгъандыла. Аланы ишлери кьуру да сатыу – алыу болмагъанды, динни жайыу, аланы ишлеринде баш магъананы тутханды...

Жаш, ингир кьарангы болгъунчу бир кьош кыйы-рын табар эсем дей, ашыгъып барыргъа кюрешеди. Тюнене-ден бери ашамагъан, тынгылы солумагъан адамгъа тауда айланган кыйын болгъанлыкъгъа, этер амалы жокъду. Кюн батханлай, агъачда, тауда да терк кьарангы болуп кьа-лыучуду. Аны ючюн теркирек ышыкъ табарга керекди.

Жол бирде тик ёрге, андан сора тюз бара, бирде уа кесилип кьалгъанча, энишге кетеди.

Ингир, кьарангы бет ала, онг жаны сыртда, тууар сюрюу кёрюндю. Ары ётерге, бара тургъан жеринден энишге энип, сюрюу болгъан сыртха чыгъаргъа керекди. Анга уллу кюч – кьарыу керек эди. Не этерге да билмей тургъанлай, сюрюуню энишге кьууаларгъа, баш жанындан эки атлы чыкъдыла. Аланы ызларындан да юч уллу бёрю-кес чапханларын тыймай келедиле. Ала жашны кёрселе, анга чабарыкъларын ангылап, кьоркыгъандан не этерге билмей кьалды. Итле тууарланы кьууаргъа болгъанларын кёргенлей, Жумарукъ кьолун булгъап, кесин сюрюучюлеге кёргюзтюрге кюрешди. Кертиси бла аладан бири эслеп, атны аны таба бурду. Ызындан чабып жетген итни да кьыс-тап, кьайры баргъанын сорду. Арыгъан, ач да болгъан жаш, анга толу жууап бералмады. Ол заманда, анга жан аурутхан сюрюучю, жашны ат бойнуна алды: «Кьоркьма, кьошда хапар айтырбыз»– деп, сюрюуню ызындан тебиредиле..

Ала кьошха жетгенде, жашла тууарланы халжар-лагъа жыйып, кьадауларын да этип, итлени да аланы сакъ-ларгъа кьоюп кетип тура эдиле. Кьонакьны да алып юйге киргенде, барысы да ушхуур кьайгыгъа кирип, кими

мыдых юсюнде жукъа гыржынла бишире, бирсилери чоюнда шорпа жылыта тура эдиле. Къарыусуз, назик жашчыкыны кирип келгенин кѣрген къошчула, сейир этип, къарап къалдыла. Аны келтирген атлы, аланы сейирлерин эслемеген кибик этип, «Къонакъ аламысыз» – дей, жашны алагъа туура этди.

– «Къонакъ, Аллахны къонагъыды кел, жууукъ бол, къайда ахшы жолдан келесе?» – деп, къарт Таука жарыкъ болду.

Жаш уяла, ол кѣргюзтген жерге олтурду. Ассыры арыгъандан, санлары къалтырай эдиле. Аны къарыусулугъун кѣрген къошчула соруула бла къыйнамай, аллына исси шорпа бла олсагъатда бишген гыржын салдыла. Не бек ийменди эсе да, аланы артха тюртюр заман туююл эди. Иги ашагъандан сора, арыгъаны хорлап, олтургъан жеринде жукълап башлады. Аны кѣрген адамла хапар сормадыла, жер этип, былайгъа жат, дедиле.

Жумарукъ экинчи кюн ингирде уянды. Ол къопханда, къошда адам жокъ эди. Арбазгъа чыкыгъанында, къарт Тауканы отунчукъла жыйып келе тургъанын кѣрдю. Барып аланы къолундан алып, не этеригин сорду. Экиси да этиллик жумушла бла кюрешип башладыла. Жаш къолгъа тышюп шаудан суу келтирди. Ингир болгъаны себепли, жашла малланы тыяргъа кетгенлерин биле эди. Таука ийнекни саууп келгенлей, аякъ чѣмючге къуюп жылы сютден берди. Жумарукъ бир сѣз да айтмай, татлы сютню ичди. Аш, суу къайгъыгъа кирдиле. Таука, Жумарукъну кесине болушлукъчу этип кюreshедиле. Бир къазанда эт бишеди, бирси къазанда ингирде сауулгъан сют къайнайды. Таука басхан тылыны, жаш отну мыдыхында биширирге кюreshеди.

Келиучю заманларында сюрюучюле, тышында ишлерин бошап, къошха жыйылдыла. Барысы да ушхуур ашаргъа тѣгерек олтургъанда хапар да сордула. Жумарукъ

кьолларындан туз – гыржынларын ашай эсе да, кесини хапарын толусунлай айтыргъа тюзге санамады. Ала, элден адамланы кёрюп, юдегилеге билдиририн суймеди. Алай, Дагъыстан таба баргъанын, медирседе окъуп билим алыргъа суйгенин билдирди.

«Дуния сейирди, сени быллай жолгъа къалай ийгендиле»– деген сорууларына уялып, аланы кёзлерине къараялмайгъан тынгылап кьойду. Къалай барлыгъынгы уа билемесе?– деп, жарсып сордула. Аны билгенин, къалгъанын да эшитгинчи, тынгылагъанын кёрюп, этер ишинден артха турмазлыгъын ангылап, жолну юйретдиле.

Кьошчула ариу айтдыла, жолгъа азыкъ салдыла. Кимни жашыса дегенде да, жаш тюзюн билдирирге суймеди. Жаланда, бир кесек тынгылагъандан сора, бу жерле къалайлары болгъанын сорду.

– Ахшы жаш, былайлары Мамашланы кьошларыдыла. Аладан сени хапарынг бармыды? – дедиле.

– Хау, мен бир къарт кишини хапарындан Мамашланы юсюнден эшитген эдим. Ала Думалачыладыла. Кеслери да къара тюлкюле жайып, ёсдюрюп тургъанларын эшитгенме деди.

Кьошчула андан, башха зат билялмадыла. Алай жаш болгъанлыкъгъа, аны акъылы, кесин тута билгени башхалагъа ушамагъанын ангыладыла. Жумарукъ энди Мамашланы кьошлары тургъан сыртдан сол жаны бла айланып, Ыфчыкыгъа жетерге керекди. Ол уллу жерди. Алайда, жолдан башха жанына бурулмай Кириуут ёзеннге тюшюп, тюзюнлей энишге Бызынгыгъа элтирик жолгъа чыгъарыкъса деп, юйретдиле.

Ыфчыкыны иги кесегин ётгенден сора, дорбун къаты бла кьолгъа тюшсенг, Штанты суучукъну бойну бла барырча жолчукъ барды. Ол суу жипи ичинден чыгып башлайды. Андан таймай барсанг ажашырыкъ туююлсе, деп ашырдыла. Жумарукъ аланы барысы бла да салам-

лашды, ашатхан гыржынлары ючюн ыразылыгъын айтды. Сизни адамлыгъыгъызны бир заманда да унутмам дей, ыразылыкъларын тиледи. Керти да алада кѣрген бет жарыкъны, мындан ары айланган жолларында, ол кѣп кере эсине тюшюрлюкдю...

Бызынгы элге жетер ючюн, сау кюн тохтамай келди. Штанты суучукъ элге кирген жерге келтирди. Алайгъа жетгенде, къарангы кѣзню байлагъан эди. Суучукъну юсю бла салынган агъач кѣпюрчюкден ѳтюп, эл таба тебиреди. Бу элни, Уллу Элге ушагъан тар орамлары, бийик таш хуналарын мурса басыпды. Къайры барыргъа билмей, жол бла ѳрге тебиреди. Орамда адам кѣрюнмейди. Келе келип ныгъышда тохтады. Алайда да адам жокъду. Не болса да ныгъыш бош жер тѳююлдю, былайда къалайым деп, кенг шинтикге олтурду. Кюнню узунуна солумай келген жаш бек арыгъан эди. Ингирни шошлугъуна тынгылап, солуй тургъанлай, озуп баргъан экеулен алайда тохтадыла. Жаш, алагъа къонакъбай этигиз дерге уялды. Алай, ала жаны бла озуп кетмедиле. Къатына келип кимсе, къайданса деп, сордула.

Жолоучума, эрттенликде жолгъа чыгъарыкъма. Бу-сагъатда солургъа былайгъа келип олтургъанма дегенде, бирлери юйге чакъырды. Насыбы алай тутар деп, умут этмеген жаш уялды эсе да, угъай демеди.

Жаш элни огъары жанында анасы бла жашай эди. Бийик хунаны ичинде гитче топракъбаш юйчюклери кѣрюннген да этмейди. Арбазгъа киргенлей, анасы юйден чыгъып, жашына къайгъылы къарады. Ол да, къонакъны сыйла анам, эрттенликде жолгъа чыгъаргъа керекди деди. Жашы алай айтхандан сора, анасы жашны юйге чакъырды. Аллына аш сала, аны сабий бетчигине сейир этип къарады.

– Арабий, бу сабийни жолоучу этдиргенле нени юсюнден сагъыш этип ашыргъандыла муну быллай жолгъа? – дей, сейир этди. Жумарукъ а уяла бетине къарамай, берген ашын тынгылагъанлай ашады. Аны арыгъанын кѣр-

ген кьонакьбай, терен хапаргъа кирмей, жатып тынчай дей, жерин кёргюзтдю...

Эрттенлик шулпулу эди. Жумарукъ танымагъан адамланы кыйнаргъа суймей, жолну билип кетерге керек-лилигин ангылайды. Эрттен азыкъ ашагъан заманда, кьонакьбай жашны не мураты болгъанын уяларакъ болуп сорду.

– Мен былайдан Дюгерни жерине баргъан жолгъа чыгъаргъады умутум. Къалай барыргъа керегин айтсанг, бек ыразы этер эдинг, деди.

– Бизни ол жанларында жууукъларыбыз барды, мен алайлагъа бара тургъанма, юйретмей а, аны несин айтаса деп, жарыкъ болду кьонакьбай. Нек барлыгъын, къайдан келгенин айтыргъа Жумарукъ бу жол да суймеди. – Анда таныгъанынгмы барды? – деп соргъанда толу жууап бермей, андан – мындан бир затла айтып кьойду.

Эрттен азыкъны ашап кьопхунчу жауун къаты жаууп башлады.

– Быллайда къайры барлыкъса, сакълагъан адамынг жокъ эсе, жауунну тохтама кьой, деди жаш. Жумарукъну аллай адамы уа жокъ эди.

–Сизге да ауара болуп, бек тапсыз болду деп уяла, жашха къарады. Андан – мындан хапар айта, бир – бирлерини атларын да билдиле. Жашны аты Ачемез эди. Кёп жылла озгъандан сора ала жангыдан тюбешириклеринден, Жумарукъну кёргенлей танып кьууанырыгындан, андан кёпле оноу излеп аллына барлыгындан, ол анга бюгюн этген адамлыгъын унутмай жууукъ адамыча жарарыгындан, ала, алыкъа бир зат да билмей эдиле...

Жауун экинчи кюн ингирде кеч тохтады. Ачемез аны кьонакъ этип, бир жерге да иймеди. Сабий болса да, аланы адамлыкъларына, анасыны ариу сёзюне ыспас эте,

Жумарукъ танг иги да атхынчы жолгъа чыкъды. Бызынгыдан чыгып, Жаболаны къалагъа дери Ачемез бла келди. Андан ары, ол юйретгенча, сырт башы бла айланып сызгыгъа тюшюп, андан Сукан башы талагъа чыкъды. Быжыда, Батыулада, Сыйдам сыртда, Дырын Къулакъ къошлада тохтап солуй, не берселе аны къаба, бу жерлени ётгенден сора, Хызны башына алай чыкъды.

Терен агъачла, кенг чаллыкъла, къолла бла Сукан башындан Ташлы Талагъа элтген жерлеге келди. Аланы ётерге уллу кишилик, къарыу да керек болду. Аллахха шукур, жаш жолунда иги адамлагъа тюбей барды. Анга гоппан айран ичирмеген къош болмады, чакъырып солутмагъан къонакъбай да чыкъмады. Анча кюнню ичинде къыйын жолунда жауунла жибите, кюн къыздыра келе Ич эм Тыш Чаптарла деген къыйын ыранлы жерни ётюп, Дюгерни жерине жетди. Андан ары жолну да тынчлыгъы жокъ эди. Ууакъ элчиклени юсю бла Фиагъдон сыртны, Къуртати ауузну, Дзивиссини, Даргавс жерлени юсю бла тохтамай барды. Мында кёп эски менгирле, кешенеле бардыла. Былайлагъа ёлгенлени шахары дейдиле.

Тюз жерлеринде уллу бийик къалала ишленипдиле. Къая жухлада анда – мында кёп терен дорбунла кёрюнедиле. Аланы башларындан къарап жауну келгенин кёргендиле, энишгереклеринде жашагъандыла.

Ала, бюгюнлюкде элледен узагъыракъда къаладыла. Эрттеден бери адам аягъы басмагъан жерлени хапары узакъ ёмюрлеге кетеди. Алан халкъ былайда тохтап жашап башлагъан заманлада, не уа Уллу Чилле Жолну кериуан жылкъылары айланган ёмюрледе ишленген къалаланы кёбюсю оюлуп, эски къабырланы сын ташлары да заманны кюйсюзлюгюне бой сала, бирлери жерге терен батылып, бирлери уа тюрлю жазулану сакълагъан китапча, аны ким, къачан башына жаратырыгъын сакълайдыла.

Бу жерле кёпню кёргендиле, тюрлю кьадарланы сезген, урушланы юслери бла ётдюрген шагъатладыла. Былайдан жол Ингуш халкъны жерине элтеди. Анда да кёпдюле бийик, ариу кьалала. Аланы да кёбюсю жарты оюлуп, бирлери заман тохтап кьалгъанча саулай сюеледиле. Кесини жолунда Жумарукъ Дюгерни, Ингушну жери бла бара Эрзи аулну баш сыртларында, Эчикъалдан, Вовнушкаладан, Лялах элден, Тхаба – Ердыден ётерге керек болду. Бирде ат арбагъа тагъылыргъа, бирде атха минерге да тюшгенди. Бир бирде жууукъ кьошлагъа дери агъач ичинде жолла бла жыяу ётерге да угъай демегенди.

Юйден чыгып кетгенли, жашны жолу тынч болмагъанлыкъгъа, къайгъырмагъанды. Агъачлада, тюзледе кёрген журтлагъа сейир эте, кёп заманны аладан кёзюн алалмай къарагъанды. Къайдан биллик эди сабий жаш, Кавказны тау жоллары бла Донгнгатны тийрелеринден башлап Ингушха, Чеченнге, андан ётюп Дагъыстаннга дери саудюгерчиле кериуан сюрюулери келтиргендиле. Башында айтылып кетгенча, жолларын Къытайдан башлап, саулай Азияны, Европаны ичинде кеслерине сатыу – алыуну къурагъандыла. Бу узакъгъа кетген хапар – Уллу Чилле жолну хапарыды. Аны къурулушчулары, баргъан жолларында быллай журтланы ишлеуде кеслерини юлюшлерин кьошхандыла. Аланы билимлери, мында жашагъан халкъланы хунерлери да быллай кьалаланы келлик тёлюлеге кьоюргъа болушханды. Акъсакъ Тимур чабыууллукъ этген заманлагъа, халкъ, кеслерине тукъум кьалала ишлеп болгъандыла. Алада малларын, сауутларын, адамларын да кьазаууатдан сакълагъандыла...

Жумарукъ Чеченни жерине жетгенде Дагъыстаннга кёп кьалмагъанын ангылады. Бу жерни межгитлерине сейир этип кёп турду. Дюгерде, Ингушда кёргенча эски кьалаланы, мында кёрмеди. Бу халкъ, кесини таулу халкъыча ишни суйген, ёхтем жашланы, ариу кьызланы

ёсдюрсенин эследи. Кавказ таулары буз башлары мында да агъарадыла...

Дагъыстанга былайдан къалай кетериги жашны башын алгъанды. Ары жетер амалны излей, адамла бла сёлешип хапар билирге кюрешеди.

Чеченни бла Дагъыстанны чегинде, таулулары тилине ушагъан халкъгъа тубеди. Бир кесек заманны аланы сёлешгенлерине тынгылай турду. Артта сёзге къошула, ала къумукълула болгъанларын билди. Бу «къумукълу» дегенни къайда эсе да эшитгенине кёп сагъыш этип, эсине тюшюрдю. Керти да, Уллу Элни къатында Думалада, Леуан деген аты бла шыйых жашагъаныны хапарын ол кёп кере эшитген эди. Пардыкълада кешенеледен бирин да анга ишленнгени эсине тюшдю. Эки халкъны жашагъан жерлери бир бирлерине жууукъ болмагъанлыкъгъа, тиллерини бирчалыгъы сейир этдиреди. Кесини акъылын айтып ангылаталыгъына, сёлеширге онг тапханына къууанган сабий, аладан болушлукъ тилерге базынды. Жаш кёп замандан бери узакъдан тау жолла бла жолоучу болгъанын айтды. Ол Дагъыстанда Темирхан – Шура шахарда медирседе окъургъа мураты болгъанын да билдирди. Сабий жашны хапары ол адамлары сейир, сагъыш да этдирди. Ала айтханнга кёре, ол барлыкъ жер жууукъ болмагъанлыкъгъа, ары баргъан адамла кёпдюле. Арба бла баргъанлагъа тилеп тагъыла, акъырын – акъырын барлыкъ жерине жетериксе деп, ышандырдыла...

Дагъыстанны жери да Кавказны чалбаш тауларыны ызы бла барады. Къумукълу танышлары бюгюн Жумарукъну, эки ат жегилген арбагъа тилеп миндирдиле. Ала узакъ бармай тохтарыкъ эдиле. Алай андан ары да тап тюшюп бир затха минмесе, шахаргъа тюзюнлей барыргъа башха онг болмагъанын ангылагъанды. Арбаны иеси да, башхала да къыйырда тыншчыкъ олтуруп, кишиге ауарасын жетдирмей баргъан жашны, эслеменгеча барадыла.

Бир кесек хапар айтхандан сора, хуржунларындан азыкларын чыгъарып ашап башлагъанда, аны къурлай къоймадыла. Жаш уялып, башын энишге этгенде да, ала къоймай гыржынчыкъны кьолуна бердиле. Ачдан, жолоучулукъдан да кыйналгъан сабий, алып ашамай не этерик эди? Аланы тиллерин ангыламагъанлыкъга, аман адамла болмагъанлары кёрдю.

Аны ашыргъан къумукълула, сени жолунг Къумукъ тюз бла барлыкъды, жол таулагъа буруллукуду, андан башха жанына бурулма, дегендиле.

Анда – мында гитче – гитче элчикле кёрюнедиле. Жашны биргесине баргъан жолоучула аланы биринде тохтадыла. Кеслерини тилинде ангылаталмай, кьоллары бла кёргюзтүп, былайда тур, ётерик арбала боллукъдула дегенни ангылады.

Ала жашны элни кыйырында, чалыдан эшилген гитче гытычыкъны къатында тюшюрдюле. Жаш тегерегине къарап, жангызлыгъымы, огъесе кюн тюшден аугъанымы кьоркьутду, жүреги бир тюрлю кысылып, жолоучула олтуруучу сыйдам ташха олтуруп, сагъышха кетди.

Ингир къарангысы алыкъа кёзню байламагъанды, алай салкъын желчик сууукъсуратады. Тышында айланган итни окъуна кёрмезсе. Юсюнде быстырчыкълары зыкылны орунундадыла. Не этерге билмей, юйден алып кетген къумашчыкъны чыгъарып юсюне жапды. Узакъда кьалгъан юйюню, анасыны кьолларыны ийиси бурнуна ургъанлай, жүреги такъыр болуп, тауушсуз жиляды. Мен юйюме, кесиме да быллай бир кыйынлыкъ берип айланганым тюзмю болур дей, кесине энтта да сорду. Анасыны кьола бла согъулгъан къумачха тумаланып жылынды. Бир кесекден башы ауурлукъ этип, жукъугъа батылды. Къумукъ тюзюнде, ашы – суу, таныгъаны болмай кьалгъан жаш, кьадарны жолунда баргъаны, шинжи топну юсюнде учханнга ушай эди.

Танг аз белги бере башлагъан заманда бир тюрю тауушла, адам ауазла уятдыла. Ол къоркъаракъ болуп, жу-къусундан кесине келалмай апчыды. Аны къатына жетип келген ат арбаны тохтатыргъа базиналмай, гытыны жанында сюелди. Ала да жашны халин кёрюп бир – бирлерине къарадыла. Бир ненча атлам да оздула, дагъыда атланы тохтатып анга къумукъча къайры баргъанын сордула. Ол да алагъа тауча айтып ангылатыргъа кюрешди. Кел, олтур, биз Эркем элге барабыз. Андан ары да бир зат болур, дедиле. Арбагъа олтургъанда да къалтырауугъу кетмеген сабий жашха жан аурутуп, ариу айтып юсюн жабаргъа болушдула. Аны сёлешгени кеслерини тиллерине ушагъанына сейир этип, былайгъа къайдан чыкъгъанса?– деп, сордула...

Жолну узуну Жумарукъ тегерекге сейир этип, къаранлай барды. Къыйыры болмагъанча кёрюннген тюз, энди тау этеклеге кетеди. Кёп элчикле, тюз да тау эринлеге миннгенчадыла. Жолоучулары айтханларына кёре, бу элле: Анди Къойсу деген черекчикни бойнундан башланады. Чиркаша, Ашилта, Унцукул, Гимрадан ётуп, Эркем элге кече къарангыда жетдиле. Чиркаша элден къалгъанлары къаяланы къыйырында орналыпдыла. Жол къыйынды, терс атлагъанлай къаядан кетерге къоркыуу уллуду.

Жолоучула жашны эшикте къоймадыла. Бюгюн бизге къонакъ бол, тамбла чыгъарса жолунга дедиле. Абызырагъан сабий, аланы айтханларын этди. Тау башында орналгъан эл, кесини узакъда элине ушамайды. Аны туугъан жеринде тау жолла быллай къыйын туюлджюле. Тар орамла акъсыл ташладан ишленипди, юйлени эшиклери да орамлагъа чыгып къаладыла. Анда, Чегемдеча кенг арбазланы кёрюрге, амал жокъду.

Жумарукъну юйге чакъырып исси сют бла гыржын берип сыйладыла. Ашап бошагъандан сора, агъач тапчанда жатдырдыла. Ненча кюн озду ол аягъын созуп жатмагъан-

лы? Бюгече узакъ элде, салкъын кечени желине тынгылай, анасы сокъгъан къумачны юсюне жайып, татлы жукъугъа батылды...

Эрттенликде маллагъа къараргъа къопхан адамланы ауазлары уятдыла. Терк окъуна къобуп, тышына чыкъды. Аны бери келтиргенледен бири, бу юйню иеси, мал къайгъы этип айлана эди. Аны къопханан кёрюп кесине чакъырды. Экиси да гёзеннге олтургъанлай, жаш тиширычукъ алларына сууда бишген тёртгюл тылы кесеклеге жау салып берди. Жашчыкъ исси тылыны къолларын да кюйдюре, суююп ашады. Ызындан уллу чёмючле бла сютбаш къуюлгъан, ариу ийисли чай келтирди. Быллай татыулу ашны, юйюнден кетгенли, Мамашланы къошда болмаса башха жерде ашамагъан эди.

Юйню иеси, аты Махмут болгъанын айтды. Сора жаш барлыкъ шахаргъа жолну юйретди. Жашны насыбына, Махмут сёлешген къумукъ тилни ангылагъан къыйын болмады. Бу элден ары да жол узакъ болмагъанлыкъгъа ажашыргъа боллугъун ангылатды.

– Бир – эки сагъатдан бизни бла келгенле жумушларын этерге тюзге тюшерикдиле, ала бла барырса. Андан ары Шура Азен сууну бойну бла жолдан таймай барыргъа керегин айтды. Жол узакъды, алыкъа заман барды, бар бир кесек солу деди. Жумарукъ ол айтханны этди...

Жолгъа чыкъгъанда, элни тегерегин къалын туман басып эди. Сууукъ жел къалтыратады. Бир кесек жолну жаяу барыргъа керекди. Тюзюрек жерге тюшгенден сора, арбагъа алай минерикдиле. Жумарукъ сууукъдан амалсыз болгъанлай, биягъы анасыны къумачына ботагъача чулгъанды. Нёгерлери да анга ыразы болдула. Бу не тюрлю къумачды деп, къоллары бла тийип кёре эдиле.

– Анам сокъгъанды деп, башын энишге ийип, тегерегине амалсыз болуп къарады. Арбагъа олтургъандан сора да, аны жылыууна тынгылап барды. Анасыны зыбыр къол-

тарыны жылыуу жашны жүрегин кьозгъайды. Быллай жолгъа чыгъаргъа, ол алыкъа сабий эди. Аны иги ангылагъанды, алай атасына, анасына айтып, тилеп болмазлыгъын билип этген ишге, не бек кыйналса да, сокъуранмайды. Къайда тургъанда да атасыны мудах кёзлери эсинден кетмейдиле. Аны жашауунда, хар суюген затын тас этерге буюрулгъаны жашны бек кыйнайды. Лячин къачып кетгенде аны амалсызлыгъын унутургъа боллукъмуду? Анга берген кыйынлыгъын, Жумарукъ кесине кечалмайды, артха да къайталмайды...

Бир кесекден къалын шулпу башланды. Алай тик, кыйын жол бошалып, тынч, тюз жолда баргъанларына, киши къулагъына алмады. Энди тёше – мёшеле болгъан жерледен таулары эринлери узакъда къалгъанды. Гимри тауну къарлы башлары тумандан кёрюнген да этмейдиле ансы, жаш тегерекге суююп къарарыкъ окъуна болур эди. Энишге тюшгенли, сууукъ жел кыйынамайды, алай кюнню халинде кюзню узакъ тауушу ангылана башлагъанды.

Жумарукъ, жашау анга энди не тюрлю жанын кёрюзтюрюгюн алыкъа билмейди. Аны сагъышын этмезге да болмайды. Шахаргъа жетсем кимледен болушлукъ тилерге тюшер, деген акъыл бир да тынчайтмайды.

Биргесине баргъанла, тохтамай сатыу – алыу ишлерини юсюнден хапар айта, жолларын кьоратадыла. Жашха эс да бурмайдыла, жарсыуундан жукъ да билмейдиле. Ол кертиси бла да аны ишиди. Бусагъатда аны сагъышларын онг жанына бурулгъанда чархы учуп, арбаны аууаргъа аз къалгъаны бёлдю. Барысы да олтургъан жерлеринден сескендиле. Жумарукъ да кьоркъду. Аны алай кёрген нёгерлери кюлюп кьойдула. Былайны жерлери жипи суулары кьурутуп кьуралгъан жерледиле. Бир ненча жыл мындан алгъа адам ёталгъан да эталлыкъ туююл эди.

Бу жерледе терен жипиден сора да, жерни кёчгени кьоркъутады. Бусагъатда да учхалауукъ топуракъ, жауун-

дан сора, жолоучуну бек кыйнайды, деген хапарны айтдыла. Алай эте жолоучула Халимбек ауулгъа жетдиле. Аланы битеу жумушлары мында боллугъун ангылатдыла. Мында узакъ болмай, Муселем аулдан сора Къафыр Къумукъ деген жерге жетсенг, анда чурукъчу Салыхны излеп тап. Аны анда табаргъа кыйын туююлду. Чуюютлюле жашагъан орамны сорсанг, юйюн кёргюзтүп къоярыкдыла. Кеси да къумукъча иги биледи. Махмут ийгенди, манга Темирхан Шура шахарны уллу межгитине барыргъа керекди десенг, ол бир мадар этер. Бусагъатда уа Агъач Къала деген жерчикге жыяу ётүп, алайда, Муселем ауулгъа, не да андан ётерикле болса да арба сакъла, алайлада адамла терк – терк жүрюйдюле деп, ангылатдыла...

Агъач Къала деген жерчикге ингирге жууукъ бола жетген жашны жүрегин, былайдамы къаллыкъма деген къоркъуу алды. Ингирги аяз салкъынды. Нёгерлери айтханча жол юсюнден кетмей сюелип тургъанлай эки атлы келе тургъанын кёрдю. Жашны кечгиде жолоучу болгъанын кёрюпмю жан аурутдула, къаты бла сансыз озуп кетмей, къайры баргъанын соруп тохтадыла. Жаш Темирхан Шурагъа баргъанын айтды. Биз да ол тийрелеге барабыз деп, бири ат бойнуна алды. Анда не этеригин соруп билгенде, тынгылап къойдула. Атлыла къумукъча сёлеше эдиле. Жашны сёзюн ангылагъанда, малкъарлымыса? – деп, сордула. Аланы соргъанлары сабий жашны чексиз къуандырды. Умуту толгъаннга санап, жууукъ адамлагъа тюбегенча болду.

Кече белинден озгъандан сора, узакъ жолдан арыгъан адамла, жашны шахарны кыйырында атдан тюшюрдюле. Ала аны къайры барлыгъыны юсюнден зат билмейбиз, эрттенликге дери былай тур да, соруп табарса деп, атларын хыны кягъып кетдиле. Жумарукъ да башха этер амалны билмейди.

Узакъ, кыйын жолда кыйналды эсе да, жаш Дагъыстанны Темирхан – Шура шахарына жетгенине кыуанды. Эски кыалала, уллу межгит, гитче межгитле да анда – мында кёрюнедиле.

Уллу межгитни бийик минарасыны, азан кычыргъан жери саргъылдым ташдан ишленген мекамды. Эрттен намаздан башлап, ингир намазгъа дери азанны ариу тауушун эшитсенг, кыанынг башхача жюрюйдю. Ол ууазны тазалыгъыны кючюн айтып берген кыйынды. Жолун кеси сайлагъан жаш, жангы жашауунда, хар затны да терен ангыларгъа итинеди. Ол итиниую аны алгъа бийиклеге элтирик ышаны боллукъду.

Жумарукъ уллу межгитни кыатына келгенде кюркыгъаны угъай, абызырагъаны, кыуанчы да бирге кыошулуп башын тегерек айландырды. Алайдан ётген адамла анга бир зат сорлукъча сунган жаш, хар кимге да кесини кыуанчын айтыргъа хазырды. Бюгюн ол бек сюйген, термилген жеринде сюеледи. Бу кюн ючюн ненча жюрек кыйналгъанды, кыаллай жолла ётюлгенди? Жаш бек уллу муратларын мында этерик ишлери бла байлайды. Кыадары ёлтген жангы жолуну биринчи атламларын ётгенин, ол бюгюн иги ангылайды...

Жашны межгитни уллулугъу окъуна сагъышландырады. Аны тегерегинде бийик таш бурууну кёрюп, кёлюне быллай бёкемлик да игилеге тийиншли бола болур деген акъыл келди. Бусагъатда мында кесине керекли адамлагъа тюбеп сёлеширигин билип апчыйды. Чегемни Уллу Элинден келген сабий жашха, дебери бийикде болгъан бек адамла бла сёлеширге тюшмегенликге, не керек болгъанын биледи. Уллу мекамны ичинде айланган сохталадан соруп, керек адамланы табаргъа кёл этип баргъаны, жетген жаш болгъанын кёргюзтеди. Аллына салынган уллу жу-

мушланы кеси этеригин ангылагъан Жумарукъ, энди къайры барыргъа да хазырды.

Ол керекли адамланы излеп табып, алагъа кесин танытды. Аны окъутурукъ къумукълу эфендиле, къайдан, къалай келгенини хапарын билгенден сора, жашха жарыкъ болдула. «Сени муратларынг иги муратладыла, ахшы жаш» – деп махтадыла. Хапарына тынгылагъандан сора, тизгининги да жый, солугъан да этгенден сора, биринчи дерсинги алыргъа келирсе деп, ашырдыла. Анда ишлегенлеге уа:

– «Жашны юсюне – башына къарагъыз» – деп, керекли буйрукъ бердиле.

Анда жашны керегине къарадыла, жангы кийимле бердиле, ашатып, солургъа ийдиле...

Жумарукъ аланы айтханларын этди. Солуп, бир кесек къарыу киргенден сора межгитге келди. Эфендиле аны бла ушакъда, окъуу тынч иш туююлдо деп, ангылатдыла. Жумарукъ алагъа жолда къаллай бир къыйналып келгенини хапарын жашырмай айтды. Ол, асыры окъургъа термилгенден, атамы, анамы да жарсытханыма къарамай агъач, къош къоймай, узакъ, къыйын жолланы кёрюп келгенме деди. Эфендиле аны хапарын бёлмей тынгыладыла. Сагъыш этип, кеслерини анга ыразылыкъларын бергенден сора, ол дерслеге жүрюп башлады...

Дерследен бош заманында, Жумарукъ шахаргъа чыгып, аны орамларына, къалаларына къараргъа бек суююучю эди. Былайлары кёп ёмюрню ичинде кесини уллу базары бла белгилиди. Бу жерлени юсю бла онжети ёмюрге дери тохтамай Индиядан, Къытайдан саудюгерчиле тюелени жюклеп, дунияны башында жүрюген сыйлы хапчукланы сатаргъа, алышыргъа келтиргендиле. Узакъ Къытайда къурт чилледен согъулгъан дарийлени, къатапаланы эм башха сыйлы къумачланы мында аланы хайырындан билгендиле. Дуниягъа белгили болгъан Къытайда этилген

сауутланы кѣп бийле, ханла да кеслерини ариу юйлеринде отоуларын жасагъандыла. Териден тигилген аякъ кийимлени, башха керек затланы узакъ Индиядан келтиргендиле. Сейирлик ашарыкъланы: пиринчни, чибижини тюрлюлерин, шербетни, башха татлы ичгилени юсюнден ол саудюгерчилени хайырындан билгендиле. Чай не болгъанын, не заты бла хайырлыды адамгъа, аны къалай жарашдырып ичерге керегин да ала ангылатхандыла. Ол сейирлик ичгини къаллай сауут бла ичерге кереклисин кѣргюзте, пиала деген къошунчукъла битеу дуниягъа белгили этгендиле. Узакъ Къытайда этилген сауутну кѣп халкъла ашханаларында суююп тутхандыла...

Саудюгерчиле, бир да болмагъанча узун, къыйын колланы къыдыргъандыла. Айланган, жүрюген жерлеринде кѣп тюрлю затлагъа тюбегендиле. Аланы жоллары: бийик къаяла башлары, терен къолла, адам тѣзмезча къызыулукълары болгъан къум тюзле эдиле. Юйлеринден чыгып кетселе, артха къайытыргъа айла, жылла да ѳтгендиле. Ала кеслери бла бирге ишчилерин, жумушчуларын, оноучуларын, таш салыучуларын, тарыхчыларын да айландыргъандыла. Ол саудюгерчилени хайырындан, бир – бирлерине ѳмюрде тюбемезлик халкъланы жашау халлары ачыкъланганды, жерни бир къыйырында чыгъарылгъан хапчук – харагетни башха жерледе сатхандыла. Бир халкъны аш – азыкъ жарашдырыу амалларын, тюбеген халкъланы ичинде жайгъандыла. Ол азыкъланы санында бешбармакъ, плоу, манты, суу бѳрекле болгъандыла...

Башында айтханыбызча, чайны кеслери айланган – жүрюген жерлеге келтиргендиле, битеу дуния да ол татыулу ичгини не болгъанын алай билгенди. Ёсген жери Къытай бла Индия болгъанлыкъгъа, аланы хайырындан, аны битеу ичгенди. Анга кѳре чибижини тюрлюлерин, аны аш – азыкъны этиуде хайырланыуну кѣп тюрлю амаллары бла шагъырей болгъандыла.

Жолгъа чыгъа туруп, туюе жылкыны бирден жюк-
леп чыкыгъандыла. Бир тохтагъан жерлеринде сата, башха
жерлеринде алыша, болмагъан затларын сатып алгъан
хапчукларына кыоша, жангы жерлеге алай келгендиле.
Аланы узакъ жоллары сатыучулагъа, алыучулагъа белгили
болгъанды. Жолда тюбеген тонаучуладан сакъ бола, жолла-
рын тюрлендиргенлей тургъандыла. Кёп жолланы айла-
нып, аланы сакълагъан, тюелерин ашатхан, солутхан энчи
жерлери, караван – сарайлагъа жыйылгъандыла. Айтханы-
бызча, аланы биргелерине алиме, жырчыла, шайырла, та-
рихчиле да айланнгандыла. Аланы хайырындан, айланнган
жерлерини ышанларын, миллетлени юсюнден кёрген хапар-
ларын жазгъандыла, жолларында тюбеген сейирлик адам-
ланы атларын белгили этгендиле, назмулада, жырлада айтхан-
дыла. Алай айланнган кыурулушчуланы хайырларындан
кыалала ишленнгендиле, жолларында тюбеген халкылары
маданиятлары бла башха халкыла шагъырей болгъандыла.
Адам улуну тарихинде аллай затла, ёмюрледен – ёмюрлеге
келген, багъасы болмагъан хазнады.

Ким биледи, аланы кыурулуш иште усталарыны
хайырынданмы ишленнгендиле кёп жерледе межгитле?
Нек дегенде журтла, кыалала ишлеуде, аланы хайырындан
адам улу кёп сейирлик затлагъа юйреннгенди.

Ала жол салып айланнган жерлеге, Уллу Чилле Жол
дегендиле.

Белгили алимлени бизге жетген оюмларын тинте,
адамны жашауунда дин, сатыу – алыу усталыкъ, ол, кесине
кыурагъан сейирлик затла болуп кыалгъандыла. Бу эки зат-
ны юсю бла кыуралгъан цивилизацияланы хайырындан ул-
лу шахарла ишленнгендиле. Битеу дуния маданиятны мур-
дору аланы хайырындан салыннганды. Адамны жашау ама-
лын игилендирген, айнытхан да ол затла болгъандыла. Ненча
ёмюрле озуп бара эсе да, ол эки затны магъанасы тюш-
мейди, адамны жашаууна ол керекден керек бола барады.

Жумарукъ алыкъа жашауну ол жанындан зат билмей эди, алай болгъанлыкъгъа, бу шахарда айланып кѳрген затла бек сейир этдире эдиле. Темирхан Шураны ташдан ишленнген жоллары, аланы жанларында темир буруулары, бийик юйлери, межгитлери да Уллу Элде, андан бери жетгинчи жерледе да тюбемеген затладыла. Бу жерлени ташы, аны бек уллу байлыгъыды. Аны хайырлана билген халкъны фахмусу уллу ыспасха тийиншлиди. Аны туугъан жери Чегемдеча, табийгъат ташдан къурагъан сейирлик затла кѳпдюле. Аны ючюн жаш тѳгерекеге къарап айланыргъа бек сѳе эди. Ол туугъан жеринден тансыгъын ала, анга салам ие, ташы, тауу бла да сѳлешгенди. Анда адамла, Уллу Элдиледен башхаракъ, бир кесек тынчыракъ жашагъанча кѳрюнедиле.

Жашауну бу жанын кѳрген жаш, бир заманда, Чегемине келип халкъыны жашау халин игиге тюрлендирirme деген умуту бла жашай эди. Алай ары дери энтта да къаллай бир суу кеси жолу бла узая барлыкъ болур?....

Жумарукъну жашауу мында къаллыкъча кѳрюнеди. Окъууда ол бек иги сохталаны санындады. Окъутхан эфендиле барысындан да анга бегирек ышаннгандыла. Нѳгерлери жаратмасала да, этер амаллары жокъду. Окъуугъа итиннген жашны табийгъат берген акъылы, фахмусу кесине жол тапмай амалы боллукъ болмаз эди...

Жумарукъну окъуу жыллары бошалды. Ол заман, хажиликге барыр заманнга тюшдю. Ары барыргъа сохтала барысы да термилгендиле. Эфендиле игирекни элтирге оноулашханда, Жумарукъну сайладыла. Жашны бек уллу умуту ол кюн толду. Аллахны сыйлы жеринде къуллукъ этерге ким сѳймейди? Бирге окъугъанланы ыразы болмагъанларын кѳргенде, жашны жюреги бек къыйналгъанды. Ол алагъа бир заманда да уллу кѳллюлюк этмегенликге,

керти ишге жетгенде, ала бетлерин ачдыла. Сыйлы жолгъа чыкыгъан заманда кыызгъанганларын жашыралмадыла. Ол барысындан иги болгъанын кётюралмадыла. Ишни керти халин, окъутхан эфендиле да кёрдюле. Алай жашны кёлюн сакълай, затха эс бурмай, жолгъа тынгылы хазырлан деп, кьойдула. Анга жол узакъ, кыйын болгъанын ангылатдыла...

Жолгъа чыгъар кюн жетди. Жумарукъ медирседе окъутхан, жашаулары келген юч эфенди бла Аллахны сыйлы жери, Арапха тебиредиле. Ала быллай жууаплы ишни биринчи кере этмегендиле, жолну кыйынлыгъын да иги билип жашны эсине салгъанлай, жанларын да анга аманат этгендиле...

Темирхан Шурадан чыгып туугъан жерлеринден айырылгъынчы, бетлерин тау хауа сылай ашырады. Деу къаяла биз кёрген жерлеге дери, кесибиз сакъларбыз деген кирик, ызларындан къарап сюеледиле. Жолоучулары узакъгъа дери ашыра, умутугъуз толуп теркирек кыйытыгъыз дей, кёпге дери къар басхан тёппелери кёрюнюп турдула.

Хазар тенгизге жетгенде, жолларын аны жагъасы бла ызлап тебиредиле. Дагъыстанны эски Дербент шахарыны минараларыны азан кычыргъаны, шахардан чыкыгъандан сора да эшитиледиле. Андан Азербайджанны Ширван, Баку шахарларына кыйыта, тенгиз бойнундан таймай Иран кыралны чегине жетдиле.

Иранны Шымал жаны тенгизни мылы хауасыны хайырындан битимли, ариу жерди. Анда да узагыракъдан кёрюннген Элбурс таулары этеклери терен агъачла бла жасалыпдыла. Алай, энди, жолну Иранны тюз жерлери болгъан жанына бурургъа керек эди.

Жол аланы Тебрез шахарны тийрелерине келтирди. Ол Урмия кёлню къатында орналгъан уллу шахарды. Мында бир кесек солуп, биргелерине ичер суу да алып, андан ары тебиредиле. Аланы алларында кёрюннген Соханд

тауну этеги бла баргъан жол курд халкъ жашагъан Санджуд шахаргъа, андан ары Мараке деген эрттегили жерге келтиргенди. Нёгерлери айтып, Жумарукъ былайда оюлгъан таш хуналары жеринде жулдузланы жюриулерини жолларын юйретген илму юй болгъанын билди. Жер тепгенде андан жукъ къалмагъанын кёрдю.

Былайдан жол сары топуракълы къуу жерлеге ётюп башлагъанды. Тохтап туругъа амал жокъду. Иранны суусуз жеринден башлап хоншу Иракны жерине тебиредиле.

Къум тюзле башланып барадыла. Къызыу бекден – бек къыйнайды. Арапда Ирак къыралдан башлап кюнбатышха жол алыргъа керекди. Алайдан Арабны Эль – Хамад деген бек уллу къум тюзю башланады. Жаны болгъан мында кечинир амал жокъду. Аны Уллу бла Гитче Нафур деген жерлерини кюйсюзлюгюн аякълары ары тийгенлей, ангыладыла. Бирде къызыудан солуу табаргъа окъуна къыйынды. Экинчи кюн къарасанг къаты, къызыу жел юзмезни кёкге кётюрюп алып кетеди. Араплыла аллай къылыкъсыз желге хамсин дейдиле. Анда жашагъанла окъуна андан бек къоркъгъандыла.

Не къадар узакъгъа кете барсанг, ол къадар жашау хали тюрлене, къырс бола барады. Битимли жерле бошалап, къыйырсыз къуу жерледен башха зат кёрюнмейди. Алай къум тюздеде жол салып, хапчукларын да тюелеге жюклеп баргъан, кёплеге тюберге боллукъса...

Къаллай сейирлик, тёзюмлю хайыуанладыла тюеле? Бу жерлеге алай тап жарашханларына сейир этерчады. Кюн да башларындан къыздыргъанлай, аш-суу излемей, тохтамай барадыла. Бир кере иги ашап, суу ичселе, ол алагъа бир талай кюннге жетеди. Ала элтген жюкню, башха зат бла къыйынды айландырыргъа. Къум тюзлени ётерге уа кёп кече, кюн да керек болады...

Адам къайда жашаса да, ол жерни кесине юй этип жаратханын кёп затла кёргюзтедиле. Таулада бла тюздеде

жашагъанланы излемлери бир кибик болмайды. Алай, хар жерде да жашау этгенлени бирге ушагъан энчиликлери барды. Къум тюзледе жашагъан халкъла да кеслерини излемлерине тийиншли жумушланы анда табадыла. Къыйын болумлада жашагъанлыкъгъа кеслерин жарашдырып, жашау болумларына кёре кёп ёмюрлени жашайдыла. Алагъа къарасанг, башха тюрлю болумла керек болмагъан окъуна сунаса. Хар халкъ да кеси жеринде аны ючюн насыплы болур. Ала къумланы кёкге кётюрген желлеге да юйренип къалгъандыла...

Ингирде, къып – къызыл кюн, кюнбатышда тагъылып къалгъаннга ушайды. Эрттенликде къобуп къарасанг, аны кюнчыгъышда жылтырагъанын кёресе. Къызыу кюнню узунлугъу чексизди.

Къум тюзде, ингир болгъанлай терк окъуна къарангы болуп къалады. Кёкню аламында жылтырагъан жулдузладан сора, хар зат ол къарангылыкъгъа батханчады. Сау кечени узунуна, жулдузланы жолларыны сейир китабы ачыкъды. Танг белги берип, эрттен жарыкъ, кечеги къарангыны аз хорлай башлагъан ууахтыда, къум тюзлени юзмезини толкъунлары къурагъан оюуланы жырына тынгыларыгъынг келеди. Ол, къыйыры – чеги болмагъан юзмезлени, кесини къайтарылмагъан айбатыды.

Ингир салкъыннга дери кёрюнмеген къурт – къумурсханы жашауу да сейирди. Аланы жашаулары мындады, кеслерине башха жерни сайламайдыла.

Жумарукъгъа бу бек къыйын жол болгъанды. Кёп кюнлени, кечелени арый – тала баргъанда, билмей тургъанлай, кенг, акъ къумлада алагъа ассы араплыла чапдыла. Ала кёп болгъанлары себепли, битеу тюе жүклени сыйырып къапдыла. Меккагъа элтген жолунда, жолоучула уллу къыйынлыкъла кёрюп, керти арап жашауну мында толу билдиле.

Андан сора Жумарукъну, жашаулары келген юч нёгерини да саулукуьлары амандан – аманнга кете барады. Бири – бирини ызындан кыйын жолну кётюралмай ауруп, ючюсю да дуниядан кетди. Ёлурден алгъа анга, Аллахны сыйлы жеринде асыраллыкъларына ыразылыкъларын айтдыла. Жумарукъ алайда сынагъан кыйынлыгъын айтыргъа да керек болмаз. Алай не болса да, аланы жумушларын тынгъылы этип, ючюсюню да къабырларын белгиледи, дууаларын окъуду.

Энди былайдан хажиликни жолунда, сыйлы Шамгъа, Меккагъа кеси кетерге керек эди. Жаппа – жангыз къалып, ашын, юсюне кийген кийимин, ахчасын да сыйыргандыла. Аны юсюне мында бир таныгъаны да жокъду. Быллай кыйынлыкъгъа тюшген адам, не этсин?

Жумарукъ былайда, башха болмай итни кюнюн кёргенликге, жарты жолда къалыргъа суюмеди. Ол кеси аллына, кёп кюнню ичинде жолну соруп билип, кыйналып, ажашып, барлыкъ жерине кючден жетди. Бирде, анга болмагъанча аман адамла тюбегендиле. Алай иги адамла да аладан аз тюбемедиле.

Бир жол ингирге дери тохтамай барып, арып олтурду. Ашар ашы, тыянып солур жери жокъ. Амалсыз болуп тургъанлай, бир жаланаякъ араплы анга жарыкъ болуп, къошуна къонакъ этди. Жумарукъ кесини келген муратын, ажашханын да айтып ангылатыргъа кюрешди. Ол аны тапханы бла сыйлады, хапарына тынгылап танга дери къатында олтурду. Аллаи игиликни ол бир заманда да унутмагъанды.

Къуу тюзлени жолларын, узакъдан келген жолоучугъа билген кыйын эди. Къумну юсюнде не тюрлю жол да кёпге бармагъаны бла къоркъуулуду. Артыкъсыз да, тауладан келген жашха.

Аллаи кюнлени биринде дагъыда бир жаланбыдыр араплы аны халин ангылап, ол аны кёлюн кётюреме деп,

жарыкъ жырны макъамын ауузу бла согъуп, кеси къарс уруп, бир сейирлик тепседиди. Ол тепсеуню ариу макъамы кѣп заманны жашны жүрегинде согъулгъанлай, жанына дарман бола, бирде ойнай, бирде тохтай тургъанды. Дагъыда къум тюзледе бара, бир бек ач болгъанда, къарт тюрклю киши гыржын берген эди, кертти муслиман араплы барыргъа къарыуу болмагъанда, тюеге миндирген эди. Аллай къыйынлыкъла кѣре жетди Жумарукъ, Шауайны жашы, Арапны сыйлы жерине, Меккагъа.

Къум тюзледе тюбеген элчикледен сора, юзмезлени къыйырында жаратылгъан шахарланы кѣрюмдюлери болмагъанча сейирдиле. Къызыулугъу тѣзюмсюз болгъаннга да къарамай, ала бек ариу жерледиле. Аллахны уллу буйругъу бла жаратылгъан дуния! Къум тюзде ишленнген ариу, уллу межгитле, бийик акъ минаралары кѣзюннгю къаматадыла. Огъурлу Ислам дин жаратылгъан жер деменнгиледи. Къыйырсыз, къызыл юзмезлени сыфаты тенгиздеча, толкъун оюладан къуралады. Арапны шахарларыны ишлениулери энчидиле. Муслиман халкъ жашагъан жерлеге келгенни къайсысы да, уллу жигитлик этген адамладыла. Барысына да узакъ жоллада, кѣп къыйынлыкъланы хорларгъа тюшгенди. Ары келгенлени жолу къыйын сынауду, ол кишиликти жолуду, аны ючюн, аланы къайсысы да Хажидеген сыйлы атха тийиншли болургъа керекди....

Бу жерлеге Жумарукъ да жолну къыйынлыгъын кѣтюралмагъан нѣгерлерин тас этип, бек къыйналып жетди. Кѣлю тола, хажиликни хар жумушун да толтурду. Ары келген кѣп адамны этген ишине къарай, анда алагъа оноу этген эфендилени айтханларына кѣре этилген ишле, аны хажиликни сыйлы атын жүрюютюрге эркинлик бере эди. Каабаны сыйлы ташыны тѣгерегинде жети кере айланнганы, андан сора да башха керекли затланы толтургъаны, беш фарыз намазгъа олтургъанда тилеги, зикирни ариу ѳн бла айта

билгени, аны инсанлыгына, Аллахны таза ниетли кьулу болгъанына ишексиз этдиргенди.

Кёп кыйынлыкъланы юсю бла бери жетгенине, жаш бек кьууана эди. Аны жюреги мында бир тюрлю сезимден тола, акъылында жарыкълыкьны ызын кьоя, кёлю кёкде бек таза булутча кётюрюлгенди. Зем – Зем суу тазалыгы бла жюрегине сериуюнлюк бере, татыуу санына балхамча жетгенди...

Хажилик жумушларын толтургъан жашны, иги умутлары алыкъа алда эдиле. Умутуну бек уллусу, Шаркьны бийик юйлерини бирине окъургъа кириу болгъанды.

........*

Жаш, узакъ, кыйын жолунда нёгерсиз кыйнала, ач бола, юсю – башы тозурап, Арапны жерине алай жетгенди. Аны ючюн, кесине бир тюрлю болушлукъ излерге, эмирни кьаласына барыуну тюзге санайды. Алай кьаланы кьатына жете баргъанлай, кеси да ангылагъынчы, садакъачы сунуп, тутуп зинданнга атдыла. Ол алай нек болгъанын ангылагъан окъуна эталмады. Алай, ары тюшгенде, алагъа кьарагъанланы кьайсындан да эмир бла тюбешир амалны излеп, тохтамай тилей эди. Анга бир адам да болушургъа унумай эди. Къалай алай болса да, аны хапарын эмир эшитип, кесине чакъырды.

Жумарукъ хапарын анга болгъаныча айтды. Бир кесек заманны эмир эшитгенине сагъыш эте, андан кёзюн алмагъанлай турду. Не болса да, жашны хапары ётюрюк болмагъанын ангылады, ийнанды. Юсюне – башына кьарап, аны керти да жолда кыйынлыкъгъа кьалгъанын кёзю бла кёрюп, жан ауурутду. Алай, ол кьайдан, кьаллай жерледен келгенин билирге суюдю. Жумарукъ туугъан журту, узакъ Кавказ тауланы этегинде орналгъан ариу Чегемини, анда жашагъан жигит халкына хапарын уллу суюмеклик бла айтды. Ол жерлени юсюнден айтылгъаннга, эмир сейир

этип тынгылады. Жашны тансыкълыгъын, айтхан хапарындан сезип, ол бош айланган адам болмагъанын кёрдю. Ол халкъ жашагъан жерледе окъуу алыкъа кереклисича айнымагъанын ангылап, табийгъат берген фахмусун айнытырны излеген жашны эрлигине ичинден ыспас окъуна этди. Къаллай жигитлик, чыдамлыкъ керек эди, бюгюн анга былайда олтуруп, жумушун айтыргъа?

Зинданны тунакы отоуларында итни кюнюн кёрген заманда да тюнгюлмеген адам, уллу миллетлеге юлгю болаллыгъын да кёрдю. Быллай акъыллы жаш кесини халкъына, башхалагъа да аламат юлгю боллугъун кёре, анга билим алдырыргъа болушханны, патчах тюзге санап, не усталыкъгъа юйренирге сюйгенини юсюнден сорду.

Жаш бир кесек сагъыш этип, Дагъыстанны Темирхан Шура шахарында алгъан билимини юсюнден дагъыда сагъынды. Аны мында бийик билим берген юйлени биринде андан ары бардыра, дин философия илмуну мурдорун ангыларгъа сюйгенин да айтды.

Кесини ич дуниясын, сагъышларын, жашаугъа кереклисича къарамын, билимин теренирек ёсдюрюрге итингенди. Не ишге да усталыкъ кереклилизин иги ангылагъан жаш, анга юйренирге хазыр болгъанын патчах кеси кёрдю. Бу кертиси бла да не этеригин билген, табийгъат берген акъылын керекли жанына буруп ишлерик акъыллы адам болгъанына, энтта да бир кере шагъат болду. Ол фахмуну тас этген, адам улуну тонагъандан башха болмагъанына ийнанды.

Ишни узакъгъа созмай, шапаларын чакъырып: «Муну юсюне – башына къарагъыз, жангы кийимле да берип солутугъуз» – деп, буюрду. Ол заманнга керекли къагъытланы хазыр этигиз деп, ашыкъдырды.

Патчахны шапалары аны иги ашатып, ызындан хамамгъа элтди. Бу затны кёрген жаш къууаныргъа бла къоркъургъа билмей къалды. Хамамда тизгинин жыйып,

жангы быстырла да кийгенден сора, аны арбазны кыйырында, эскирек, узун юйде, бир гитче отоучукъгъа ашырдыла. Ары кёгетле, шербет суу да келтирип алаша, тегерек столчукну юсюне салып кетдиле. Отоуда столдан сора кенг тапчанны кёрдю. Арыгъаны хорлагъан жаш, кёгетледен, шербет суудан да кёрюп, терен жукъугъа батылды.

Жумарукъ къаллай бир жукълагъанын билмеди, уянганында къарангы кече эди. Иги кесекни тегерегине къарап туруп, кёзлери къарангыгъа юйреннгенлей, акъырынчыкъ къобуп, эшикке чыкъды. Ол жатхан отоудан эшик бир гитче арбазчыкъгъа чыгъара эди. Арбазда сюелип, анда ёсген гюллени ариу ийислерине тынгылай, иги кесек турду. Арлакъда юсю бла созулгъан гюлле баргъан шинтикте олтургъанда, арбазны кенглигин, ариулугъун да кёрдю. Кюндюзгю исси хауа чёгюп, аны орунуна кечеги салкъын аязчыкъ чапыракъланы шыхырдата, алапат ариу гюл ийисле башыннгы тегерек айландырадыла.

– Мен жаннетде болурма ансы, быллай ариулукъ жерде болургъа боллукъмуду?– деди кеси – кесине. Арбазны салкъынында сагъыш эте, кёзю Шаркъны кёгюне жетди. Кёк асыры тазадан, чексиз теренден, жулдузланы жаннганлары кёзню къаматадыла. Алагъа къарагъан, жашны не заманда да суйген иши болгъанды.

Жулдузланы сокъмакъ жолларыны китабын окъуй билиу, аны сабий заманындан уллу умутуду. Узакъ Чегеминде, Дагъыстанда да бош заманы болгъанлай, кёп кечелени жулдузлу кёкке къарагъанды. Кесини сагъышларын жулдузлагъа айта, аладан илму излегенди. Жулдузланы жоллары кече сайын энчи болгъанча сунады. Бу жолланы ангылай – окъуй билгеннге, кёп къадар белгили болгъаны ачыкъды.

Шаркъны кёгюндеги Ай, аны Чегеминдеча алам кенглигинде ашыкъмай жортады. Жаш анга къарай, анасыны бетин эсине тюшюрюп мудахланды. Къой жол да, туугъан

Чегеминдеча кёрюнеди. Къалай сейирди бюгече жулдузланы жоллары? Кеслерини тиллеринде не жангы белгиле бере болурла?

Жумарукъ алагъа къарай, анасына тансыкълыгъы къыйнай терен сагъышда олтурады. Ол кезиуде, ким эсе да, имбашына къолун салды. Сескенип ёрге къопханда, аллында узун бойлу, арыкъ киши сюелип тура эди. Жумушакъ ышарып, къоркъма дегенча, къолун булгъады. Олтур, къайгъы этме, сени къоркъутургъа келмегенме деп, жумушакъ ышарды.

Экиси да шинтикге олтурдула. Сен бир талай заманы кёкден кёзюнгю алмай тураса, жулдузланы жолларыны юсюнден не зат билесе?— деп, сорду.

— Мен бек сюеме алагъа къараргъа, жолларын энчилерге. Алай аны юсюнден окъуп билирге амалым болмагъанды деп, жууаплады. Андан — мындан хапарлаша, къайдан, нек келгенини юсюнден да айтды. Узакъ Кавказны жашы болгъанын билген Саид, аны къайда болгъанын ангыламагъаны себепли, артыкъ эсге алмады. Къарангылыгъы хорлап да болмаз эди, алай заманнга кёре, жашны туутган жери кёплеге белгили болмагъанча кёрюндю. Эмир анга къаллай уллу болушлукъ этгенин уллу хурмет бла айтды. Аны хайыры бла жетишимлери энди этиллигине бек ийнанып, кёлю кётюрюлюп кёкге жетгенди. Бир ненча кюнден, окъурукъ жерине атланырыгъын да къууанып айтды. Саид жашны хапарын бёлмей тынгылады. Аны сёзюнде къууанч бла бирге сабийлиги да кёп эди. Кёлюн сындырмай, аны юсюнден оюмун къалай айтыргъа сагъыш этип бир кесек турду. Сора азчыкъ ышарып, кёзюне да къарап: «Сен тюз ниетли ачыкъ адам болгъанынгы кёреме, адамла тюрлюдюле, сакъ бол кесинги юсюнгден айтханда, ахшы жаш» — деген аманатны этерге тюзге санады.

Керексизми сёлешдим дей, жашны бети кызыарып, башын энишге этди. Былайда да Саид анга ариу айтып ышара имбашындан сылады. Аллай узакъ жерден келген адамны, арап тилде иги сёлешгенине сейирин жашырмай, кыйда юйреннгенин сорду. Ол заманда, Жумарукъ медир-седе кыуранны арап тилде окъугъанма, кесим да тиллеге юйренирге бек сюеме, деди. Кыйда да адамланы айтханларына эс буруп тынгылай, эшитген сёзню кыйтарып эсимде квалдырама. Бир ненча аллай амалны хайырланып, тилге тынч юйреннгенин ангылатды. Окъутхан эфендиле тилни иги билгенле болуп сёлеширге юйретгендиле. Бери келгенден сора, мында жашагъан халкъны сёлешгенин эшите, тил бегирек эсимде квалгъанды.

– Окъуунг башланса, жашагъан Каирде этерик болурса? Алай болса, ким биледи, бир заманынг болгъанда, мени, кыарт Саидни, анда табарса деди. Ол аны кыйры, кыалай барлыгъын юйретди. Ары келип сорсанг, мени табаргъа болушурла деп, кыонакъ келгенича, тауушсуз кетди.

Эсинде болмагъан, бу сейирлик тюбешиуню юсюнден сагъыш этип, жаш иги кесек заманны турду. Бизде, Чегемде айтханча, тау таугъа тюбегенликге, адам адамгъа тюбегени кыалай сейирди дей, сёзлени кертилигине энтта да бир кере шагъат болду.

Сагъыш эте, заманны кыалай кетгенин билмеди. Сагъышын кечеги сериун сууукъсуратханы бёлдю. Андан сора юйчюгюне кирип, биягъы терен жукъугъа батылды.

Жаш уянганганда кюн бийикде эди. Аны кыопханын кёрген шапа, жолгъа чыгъаргъа заман болгъанын билдирди.

Тизгини жыйылып, солугъан да этген жашны бет кыаны башхады. Эмирни оноуу бла кыолуна, окъуугъа керекли кыагъытланы, бир ненча кыаты быстыр, ахча да бердиле. Бу кыагъытланы барыр жерине жетгенлей, окъуу

юйню таматасына кӛргюзтюп, окъуп башларгъа эркин болгъанын ангылатдыла.

Жашны Каир таба тебиреген кериуаннга тюбетип ашырдыла. Жумушлары былай къуралгъанына жаш ийнаналгъан окъуна эталмайды. Кериуан жылкы бла барлык жол анга сейир окъуна кӛрюндю. Бюгюн ол къайры барлыгъын иги биле эди...

Кӛп адам жумушла эте бирге жолоучу болгъандыла. Бир бири ызындан жюкленип баргъан тюеле, кыйыры болмагъан къум тюзлени иелерича, ашыкъмай жолларын къоратадыла. Кыйырсыз юзмезле бир заманда да бошаллык болмаз дерсе. Кюндюз, кызыулык кыстау болгъанда, бир жан кӛрюнмейди. Ингир салкын да юзмезни юсюнде чабып айланган гургунланы, къамажакъланы, уллу губуланы къайдан чыкыгъанларын билмезсе. Къуу юзмезле аланы жашау къурагъан жерлериди.

Кериуан сюрюу кызыу кюнню узунлугъуна тохтамай барады. Ингир салкыны жетгенлей, тюелени да солута, хар бири кеслери жумушларына къарайдыла. Къарангы тӛгереки бийлеп кыйгъунчу, ушхуур кыйгъыгъа кирип, терк окъуна от тиргизедиле. Чайларын къайнатып, болгъан азыкъларын ашай, жолда, арыгъанларындан солуй, бир бирлери бла таныша хапарлашадыла.

Бу жолда Жумарукъгъа кӛп иги адамгъа тюберге тюшдю. Дагъыстандан бери келе туруп кӛрген кыйынлыгъын, эсине келтиргенде окъуна кыйыналады. Къайры барыргъа, не этерге билмеген жаш, бюгюн жумушу къуралгъанына, жашаууна не кереклисин ангылай, кесине базаынады. Аллына салгъан борчун толтуруп, окъуу – билим алып, игилени санында боллугъуна ышаныргъа сюеди. Кесин насыплыгъа санап, умутуна жетеригине онгу болгъанына ийнанады. Кыйырсыз юзмезле да энди анга жансыз, къоркзуулу угъай, табийгъатны бир кесегича кӛрюнедиле...

Кериуан солугъандан сора эрттенлик салкъында, алыкъа кюн иги да жарыгъынчы, жолгъа чыгъады. Сагъат тогъузладан тюшге дери кюнню таякълары ишлеген сейирлик суратланы кѣргенлей бараса. Анда терен кѣлде жюзген къайыкъла, бирси жанында къатлы юйле, кѣп адамлары болгъан шахарла кѣрюнедиле. Кюн ортагъа жете суратла ачыгъыракъ боладыла. Тюшден озуп, кюн бата тебиреген заманлагъа, жокъ болуп къаладыла.

Кѣз аллынга чыкъгъан сейирлик суратла тас болгъанын билгинчи, керти затла болгъан сунуп, кѣпге дери турургъа боллукъса. Ол кюнню алдаулу сураты болгъанын билгенден сора, анга бу жерни бир алапат затынача къарайса. Ол суратлада узакъдагъы суу бойну, базарла, адамла кѣп жыйылгъан орамла дагъыда башха затланы аллында сюелип тургъанча ачыкъ кѣрюнедиле. Тауну къатында чучхурланы кюн таякъны ойнауун да къуралгъан тейри къылычына ушагъан къуу тюзледе къуралгъан суратла да адамны къарыуу жеталмагъан ойнаугъа ушайдыла. Ол заманда хар жерни кесини энчилиги, бир жерде къайтарылмагъан бети болгъанына ийнанаса.

Жумарукъну халкъыны байлыгъы бийик таула, агъачла болгъанча, бу жерни байлыгъы да чеги кѣрюнмеген тюрлю – тюрлю оюулу юзmez аулакъла болгъанына къарай, узакъда къалгъан Чегемин тансыкълады. Бу къыйын жолда кериуан жылкъы жетер жерине жетгинчи, бир ненча кере танг атып, ингирлени жолоучула бир бирлери бла ушакъ эте ѳтдюрдюле...

Айтхан заманына кериуан жетер жерине жетди. Жумарукъ, эмирни жумушчусу юйретгенча, барлыкъ жерин излеп тапды. Окъуу юйню таматасына къагъытланы берип, эмирни аманатын да айтды. Анда анга не этеригин, окъуугъа къачан келлигин билдирдиле. Ары дери бир ненча кюн болгъанын билгенде, орналыр къайгъыгъа кирди.

Жашагъан жери билим берген юйден арлакъда орналыпды. Анда жумушларын тындырып, Жумарукъ шахаргъа къараргъа чыкъды. Каир, Меккача Арапда, Мисир къыралны ара шахарыды. Ол Нил сууну эки жанында орналгъан уллу, ариу шахарды. Мында муслиман динни тутхан адамла жашагъан жерледеча къайда да бийик минаралары бла ариу межгитлени башлары кёрюнеди. Намазны заманы жетгенлей азан тауушу, шахарны къайсы жанында да эшитиледи. Анда жашагъан халкъны уллусу, гитчеси да намазгъа кеч болмагъанлай межгитлеге жыйыладыла. Шахарны къайсы жанындан къарасанг да, фараонланы кеслерин дуниядан кетгенлерин ёмюрлюк этген кешенелери, бачамалыкъны эсгертмесича сюеледиле. Къум тюзледе аллай сейир затлагъа тюбеу, кимни да сагъыш этдирмей къоймайды. Ала ненча минг жыл мындан алгъа ишленнгендиле? Къаллай кюч керек болгъанды, мында аллай деменгили затланы этерге? Аланы мурдор ташларын салыу да уллу билимлери болгъан адамланы акъыллары, кючлери хайырланнганды.

Каир шахар Уллу Чилле Жолну юсюнде къуралгъаны себепли, сатыу – алыуну хайыры бла байлыгъын ёсдюре, терк айныгъан шахарладан бири болгъанды. Аны мекам ишлеу жаны бла уллу жетишими Аль – Азхар деген межгитиди. Аны магъанасы уллуду, нек дегенде, Ислам динни университети ол межгитни ичинде ачылгъанды. Жумарукъгъа да эмирни болушлугъу бла, анда окъургъа онг табылгъанды. Саулай муслиман дуниягъа белгили окъуу юйде муратына жетеригине къууана, къадарына, аны бери ийген адамлагъа жюрегинден кёп кере ыспас эте, Аллахдан насып тилегенди...

Окъууну заманы башланды. Таудан келген жашха айхай да окъуу тынч берилмеди. Динни магъанасын илму жаны бла тинтирге юйрене, белгили дин илмуну юйретгенлени къыйынлары бла шагърейлене кёп кечелени жукъусуз

ётдюрюрге да тюшгенди. Философия илмуну айнытхан алимлени ишлерин ангылагъан тынч бир заманда да болмагъанды. Алай билим алгъанны жашаууну баш борчуна санагъан жаш, бу къадар жолну къыйынлыкъгъа хорлатыргъа келмегенди. Кёл салып окъугъан, аны суйген, жүреги бла излеген иш болуп къалды. Аны юсюне, аз заманчыгъы болса да, суйген иши, назму жазгъан бла кюрешгенди. Кеси кёзю бла, Шаркъ жашауну юлгюсюнде кёргенин, сезгенин жазалгъанды. Аны зикирлери тюрк миллетге ёмюр-юк окъуна болуп къалгъандыла.

Биргесине окъугъанланы Тюркден, Арап къыралладан, Орта Азиядан келгендиле. Быллай университетге тюшерге бош болмагъаны себепли, ала белгили къуллукчуланы, онглу, бай адамланы сабийлери болгъандыла. Жумарукъча жашла быллай окъуу юйге хазна тюшалгъан окъуна болмазла. Алай ол адамлыгъы, акъылы бла, окъуу бла кишиден артха къалмагъан жаш, аланы ичинде кесине уллу хурмет тапханды. Туугъан жерини юсюнден айтханлары аланы сейирге къалдыргъанды. Окъутхан устазлары да жашны хапарына аладан артха къалмай сейир этгендиле. Билим алыргъа уллу хунерин кёрген устазла анга бек ышаннгандыла, андан ары айнытыргъа да болушхандыла. Жумарукъ да аллай онг тапханына къууана билим алыргъа айхай да эринмегенди. Биргесине окъугъанла анга хурмет бере, кеслерине къарындаш эте, оноулаша нёгерлигин излегендиле...

Кюнлени биринде, эмирни юйюнде тюбеген къарт Саидни айтханын эте, ары тебиреди. Аны Каирде юйюне барыргъа деген акъыл анга эрттеден келип тура эди. Ол айтханнга кёре, аны юйюн шахарны кюнбатыш къыйырына дери барып, алайда излерге керекди.

Кюн болмагъанча кызыу, бир жерде жан кѣрмезсе. Ол айтхан орамгъа чыгып, энишге тебирегенлей, ахырына дери бурулмай барды. Андан сора сол жанына бурулуп, дагъыда энишге ѳтдю.

– Арабий, былайгъамы келлик болур эдим деп, бир кесек тѳгерегине къарап турду. Къымылдагъан кѳрюнмейди, сорургъа адам жокъ. Жолну сол жаны бла юле бошалгъынчы бир кесек къалгъанлай, бир юйню къатында тохтады. Юй, бийик агъач эшикден, кѳрюннген да этмейди. Ол кючюнден келгенича эшикни къакъды. Бир жарым сагъат сакълап киши ачмагъанда кетейим дегенлей, юсюнде узун акъ кийимлери бла къартыракъ арыкъ киши эшикни ачды. Бу Саидни юйю болгъанын билгенлей, нек келгенин айтханда, бир жанына туруп, аны арбазгъа ийди.

– Былайда олтуруп тур, мен сени келгенинги юсюнден билдирейим деп, арбазны теренине кирип кетди. Алайда ѳсген терекни салкъынында шинтикге олтуруп бир талай заманны сакълагъандан сора къайытып келип, биргесине барлыгъын айтды. Жумарукъ аны ызындан тебиреди. Тар жолчукъ бла барып, аны аллына бир сейир, тѳгерек, ариу арбаз ачылды. Арбазны тюрю – тюрю ариу гюлле жасайдыла. Аланы ортасында, жерни тюбюнден бюркюп чыкыгъан суучукъ жырылдайды. Къызыулукъну селейте, тѳгерекке салкъынлыкъ жаяды. Эшиклени ачхан адам, уллу акъ юйню аллында тохтады. Къонакъ юйню арбазыны ариулугъуна сейирсинип къарады.

– Юйге кир деп, эшикни ачып, къолу бла кѳргюзтдю. Юйню ичи салкъын, аз къарангы эди. Терезеле кюнню кызыулугъун тыйгъан жашилдим бетли кенг жабыула бла жабылыпдыла. Отоуланы тюбюнде, Фарсини усталары сокыгъан тюрсюнлю кюйюзле жайылыпдыла. Къабыргъаларын тюрю – тюрю табийгъат накъышла жасайдыла. Юйню ичинде, уллу арбазда да бир тюрю къарыу берген, жүрегинги тынчайтхан кюч барды. Босагъа юсюнде, аллы-

на чыкыгъан шапа, къонакъны бир отоудан бирси отоугъа ашыра, аланы биринде тохтады. Онг жанында эшикни ачып, бери кирликсе деди. Отоугъа кирип, намазлыкъда олтургъан адамны кѣргенде, ханны арбазында танышхан акъсакъл Саидни танымады. Ол намазын бошاپ къопхунчу, сюелип сакълап турду. Ашыкъмай, намазлыкъдан къобуп, саламлашханда таныды. Жашны жюрегине келген ырахатлыкъны айтып берирге къыйын эди. Акъсакъл, аны халин ангылагъанча, жумушакъ ышара, олтурургъа чакъырды. Шапа терк окъуна сууукъ шербетни терен кеселеге къуюп, алларына салды. Юйню иеси ич деп, ыразылыгъын бергенча, къолу бла кѣргюзтдю. Шербетни сууукълугъу бу къызыу кюн сериуюн келтирди, эсенлик берди.

Къалайса, ахшы жаш, окъууунг къалай барады, жашагъан жеринг тапмыды?— деп, хар затын жик – жиги бла сорду.

Окъууумму хатасы жокъду. Кѣл салып кюрешсенг, хар зат да тапды деди, Шауай улу, аны соргъанына уяла. Билим берген устазла уллу хунерлери болгъан алимледиле, ала бла уллу насыбым тутханды. Алай мен биринчи тюбешгенибизде айтханымча, андан сора да мени акъылымы алып тургъан, жулдузланы кѣкде айланыуларыны юсюнден билимими ёсдюрюрге сюйгенимди. Аны ючюн, чакъыргъаныгъызны унутмагъанлай, сизге уялмай келгенме.

– Аперим, ахшы жаш, тюз этгенсе. Ол тюбешиуюбюзде айтханымча, билимни къыйыры – чеги болмайды. Сени арап тилде сѣлешгенин ишни тынчайтады. Билгенимми юйретирге мен бек ыразыма. Кел, бусагъатда санга бир сейир зат кѣргюзтюрге сюеме деп, биргесине алып тышына тебиреди. Арбазгъа чыгып, уллу юйюню къатында, гитчерек болса да, бийик юйчюкге кирдиле. Ары киргенлей, бахчычла бла ёрге минип, къарангыракъ отоугъа чыкыдыла. Аны эки къабыргъасында да уллу кюзгюле, ортасында уа кѣкге айланып ишленнген бир узун быргъы, бир

кыйыры отоуда, бирси кыйыры ёрге, юйню башына чыгъады. Саид жашны кьатына чакъырды. Мынга кече, кёкде жулдузла чыкыгъандан сора, кёкню аламына кьарасанг, сейирликни анда кёрлюгюн айтды. Бу узун затны ичинде, кьалын кьуюлгъан мияланы хайырындан, гитче жулдузчукъла окъуна, тюз кьатынгда болгъанча кёрюнедиле. Кече сайын жулдузланы кьалай тургъанлары, айны туугъаны бла толгъаныны арасында жулдузланы жерлерине кьарасанг, кесинге кёп жангы затны ачарыкъса. Алай этерден алгъа, иш кьалай кьуралыргъа керек болгъанын, алимле бла тубешип, дерс алыргъа керексе. Бу затлагъа юйретген илмугъа – астрономия дейдиле. Каирде аны бла кюрешген кёп алим барды. Илмуну теренине кире барсанг, сен хар инсаннга тюз санауланы хайырындан, энчи жолун айталлыкъса. Адамланы кьадарлары, жулдузланы жолунда белгиленедиле деп, тюз айтадыла. Кёл салып кюрешсенг, анга да юйренириксе дей, башындан энишге тебиредиле.

Саид кьонагъы бла юйге киргенде, ариу ашарыкъла бла жасалгъан кьаннгагъа олтурдула. Келе – келип аны былай кыйнагъанына жаш бек уялды.

–Ашда уят болмайды, бери ётюр, тап олтур деди, юйню иеси. Экиси да олтуруп кёп хапар айтдыла. Акъсакъл, жашны терен оюм эте билгенине уллу багъа берди. Ханн кьатында айланган адамны дагъыда сёз нёгерлери болур эди, алай кьонагъы эсин кесине бурдуралгъанды. Аны жазма иш бла кюрешгенин билгенден сора, нени юсюнденди чыгъармаларынг деп, тынгылы сорду. Туугъан, тургъан жерини юсюнден эшитген хапарлары аны бек сейирсиндирдиле.

Жашаугъа аллай уллу умуту болгъан жашны, туугъан Чегеминден узакъда, кьатында кётюрюр адамы болмагъанлай, аллай кыйын жумушну бойнуна алыргъа базыннганы уллу махтаугъа тийиншли эди. Акъыллы акъсакъл аны эслемей кьоймады. Сёзсюз, жаш бла сёлешгенде,

акъылы, намысы да бийикде болгъанын кёрмеген сокъур болур. Эмир да сабий жашчыкъ туююлдо, апчып тургъан жашны кёргенде, аны хапарына бошдан ийнанган болмаз эди. Алай не болса да, Аллахха шукур, ушакъ этгенден сора, аны жашаууна тюз келген оноу этди. Ким биледи, насыбына аны жулдузлары, аллай улуу адам болушурча тура болур эдиле? Бюгюн акъсакълалны да, жүреги тартхан къонагъына, къолундан келгенича болушургъа умуту барды. Жер тегерекди, аны игилиги да къачан болса да, туудукъларына къайытыр.

Жаш бла ушакъ эте, кечге дери олтурдула. Акъсакъл, алимлеге астрономия илму, кёп жылла мындан алгъа белгили болгъанды. Ол билимле Шаркъда, Къытайда, Кюнчыгъышда да терен хайырланнганыны хапарын айтды. Кёп ёмюрледен бери Кюнчыгъышны, Шаркъны халкълары сабийлерин жулдузла кёргюзтген санаулагъа къарамай юдегили этмегендиле. Аланы насыплары санаула кёргюзтгенча боллугъуна ийнангандыла. Бу затлада, хар адамны жери энчиди дей, ушакъларын иги да кечге къалып бошадыла.

– Мен бек улуу багъа береме, окъуугъа итиннген адамгъа. Сен а, мен ангылагъаннга кёре, аллайса. Окъургъа, ишлерге да бир заманда эринме. Аны бла санга намыс, сый да келир деди, къарт Саид.

Ала дагъыда кёп затны юсюнден хапар айтхан эдиле. Бу жумушну этерге жашха къайры барып окъуругъун да билдирди. Заман кеч болгъанына жарсый, мында къал деп, къаты болду.

Угъай, манга къоратхан заманыгъыз ючюн сау болугъуз! Ол къадар затны юйретгенигизге бек ыразыма, алай окъуу эрттен намаз бла башланады, мында къалсам анга жетиширик туююлме, деди. Сиз айтханны бек суююп этерикме, дерслеге къоймай барып турлукъма. Аны ючюн да энчи сау болугъуз деп, кетерге тебиреди.

– Бу заманда, нёгерсиз чыгъаргъа жарамайды. Мени адамларым сени ашырсынла деп, экеуленни биргесине ийди.

Ала, жашны жашагъан жерине дери ашырып, артха кетдиле. Жумарукъ аз заманны ичинде, мынча акъыллы адамгъа тюберге онг тапханына къууана, сагъышланды.

Къарт Саидни айтхан сёзлери Жумарукъну эсинден бир да кетмейдиле. Акъыллы жаш, окъуудан бош заманын суйген иши, астрономиягъа юйрениуге береди. Жулдузлу кёкню юйретген илму, суйген иши болуп къалгъанды...

Табийгъат терен акъыл берген адам, жаш болса да жашауну кёп тюрлю жанын кёргенди. Бир ненча жылны ичинде айырмалы окъуп, университетни бошады. Жумарукъну уллу фахмусун кёрген устаз – эфендиле, мында да анга бийик багъа бердиле. Кесине да Дауут деген сыйлы атны атаргъа тийиншли кёрдюле. Арапда Дауут деген, билимли, фахмулу деген магъананы тутады. Алай бла Жумарукъну атына, андан сора Дауут – Хажу дегендиле. Жашха ол, болмагъанча уллу намыс эди. Аллай атха кёплени тийиншли этмегендиле. Узакъдан келген жаш, терен оюму, фахмусу бла аланы жүреклерине тюшген эди. Белгили дин къуллукъчула берген билим бла чекленип къалмай, дин философияны мурдорун ангылауну бийигине да жетгенди. Ол кёп халкълагъа белгили акъылман Ходжа Ахмат Ясавини философиясын терен билиуюню хайыры бла кесини дуниягъа кёз къарамын тюрлендиргенди. Ясавини философиясы ачыкълагъан терен оюмлары ангыларгъа онгу болгъан инсан, билимини жетишимлилигине ишексиз болгъанды...

Биргесине окъугъан сохталаны кёбюсю белгили алим адамла болуп Багдадны, Стамбулну университетлеринде ишлегендиле. Анга кёре башха жерледе да бийик къуллукълары тутхандыла. Дауут – Хажу кесини андан ары ишлеринде аланы уллу болушлукълары жетеригин ол алыкъа билмейди. Ала, узакъ Кавказдан келген жашны керти нё-

герлерине санап, уллу хурмет бергендиле. Анга жүрекклери бла тартыннгандыла, кёп затха аны кёз кырамы бла кырагандыла, андан юлгю алгандыла. Аны туугъан жерини юсюнден хапарларына, таулу халкыны сейирлик тарыхына, Чегем ауузуну ариулугъуна сейир этип тынгылагандыла. Халкыны адет – төресини юсюнден айтханда, деберин, намысын бийикде тутта билгенине сейир эте, кертиси бла тийиншли багъа бергендиле. Хажини ол затлагъа кылай кырагъанын, ол кеси адетлерине кёре кылай тутханын, уллу адамлыгъы халкыны жашау халине тенг болгъанын, ала эслемей кыймагандыла. Халкыны залим жашына, Дауут – Хажидеген атны бергенлери, анга тийиншли болгъанын да ангылагандыла.

Тышындан келген адамгъа, окъугъан, жашау этген да кыйын болгъаны ачыкъ эди. Аны себепли, жаш окъуун бардырыр ючюн, жашау этер амалланы излей, бир ишден да кыачмаганды. Дауут – Хажиде халкыдан кёп игилик да кёргенди, адамланы сатхычларына да тюбегенди. Адамлагъа этген жумушларыны юсюнде ол кёп намыс алганды. Анда жашагъан заманында не иш тындырса да, аны ючюн бир заманда уялмаганды. Ол угъай, хар кимге да бирча ариу кёрюнюп, кыйда болса да, саулай элле бла намысын этгендиле.

Ол заманны ичинде, туугъан жерине тансыкылыгъы жүрегинден бир такыйкъагъа да кетмегенди. Анасын излегенлей эллилерин, жерин да излеп, тансыкыдан кыйналгъан жүреги артха, юйюне, арбазына жауун кыумну тартханча тарта эди...

Жолгъа чыгъардан алгъа, жол хакыны мажарыргъа керек болду. Аны ючюн, бир араплыгъа тюеле кютерге барды. Ишин тынгылы этгенин жаратхан киши, мында кыал деп, кёп тиледи. Аны туугъан элине ашыкыгъанын билгенден сора, ол кёп ыспас этди, төртлю тюени сауугъагъа берди. Ол заманда, жаш, тюени да иесине сатып, узакъ

жолуна тебиреди. Ол, артха, анга кесини таза, чыран суулары терк черекле болуп саркыгъан Ата журтуна, жол салгъан эди.

Жол, сёзсюз узакъ, кыйын эди. Алай, уллу Аллах жашлыгъында кёп сынагъан жашха, аман кёзден бир да къарамагъанды. Кыйынлыкъларга тюберге тюшсе да, жолунда эсенлик табылгъанды.

Дауут-Хажу артха, туугъан журтуна, тенгиз бла келгенни тюзге санады. Тенглерине, устазларына да тубеп, юйюне, узакъ Кавказны аягында орналгъан Чегем элине кетеригин айтды. Аны къууанчыны чеги жокъ эди. Онсегиз жылны ичинде бир адамын кёрмей, кесин къадарны къолуна берип айланган жаш, уллу ишлени тындыргъанды. Алай, аны халкъында айтылгъанча, иги жашдан хайыр аз, халкъына жумуш этмесе дегенлей, аны жолу бир эди.

Аланы барысы бла да саламлашып, жолгъа чыкъды. Тенгиз бла барыргъа Каир шахардан Александриягъа келирге керекди. Керекли адамла бла тубешип, алайдан кериуан жылкы къачан ётеригин билди. Эки кюн бла кечени ичинде жетер жерине жетди. Александр Македонскийни атын жүрютген шахар Каирча уллу болмаса да тенгизни жели да тохтамай сериуюн ийгенлей, уллу межгитлери, эски къалалары болгъан ариу шахарды. Жоллары ёрге, сыртха чыкыгъанча тикдиле. Тёбен жаны тенгиз жагъасы бла узунлугъуна кетеди...

Кеме эрттенликде эртте жолгъа чыгъарыкъды. Хажини сау кечени узунуна кёзюне жукъу кирмеди. Жол узакъды. Юч тенгизни юсю бла жүзюп Тюркню Стамбул шахарына алай жетерге керекди. Андан ары Босфору юсю бла ётюп Къара тенгиз бла жүзерикди. Сагъыш этерге заман алыкъа кёпдю. Алай жашны сабий заманындан бери юйюне бармагъаны, тансыкълыгъы жарсытады. Хар бирин

да эсине келтирирге кюрешеди. Анасыны бети анга бары-сындан да жарыкъ кёрюнеди. Келсем не айтырма деген акъыл, башындан кетмейди. Эгечлери, къарындашлары да къалай болурла? Атасы не айтыр? Бу сагъышланы ахыры жокъду...

Жолгъа чыкъгъанлы экинчи ыйыкъ бошалады. Тенгизни кыйыры – чеги кёрюнмейди. Узакъ жолну кьората кёп затланы юсюнден сагъыш этеди. Бир тенгизден бирси тенгизни кенгигине кёче, битеу дуния бир жанлы болгъанча кёрюнеди.

Жумарукъ атлы чегемли жашчыкъ юйюнден кетгенли ненча заман озду, къаллай жолла арагъа тюшдюле, къаллай ишле этилдиле? Энди, ол, жетген, чырайлы, акъыллы, хурмети тёлюлеге кетерик асыл адам, халкъына къуллукъ этерге, юйюне къайытады. Жашау алдады, аны аллында кёп этерге керек ишле боллугъун, иги ангылайды. Бюгюн, ол, жашай келген заманында муслиман диннге халкъланы къайтарыгъын, биринчи медирсени ачарыгъын, халкъыны белгили тукъумларыны иги жашларын окъутуругъун, жангы жашауугъа жарагъан адамла хазырларыгъын, миллетини маданиятын, адабиятын къуарарыгъын, аны аты бла кесини къарачай – малкъар халкъындан сора да кёп тюрк миллетле ёхтемленириклерин билмейди. Сёзсюз, ары дери заман барды, алай ол белгиленнген затла, Уллу Аллахны буйругъу бла толтуруллукуддула, халкъыбызны ёмюрлюк хазнасына да кирликдиле...

Мермер тенгизни юсю бла Тюркню жагъаларында Босфоргъа, эрттенликде эртте жетдиле. Кемеден къарап алыкъа зат кёрюнмейди. Танг энди атханлыкъгъа, сууну юсюн къалын туман басыпды. Бир ненча адамдан къалгъанлары алыкъа жукълапдыла. Жете тургъанларын билген Хажи, жукълаялмай къопду. Эрттенлик аяз салкъынды. Кемени капитаны алайда сюелгенлеге кирип солугъуз, биз алыкъа тюшерча портха кирмегенбиз деп, къаты сёлешди.

Ала да башха амаллары болмай, артха, жылы тёшеклерине кыйытдыла...

Кеме Босфорну жагысында тохтады. Узакъ, кыйын жолдан келгенле хар бири кесини жолу бла кетдиле. Дауут – Хажу Стамбулга келирге тюшгенине кыуана, кеси бла бирге окъугъан бир ненча адамны излеп табарга таукел болду. Ала Тюркню уллу межитлеринде, башха кырал ишледе кыуллукъ этериклерин эртте окъуна билдиргендиле. Каирде болгъанларында, анга болушлукъ керек болса табарса, биз болушлукъ этерге хазырбыз деп, айырылгъан эдиле. Аны себепли, ол бир – эки кюннге жумушларын этерге калды.

Белгили алим адамла анга тюбегенлерине бек кыуандыла. Кавказдан келген таулу жашха не заманда да хурмет бла кыарагъандыла. Табийгъат берген акылына, фахмусуна уллу бага бере, кеслери да андан кёп затха юйренгендиле. Уллу адамлыкъны кёргюзте Хажу да тенглерин багъалай билгенди. Халкыны жашауунда тюбеген кемчиликлерине жарсыгъанын тенглерине айтхан эди. Билимсизлик халкын жокъ этерине кыоркыгъанды. Тенглериде аны ангылай, анга сауугъа белгили алимлени ишлерин, Шаркыны поэтлерини назму китапларын, сабийлени окъутуп башлагъанда керекли аптюекле, башха окъуу китапла да бердиле. Ол уллу саууга эди. Миллетни бети, фахмусу, тамблагы кюнню окъуу бла ачыллыгын барысы да иги ангылап, хайт де деп, болушургъа сюйгендиле.

Жумушларын толтуруп, жангыдан жолга чыкды. Бу жол тенгизде атхан хар жангы эрттенликде, кюнню таяклары кая тёппелени жарытханы кёрюнемиди деп кыарагъан, аны сюйген иши болуп калды.

Жаш, Стамбулдан Кыара тенгизни юсю бла Кыырым айрыкамны кыйырында, Керчь деген жерчикге келирге керекди. Кёп затны юсюнден сагышын эте, атасыны туугъан жери аны от жагысы болгъанын, уста билгенди.

Къайдан келгенин, къайдан тамырланнганын унутургъа жарамагъанын ангылагъанды. Сагъышла аны аз заманнга да къоймайдыла. Къара тенгизни кѣм – кѣк суууна сагъышлы къарай, ингир алада батып баргъан кюнден, жанына болушлукъ тилегенди. Кемени жюзген жолу туугъан журтуна элтиригин ангылай, аллына, тенгизни чексиз узакълыгына тѣжюмсюз къарагъанды...

Кеме келген портдан Керчь деген жерчикге, жарым кюн чакълы жол барды. Хажи алайдан озарыкъ не арба, не башха зат болса деп, излеп башлады. Ингир къарангысы болгъунчу жетер муратда, бир адамла айтхан жерге келди. Сагъат чакълы озгъанлай, ат арба бла кетериклерин билип, багъасына жарашып, хапчукларын алайгъа келтирди. Бу жерледе ол бир заманда да болмагъаны себепли, Керчь жерни юсюнден билирге суюдю. Аны бла арбада олтургъан къартыракъ кишини сѣлешгенине кѣре, татарлы болгъанын кѣрюп, бир бирлерин терк окъуна ангылап, андан – мындан хапарлашдыла.

Шахаргъа къарангы болуп жетдиле. Жаууп башлагъан жауун, ингирге къатыдан къаты бола баргъан болмаса, тохтамайды. Келип тохтагъандан сора, татарлы жолоучусу Хажини кесине къонакъгъа чыкъырды. Былайлада биринчи кере болгъаны себепли, къартны къонакъбайлыгына угъай демеди.

Узакъ бармай, тенгизни къыйырында эскирек юйге келдиле. Къарт айтханнга кѣре, жашы, къызы да аны башха элдеде жашайдыла. Сабийлери анда – мында къонакъгъа келип кетген болмасала, кеси турады. Хажи, къарт татарлыны хапарына тынгылай, билимли адам болгъанын кѣрдю. Ол мында медирседе дерсле берип тургъанын, Кырымны шахарларына эфенди нѣгерлерине барыучусун юсюнден, дагъыда кѣп затланы хапарын айта, кечге дери олтурдула.

Керчни жери Митридат деген тауну аягында, эки тенгиз бир бирден айырылгъан жерде орналыпды. Азов бла Къара тенгизни арасында, чабакъчыла жашагъан шахарчыкъда, онсегизинчи ёмюрге тюркюле уллу, ариу Ени – Къаланы ишлегендиле. Шахарда андан сора да бир ненча гитче межгит кёрюнеди. Алаша, эски юйчюклери тенгизни жагъасындан ёрге, къая туюбу таба кетедиле.

Бир кесек айланып келгенден сора, Шауай жолгъа не бла чыгъаргъа боллугъуну юсюнден сорду. Ол шахарда айланып келгенликке къымылдагъан зат кёрмегенин айтды. Жашны барлыкъ жолун билген къарт сагъыш этип, Темрюк деген жерчикке кеме бла жюзерге керегин айтды. Андан ары Лаба таба барыргъа, эрттелике кетиучю ат арбала бла тебиресенг тап боллукъду деди.

Ол айтханыча кеме кетерик гитче портчукъгъа эрттенликке эртте келди. Темрюкда, ат арбаланы баргъан заманларына келип, Лабагъа алай атланадыла. Жол, тюз болгъанлыкъгъа, бек къыйынды. Лаба сууну бойну бла кёп жерледе жолла тюшюп, аланы таш басып, жолоучулары къыйнайдыла. Алай башха жолла бла барама десенг, ажашып къалыргъа боллукъса деп, къаты айтды. Андан Исси Суулагъа жетгенден сора, тюзюнлей Уллу Къарачай таба жол алып, Учкекенден Учкуланны Махар тарына тебирерге керекди. Ол тарны къыйырында Хурзук ёзенинден Къарт Журт ары болады деп, ангылатды.

Къарт татарлы жолну алай тынгылы айтханына Хажу сейир этип тынгылады. Аны ол халин кёрген къарт азчыкъ ышарып, ол жерледе кёп кере болгъанын айтды. Жашны атасыны тууугъан жерине барлыгъына бек ыразы эди. Аны кёпледен башха болгъанын жолда келе ол да ангылады. Акъылы, адепи болгъан жашны иши энчи болгъанын сёзюнден белгили эди.

Къарт Журтну бек ариу жер болгъанын да айтды. Ол, ариу къайынлы чегетлери, жеркли къоллары, нарат

ёзенлери болгъан алапат жерди. Алайлада Уллукам бла Учкулан суула бирге къошулуп Къобан суу башланган жерди. Къарча да Къарачайны биринчи эллерин орна-тыргъа Махар тарын аны ючюн сайлагъанды.

Керчь деген жерден тюзле бла барып, тау элле бол-гъан жерлеге минген къыйын ишни башына алалгъан жашха алгъыш этип, къарт татарлы аны иги кесекге дери ашырды. Жаш жарсыгъан, къууанган да эте, жангы нёгери айтхан жолгъа чыкъды.

Жол кесини тюрлюлюгюн кёргюзте къорайды. Не болса да, атасыны туугъан жерин барып кёрлюгуне къууа-на, ол не тюрлю болса да, къоркъутмазлыгъын биледи...

Къарт Журт элине келгенде, жүреги тансыкъдан къысылды. Тукъуму жашагъан жер сейир эди орналыуу бла. Бийик нарат чегетлени тёбен жанында орналгъан эллени жашау халлери алапатды. Бийик къаяла къурша-лагъан жерни ариулугъун, ол, Чегем элине ушатханды. Не десенг да Къарачай, Малкъар да Кавказ тауланы тийресинде орналыпдыла. Тукъуму жашагъан жерле: Къарт Журт бла Хурзук тауланы бек тууушлу, омакъ жериндедиле.

– Ким биледи, атам бу эски тирменчикни къатында унчугъун тартдырыргъа келип олтургъан да болур эди? Бу таш жолчукъ бла чабып ёрге чыкъгъанда эсине келген бо-лурму эди, жашаууну бир заманында аны къоюп кетерме?– деген сагъышла башын алдыла.

Алай не медет, къадаргъа бойсунмай къалыргъа амал жокъду.

Элни баш тахтасына чыгып къарасанг, төгerek къол аязында кёрюнеди. Билген адамгъа, алайда ёсген уллу тал терекни хапары къаллай болур? Ол айталса, ненча адам-ны къадарыны юсюнден айтыр эди? Бутакъларын кеннге жая, ненча къууанчха къууанганды, чапыракъларын шыхыр-дата, аланы ненча бушуугъа жилиятханды? Ала барысы да

кѣп жылланы ишлерин юслеринде ѣтдюрген шагъатладыла. Шауайны гитчелигинден таныгъан пелиуанла!

Ол сагъышлары бла Дауут – Хажу тѣгерекге къарай, жүреги ариулукугъа батыла, тукъуму жашагъан жерни хауасын жанына татдыра, дыркыладан кеталмай кечге дери олтурду.

Элге тюшгенде, къонакъбайлары сакълап тура эдиле. Ол алагъа Аллахдан келген къонакъ болгъанды. Аны юлеринде кѣргенлерине иги да ийнанмайдыла. Къой да союп, кѣп тюрлю ариу ашарыкъ да хазырлап, ушхуур тегенени тѣгерекгинде олтуруп кѣп затны эсгере, заманны къалай кетгенин ангыламадыла. Аны баргъан жолу, фыйгъам-фарны жолуча, хурмети асылланы ишича сыйлыды. Аны къатына келген, хапарына тынгылагъан уллу намыс болгъанын барысы да ангылагъандыла.

Дауут – Хажу мында кѣп жууукълары бла танышды. Абайханланы тукъум уллу, сыйлы тукъум болгъанына кеси шагъат болду. Алай, жарсыугъа, атасы амалгъа, къадаргъа бой сала, Къарачайдан бир жанында жашаргъа тюшгени, жарсыулу эди.

Бир талай кюнню Дауут–Хажу, атасы дунияны кѣрген, сууундан ичген жери Къарачайдан, кетериги келмегенлей турду. Былайны агъачы, жерича бир тюрлю огъурлулукъну сакълайдыла. Бу сени ата – бабаларыннгы жериди, сен аны бир кесегисе дегенча, иймейдиле. Элге элтген жол, къыйыры бла саркъгъан тау суучукъ, бахчаланы бир биринден айыргъан илипинчикле да ол жерни адамы болгъанын билгенча, кеслерине тартадыла. Ол унутмай келип, тукъуму жашагъан топуракъны тапханына, ата – бабаларыны бешик жырлары айтылгъан жерни кѣргенине, желчигине бетин салып солугъанына ыразыды. Къарачайны эски эллери Учкулан, Хурзук бла Къарт Джурт, дагъыда бир белгили затны шагъатыдыла. Мында айлана, кѣп сейир

затха тубей, Къарт Джуртда, къарт атасыны сыппасын окъуна тапханды.

Сейир эте, сыйюне, халкы Бахсан ауузундан кёчюп келген заманлада ишленген эски суу тирменчиклеге, юй орунланы белгилеген жарты оюлган хуналагъа къарай, таугъа элтген жыяу жолчукъ бла бара кесини хапарын айта, тубегенине къууанганды. Тёгерегин терен агъач къуршалагъан талаланы, жаны бла терк тау суучукъ саркъган сыртланы жашы болганын билемисиз деп, къучагъына жыйып, жангы кырдык ийисине батыла, кёз жашларын тыялмай да къалганды.

Анда жашагъан адамланы жашаулары табийгъат бла бирликде тыншчыкъ барганды. Сёзсюз, жүрегине сыйырмагъан тизгинлени, Дауут – Хажиге аллай ууахтыла жаздыргандыла. Аланы тюзлюгюн, тазалыгъын ол кесича сезгенди. Аллай энчиликни, жашау кертилигинде излегенди. Аны анга ариулукъ, адамлыкъ кёллендиргенди. Ол тизгинни чынтты кючюн анда кёргенди...

Арапны жеринде турган заманы, кёп тюрлю болумлада да жашау этерге юйретгенди. Билимли жаш, жашауну магъанасын ачыкълагъан назмуларыны, поэмаларыны магъанасы арапны халкыны юлгюсюнде къураганды. Аны жашау хали сыйлы Къуран кёргюзтгенчады. Аны ючюн чыгъармалыкъ жолу, жашаууда алган жоругъу, тюзлюкге къуллукъ этиу болганды.

Ол жорукъла: адам улугъа игилик этиу, аны багъалау, терсликни тюзлюк хорларына ийнандырганды. Дунияда жашаргъа къаллай бир берилсе да, тюзлюкню жолундан таймазлыгъын ачыкъ ангылаганды...

Аны ёз тукъуму Абайханлары, Къарачайдагъы ёзденле болгандыла. Аланы къартлары, жашлары, белгили къарындашлары бла да ол кюнледе танышыргъа онг тапды. Тукъум жашагъан жерледе айлана, Къарчаны жерине баш урду. Ата – бабаларыны жеринден ыразылыкъ тилегенни

сыныкълыкыгъа санамады. Атасын туудургъан, ёсдюрген жерде бир уллу монг, кесине кысхан къарыу бар эди. Жаш, жүреги къаннгынчы, анда къонакъ болуп турду. Эски Къарачай элле: Къарт – Джурт, Учкулан, Хурзук ата жерлерин унутмазгъа аманат этген кибикдиле. Аланы белгили жашлары, битеу тюрк халкыгъа ёхтем боллукъ, Абайханланы Шауайны жашы Дауут–Хажи, уллу кёллюлюк этерик жаш туююдю.

Жуукълары бла танышып, атасы жашагъан жерден тансыгъын алгъандан сора, Шауай улу Чегемге атланды. Башында шыйыхлыкъны шарты – акъ сарыхы, тюбюнде къара ажири, халкында намыслары жүрюген эки жаш адам бла жолгъа чыкъдыла. Къарачайдан Бакъсан аузуна агъач бла ётюп, Быллым элни башы бла Чегем аузуну Акътопуракъ деген жерине жетдиле. Ол эки жаш адам, аллай сыйлы адамны ашырып келгенлерин, уллу намысха санагъандыла. Ол кертиси бла да алай эди.

Дауут–Хажи, сабий заманындан таныгъан жерлени кёргенде, атдан тюшдю. Аладан арлакъ кетип, тегерекге къараргъа алай тынч болгъанча, жол жанында, ючмюйюш ташха олтурду. Бир кёолу бла ташны сылай, жолну огъары жанында бийик сыртдан кёзюн алмай бир талай турду, ызы бла жолну кыйырына барып, алайда тохтап, энишгеде муштухул баргъан Чегем суугъа къарап тансыкълады. Суу, Уллу Элден салам келтиргенча, ашыгып келе эди. Аны тазалыгъы, сабий заманындан эсинден кетмеген жашны, жан – жанына къаратды, суу бойнуна чабып тюшюрдю. Ол кезиуде, нёгерлери къатына барыргъа базынмадыла. Туурадан къарай, туугъан журтун тансыкълагъан жашны жүрегин толтургъан сезимин ангыладыла. Чегемни жилимукъча таза сууундан баууру бла кяпланып ичди, бетин – кёолун жуууп, тегерегине къарады. Анга бусагъатда хар таш, топу-

ракъ да бирча багъалы эди. Бу жерни адамы ненча кычырым жерни келди, былайда сюелип тансыкълап, кѣм–кѣк кѣкге къарап, анда – мында учхан булутлагъа къууаныр ючюн.

Бу жерледен Дагъыстаннга окъургъа къачып кетгенинде, анга онтѣрт жыл бола эди. Анда жаш бир ненча жылны баш медирседе окъуду, ызы бла Арапда Каирни университетин бошап, туугъан Чегемине къайытып келе, тауладан ургъан салкъын сериуюн бетин сылагъаны, кесини жашыны къайытханына къууаннганын билдире эди.

Жолну ѳрге, Уллу Элге бара, анча жылны ичинде хар зат да тургъаныча тюрленмей сакъланнганына кѣлю кѣтюрюледи. Бийик таулары чыран бузларыча тазалыкъны, бийикде учхан, эркинликни сюйген къушлары бийлик этген жерлерин, эрикмей тансыкълайды.

Ол Уллу Элни кѣрюрге бек ашыгъады. Жанындан сюйген атасына бла анасына къалай тюрберигин билмейди. Анча жылны ичинде ала къалай тура болурла деген сакъыш, аны акъылындан бир да кетмейди. Аланы юсюнден зат билмей жашагъанлы ненча жыл озду?

«Заман аланы къалай тюрлендирген болур?» – деген акъыл бла Уллу Элине, туугъан арбазына жол салып бара эди. Къалай ашыгъады бюгюн жаш анасын кѣйнуна кысаргъа, зыбыр кѣоллары бла бетин сылатыргъа. «Жашым, келдингми?» – деген сорлугъун эшитирге, кѣолундан алып, толу гоппан айран ичерге. Къалай термиледи атасындан кечгинлик тилеп, къатында олтуруп хапар айтыргъа. Айланнган жерлери, бу жерлеге ушамагъанын къайтарыргъа. Къайда болгъанында да, эрттенликде кѣопханлай, ол арбазгъа чыгып, Доннгатны баш тѣппесин кѣрюрге термилгенин айтыргъа, Жылгы суу бла ѳрге барып Айламань башында дорбунлары къабыргъаларында, эртте ата–бабаларыбыз кѣюп кетген жазуулагъа къараргъа, аланы ангыларгъа. Айтханыбызча бюгюн, тукъумуну, эки

халкъны да залим жашы ол хапарны атасы бла айтыргъа суюе эди.

Бир талай жол къоратып, арыгъан да этип, Уллу Элни бла Акътопуракъны ортасында, Тызгы деген жерчикде, бузоула, къойла кюте тургъанланы къатларына жетип, солургъа тохтадыла. Сюрюучюледен бири къарт Къайит Хажини жерлеши болгъанлыкъгъа, аны танымады. Суусап ичирип, ким болгъанларыны юсюнден хапар соруп билгенлеринде, ийнанмай кёзюне къарап турду. Ассыры къууангандан, бюгече былайда къал, тынгылы хапар айтайыкъ деп, къаты болду. Къой да союп, сау кечени кёп хапар айтдыла...

Эрттенлик танг атханы бла жолоучула жолгъа чыкдыла. Дауут – Хажини сабий заманындан эсинде бюгюнча къалгъан Къайитни танымагъанын бусагъатда да ангыламай эди. Онсегиз жыл адамны ёмюрюн тюрлендирлик заман болгъанлыкъгъа, ол кесин аллай бир тюрленнгеннге санамайды. Элинде жашагъан адамланы бирин да унутмагъан сунады. Жаш кёргенин унутмагъанча, ол да кесине ышанады.

Бир кесекден атлы жолоучула элге кирдиле. Жумарукъ сабий заманында ойнаучу сыртчыкъда, бюгюн да сабийле тегерек туруп ашыкъ ойнайдыла. Ала, Байрым деген жерчикде, юлерини тебен жанында, тохтадыла. Арбаз таза сыйпалыпды, алай анда адам кёрюнмейди. Атларын да сехлеге тагъып, барысы да тюзюнлей къала аллына, ныгъышха тебиредиле. Элни къарты, жашы да алайда эдиле. Акъ сарыхы бла башында орта бойлу жаш, эки нёгери да алайда тургъанла бла саламлашдыла. Белгили къонакъ, Аллахны бир сыйлы келечисича, барысыны эсин кесине бурду. Быллай асыл адамла былайлагъа хар кюн сайын келмейдиле. Аны ючюн болур эди, адамла аллына келип саламлаша, сыйлы къонакъныча ныгъышны тёрюне чакъырдыла. Жумарукъ, эллилерини бири да танымагъанын

ангылап, жүреги бек эзилсе да, кишиге билдирмеди. Сабийликде, бирге ойнаучу нёгери Мухамматха атын айтып, кыалай жашайса деп соргъанында, ол угъай, башхала да сейир этип, аны жанына кыарадыла.

– «Сен кыайдан билесе мени атымы, сыйлы кыонак?»— деп, Мухаммат сейир этип, кёзюне кыарады.

– Да кыалай танымагъанса мени, мен сени тюз кёргенлей таныгъанма. Мен Жумарукъма, Шауайны жашы, аллай бирми тюрленгенме?— деди.

– Кыалай Жумарукъса, ол саумуду да?— деп, алайгъа жыйылгъан адамланы бири кыалмай тегерегинден алдыла.

– Менме ол, кёп жылны Дагъыстанда медирседе окъугъанма. Андан Арапха хажиликке барып, андан да Каирде бийик билим алып бошагъанма. Ол заманны ичинде, хажиликке бир ненча кере баргъанма. Энди, Аллахны сыйлы жеринден, юйюме жол алып келгенме. Манга кыайда айланыргъа тюшген эсе да, туугъан жерими, адамларымы бир заманда да унутмагъанма деген заманда, жашны тегеригинден алып, бек тансыкыладыла. Аланы соргъан халпарларыны кыйыры – чеги жокъ эди.

Бек эркелетдиле. Жаш барысында жүреги бла тансыкылай, тегерегине кыарай эди. Ол кыадар адамны ичинде Жумарукъ адамларын изледи, алай болгъанлыкыгъа бирин да кёрмеди. Аны кыатына не атасы, не анасы келмедиле. Аланы юйде да тапмай, анда да кёрмегенде, жүреги бир тюрлю сууукъ болду. Ол адамла не ариу айтсала да, не бек тансыкыласала да, алайда аны кёлюн тутарыкъ бир жылыу, бир жарыкъ жетмеди. Аны халин адамла сёзсюз ангыладыла. Саулай эл юйюню арбазына жыйылып келдиле, кый союп, уллу кыурманлыкъ этдиле. Аны асыллыгына, акылына барысы да бирча кыууана эдиле. Кёп да турмай эки эгешчиги да, эки кыарындашы да кыурманлыкъ этиле тургъан арбазларына кирип келдиле. Юйлеринден арлакыда бахчаларында кюреше, ала бир зат да билмегендиле.

– Неди бу?– деп, сейирге къалдыла. Кимди бу келген къонакъла?– дей аланы къатларына келип саламлашырга умут этдиле. Ол заманда элде намысы жүрюген къарт Олий, Жумарукъну эки къарындашын, эки эгечин да къатына чакъырып:

– Бу сизге келген къонакъладан таныгъаныгъыз бармыды? – деп, сорду. Ол арбазда болгъан адамла битеу шош болуп къалдыла.

– Қонакъ Аллахны къонагъыды, биз къайсына да ыразыбыз дедиле, къарындашла бир аууздан.

– Угъай, иги къарачыгъыз деп, Олий къайтарып сорду.

– Олий, юйюбюзге къонакъ болуп келген ким болса да барысына да ыразыбыз, алай бу адамладан бирин да танымайбыз деп, жууапладыла.

Ол заманда, башында акъ сарыхы бла сюелген къонакъладан бири алларына келип, барысын да къучагъына жыйды.

– Мен сизге къаллай бир тансыкъ болуп келгеними билсегиз эди дей, жилимукълары бетин жууа, барысын да кезиу – кезиу къойнуна къысды. Мен, Жумарукъма, сизни тас болгъан къарындашыгъыз, юйге къайытып келгенме, деди.

Ол сёзлени эшитген эгечлерини эслери ауудула, къарындашлары асыры апчыгъандан не этерге билмей къалдыла. Қулакълары бла эшитгенлерине ийналмай, къарындашларыны кёзюне къарап, тийип да кёрдюле. Аланы кёрген элни адамы, кёз жашларын жашыралмадыла.

Эгечлери эс жыйгъанлай, къарындашларыны аякъларын къучакълап жилидыла. Аны былайда болгъанына алыкъа тюзелялмайдыла.

Қурманлыкъ къойну арбазда биширдиле, тылпыу этген этни тегерек тегенеге салып уллуну – гитчени да сыйладыла. Таматала бла олтургъан заманда атасыны –

анасыны юсюнден соргъанда, аланы юсюнден айтыргъа бирини да кишилиги жетмеди. Хар бири да сылтау къурап бир жанына болдула. Адамланы алай этгенлерин керген Олий, төгерегине мудах къарады.

– Болгъан ишни не къыйналсам да кертисин айтырыкъма дей, жарсылу хапарын башлады.

– Сен сабийлей кетип, саулай элни къайгъы этдирген эдинг. Гитче болсанг да эсли сабий эдинг, алай кетип, барыбызны да къоркъутхан эдинг. Ананг сени ызынгдан кёп инжилгенди, кёп жиягъанды. Жашым къалай болур деп, жолгъа кёп кюнлени къарагъанды. Ол къайгъы аны эки кёзюн сокъур этген эди. Бу дуниядан кетгинчи сени атынгы ауузундан кетермегенлей, жашауун амандан ётдюргенди. Аллах, аны ол дуниясын кенг этсин! Ол сени сау болгъанынгы билсе эди, андан сора анга зат да керек болукъ туююл эди. Атанг санга бек жарсыгъанды. Аны мудах кёзлерин кёрген, бу къуру да суйген адамларындан нек айырыла болур дей, жюреги жерге кирир эди. Сен кетгенден сора, кюнден – кюнге жашаудан тюнгюле, анагъыз дуниядан кетгенден сора, ол да кетерин излегенча болуп къалды. Андан сора, кёпге бармады. Алай сени туугъан журтунга къайытып келгенинг ахшы ишди. Сенича адамла бизге бюгюн бек керекдиле, элде оноу этерге, юйде гитче къарындашларынгы, эгечлеринги къатында туругъа.

Олий кесини сёзюн айтып бошагъынчы, Жумарукъ башын кётюрмеди. Атасыны, анасыны дуниядан кетгенлери аны болмагъанча жюрегин сындырдыла. Анча жылны ичинде жашны алагъа тансыкълыгъы бир да тынчайтмагъан эди. Бу жарсылу хапарны эшитгенде, бир затха да къууаналмады.

Аланы ёлгенлерин билсем эди, къайытып да келлик туююл эдим деп, Жумарукъ, жюреги ачыудан эзилгенде айтхан эди. Чегемни хар ташын эркелетген жаш, эгечине, къарындашына чексиз тансыкъ болгъан адам, атасына бла

анасына саурукъларында тюбеялмагъаны, хар затны да татыуун кетерген эди. Адамдан толгъан арбаз, эл да анга жансыз, сууукъ кёрюндюле. Анасыны анга термилип ёлгени, жүрегин бир тюрлю кыйнады. Аны башхаладан энчи эркелетиучю анасы, Жумарукъну Малкъаргъа ийсе да, кёпге кёймагъанды. Ол болмагъан дуня, бюгюн жашха керек болмагъанча кёрюндю.

Къонакъла бла ушакъ эте, эллиле кечге дери олтурдула. Ала Жумарукъдан не этгенин, къайда айланнганыны юсюнден кёп затла сордула. Кюндюз кызыулукъ чёгюп, кечеги сериуюн хычыуунду. Жумарукъну хапарына барысы да суююп тынгылайдыла. Ол алагъа Арапны узакъ жолларын, аны жашаууну юсюнден сейир затланы жомакъныча айтханды.

Энди танг атады дегенде, адамла юйлерине чачылдыла. Къарачайдан келген къонакъланы да тынчайыргъа ашырып, арбазда бир талай заманны кеси аллына олтурду.

Бийик къаяланы арасында орналгъан элде, кечеги къарангысы кюнню алыша башлады. Танг ата эди. Не узакъ жолдан келди эсе да, кечге дери олтургъан эсе да, кёзюне жукъу кирмеди. Ашыкъмай абидез алып, эрттен намазгъа олтурду. Намазын бошагъандан сора орамгъа чыгып, тюзюнлей къабырла таба тебиреди.

Ол, Пардыклада къабырлагъа жете туруп, иги да жарыкъ болду. Алайда керекли дууаларын окъуп, къабырланы буруундан киргенде, аны бир тюрлю кюч анасыны къабырыны къатына элтгенча, излемей къатына келип къалды. Жюреги адыргылы урду, кёз жашлары кёзлерин тумаландырып, амалсыз болду. Саулай тёммеги бла бир тюрлю ауурлукъ сынап, энишге чёгеледи. Башха затдан сагъыш эталмай, анасыны къабырын сыйыннганыча къучагына жыйды. Бу гитче къабыр тургъан жерчик туююл эди аны бери келтирген, алай алыкъа дуня башына жаратылгъан жаннга, къадар оноу этген болмаса, бир жан анга

оноу эталмагъанды. Анасыны жашы да къадарны жолу келтирген къыйынлыкыгъа тюбегенде, жүреги бла кюйдю. Бусагъатда анга не айтыргъа, не этерге да билмейди. Тёгерегинде деу къаяла не уллу, деменнгили эселе да, бу ууахтыда, ала, жашха мутхуз, чырайсыз кёрюндюле. Жүреги жарсыудан тола:

– Анам, кеч, ажашхан жашынгы, тилейме хар бир жилимукъ инжинг ючюн кеч, къорунг болайым деп, анасыны къабырыны аякъ жанында тобукъланып жилиады. Къаллай бир термилдим мен сени зыбыр къолларынгы жылыууна. Жер этегинде кеси аллына атылып къалгъан жашынг, къаллай бир жол къыдырды, сени кёрюр ючюн. Къалай суююп ашарыкъ эдим мен сени къолунгдан жылы халыуларынгы. Дунияда бир кечер амал бар эсе кеч мени, ыразы бол, мени этген, мындан ары да этерик ишиме. Аллахны сыйлы жеринден къайытып келип, умутум сизни кёрюрге эди. Ол сёзле бла арлакъда атасыны къабырыны къатында да олтуруп экисине да кёлю чёкгюнчю жилиады.

Аланы къатларындан кеталмай, ол иги кесек турду. Эки къабырны юсюнде да керексиз хансчыкъларын къолу бла ариу этип, аланы саулай ийнакълагъанча, къол аязы бла сылады. Энди мен сизни къоюп бир жерге да кеталмам дей, төгерекеге къарады....

Булутла басып тургъан кёк кюкюреди, эрттелик жауунчукъ жаууп башлагъанда, тышына тебиреди. Къабырланы бурууна жете тургъанда, Жумарукъ артха айланып, анасы бла атасы жатхан жерге къарагъанлай, дагъыда бир талай заманны турду...

– Жаннетни эшиклери ачылсын сизге, жаннетли болугъуз, мен энди сизге терк – терк келгенлей турлукъма!– дей, акъырын буруудан тышына чыкъды.

Тауладан ургъан суху желчик, жауунну къыстау жаудуруп башлады. Жумарукъ, желге, жаууннга да бетин салып, иги кесекни сюелип турду. Туугъан жери жаууну,

жели бла тансыкълай эди. Жылы жайгъы жауун бети бла саркъа узакъ жолну къыдырып келген жашына къууана, эркелетген кибикди. Тауладан ургъан желчик, эрттенлик жауунну бекден бек суху эте эди.

Бусагъатда тегерек аны бийлигинде къалды. Ол хар къыйынлыкъны да жуууп, алып кетерикча, къыстау болду. Жауун жерни букъусун жуудуруп, тегерекге тазалыкъ келтирликча жаады...

Жумарукъ юйге барыргъа ашыкъмай эди. Сабий заманында чабып айланыучу жолларын тансыкълай, Уллу Элни тегерегинде орналгъан элчиклени да болумларына къарай, кешенеле алгъындача, башха болмай тургъанларына сейир этди. Жауунчукъ жаугъанлыкъгъа, ол аны артыкъ къыйнамады. Узакъ жолдан къайытып келген жашына, тегерекге къарап тансыгъын алыргъа да чырмамады.

Элни адамлары эрттенликде мал, юй жумушлары бла кюрешедиле. Бирлери ийнеклени къууалай, башхалары аланы саууп артха къыстай айланадыла. Хар кимни кесини иши, ауарасы.

Жумарукъ юйге келгенде, тамата эгечи, гитче къарындашы да малланы тамам этип, от тиргизе, аш – суу къайгъыда айлана эдиле. Қъарындашлары солургъа жатмагъаннын билген да этмей тургъанлай, кирип келгеннин кёрюп, сейир окъуна этдиле.

– Қъайдан келесе былай жибип, танг атмай не айланаса? – деп, къайгъылы сордула.

– Да, къайда айланырыкъ эдим; атамы, анамы жатхан жерин кёрюп, аладан ыразылыкъ тилерге баргъан эдим, кёлю толуп, башын бир жанына бурду. Барысы да адыргы этип кёзюне къарадыла. Жюрегин, кёлюн сакълар муратда жапсара, суу быстырларын алышындырыргъа, тегерегине чапдыла. Алай ол кишини къыйнаргъа сүймей, кеси жумушуна кеси къарарыгъын айтды. Ол алагъа бек ыразы эди.

Кеслери алларына юйню, мюлкню тозуратмай, бир бир-лерине кысылып жашаргъа кюрешгенлерине кыууана эди.

Бюгюн аны сагышла бек кыйнай эдиле. Анасыны, атасыны да тынчайгъан жерлерин кӅргенде, ол аланы ахыры бла да тас этгенин ангылай, Ӆксюзлюгюне жүреги тохтамай жияйды. Аланы кӅолларында, бек аз заманны жашагъанды. Алай бюгюн, жетген киши, жашаууну ол заманчыгъын эсине тюшюрюп, кесин эркелетирге сые эди. Анасы сабий заманында айтхан ариу сӅзлери кыулагъына келе, жүрегине жайылады. Бу кьадар жерни кьоратып, ол аланы кыйырчыгъын энтда да бир кере эшитирге изледи. Анасыны кӅксюлдюм – жашил кӅзлерине кьараргъа сые эди. Атасыны кенг мангылайына тюшген, анда – мында чал тюклери бла кьара бурма чачын эсгере, ол аны бек чырайлы этгенин айтырыгъы келе эди. Бюгюн, аланы уллайгъан жашлары, алагъа тансыкълыгъын жашыр-ралмайды. Жарсыу жүрегин кысады.

Гитче заманында окыуна атасы бла хапар айтханда, ол аны сӅзюн, сабийни сӅзюнча сансыз этип кьоймаучу эди. Анга оюмуна, сагышына тынгылап, акылына сейир этиучу эди. Жашы айтырыкьгъа тынгылап, кеси оюмуна да кьарап, оноуну тюзюн айырыучу эди. Атасы акылллы, кӅп кыйынлыкь кӅрген адам, асыллылыгъын, адамлыгъын бир заманда да тас этмегенди. Киши жеринде юй кьуараргъа тюшгенде да, кимге да кесин сюдюре билгенди. Эл, аны юйюрюне, сабийлерине намыс, сый да бергенди, ышангандыла. Бюгюн, узакьдан келген жашларын аланы болмагъаны кыйнай, кӅлю тансыкьдан жартыды. Тамата кьарындашыны алайлыгъын кӅрген гитчелери, бизге да бир кьара, биз да сени кӅрюрге термилип тургъанбыз дей, кьатына олтурдула. Эсибизде да болмай тургъанлай кьаллай уллу насыпны келтирдинг бизге дегенде, эгечлери да аякь жанында чӅгюп кӅзюне кьарадыла.

– Да не этейик, кыйналдыла, жарсыдыла. Сени саулугъунгдан хапарлары болмай, атынгы ауузларындан кетермей асыры термилгенден, амандан жашагъандыла. Анабыз аллынга къарай, сокъур болуп кългъан эди. Биз анга эталгъан амал болмады. Ол дуниясы жарыкъ болсун, сени баргъанынгы кёрюп тыйчайгъан болур эсе уа деп, бирден айтдыла...

Дауут – Хажиг жатып бир кесек солугъандан сора, къонакъла бла олтуруп ушакъ этди. Жауун жаумай кълса, тамбла эрттен бла эртте жолгъа чыгъаргъа деген оноуда тохташдыла. Жумарукъну къарындашлары бюгюн солугъуз, къонакъ болугъуз, дедиле. Энди жауун да тохтагъанды, ёрге, дорбунлу къаялагъа барайыкъ, артха келе туруп, Битикле къаяны юсю бла баргъан басхыч жолгъа да къарарбыз дей, тебирер халлерини юсюнден айтдыла. Ала да ыразы болдула. Къызла да терк окъуна жол азыкъ хазырлап башладыла.

Къарачайлы къонакъла Жумарукъгъа, Дауут – Хажиг деген атны айтханларына, сейир этип сордула. Ол заманда тамата къарындашлары Арапда окъууну бийигине жетгеним ючюн бергендиле. Дауут деген сёз, билимли деген магъананы тутады деди.

– Сен анда не затха окъугъанса? – деп, дагъыда сордула.

– Арап къыралланы биринде Каир деген шахар барды. Мен анда, бийик билим берген юлеринде дин окъууну окъуп, бийик билим алгъанма. Меккагъа хажиликге да бир ненча кере баргъанма. Мени ишиме уллу багъа бергенлерини сылтауу ол болуп, Дауут – Хажиг деген ат уллу намыс орунуна жүрютеме деди, тамата къарындашлары, андан ары хапар айта. Бу башыма къысхан сарыхны да аны ючюн жүрютюрге эркинлигим барды. Къатында олтуруп, аны хапарына тынгылагъан эгечлери, къарындашлары да аны кёжюне ёхтемли къарадыла. Аны юйюнден тышында

айланган жыллары бошуна кетмегенин кёрдюле. Бу дуняда аллай уллу намысха жетер ючюн аз кыйналыргъа керек тыйюл эди.

Ол намысны тийишлисича кёрюп, Жумарукъ, бюгюн Дауут–Хажы, жашауну не тюрлю жанын да кесича кёре билген акъыллы адам, ёз жеринде кёп жумушланы толтура жашарча, халкъына оноу этерге кьолундан келликди. Табийгъат берген акъылы анга кыйсы жол бла, кыалай барлыгъын кёргюзтюрюкдю. Кыарангылыкъда жунчугъан халкъы да, жарыкъ умутлары толлугъунда, анга ышанырыкъды...

Кьонакыла бла таугъа чыкъдыла. Жылгы сууну бойну бла ёрге бара, бир кыаяны башха кыая алышындыра, булутлагъа жетген бийиклеге чыкъдыла. Жумарукъну юреги бла тансыкылагъан жерлени ариулугъуна, чыран бузланы тазалыгъына кыарап, кёзю тоялмайды. Кыаллай сейирлик дуня ачылады бийикден! Хар зат кьол аязынгдача кёрюне, алагъа кыарап, юрегинг кёк бла тенг болады.

Кыушланы бийлик этген жерлери! Жумарукъ жаны бла юреги бла кёп замандан бери термилген таула!

Эрттегили греклени Олип тауларындан кыарагъан тейрилеца, кесини бусагъатдагъы халин Кыытай, Индия да ёхтемленнген Гималай тауланы иелерине ушатады. Ала да, жерлеринде жашагъанлагъа, быллай бийикледен оноу эте туруп, кёллери алай кётюрюле болур эди. Аллай сезимлени айхай да, деменгили кючле кьозгъайдыла...

Башлары мияла бузла бла басылгъан, бийик тауланы этеклерин, ариу назы терекле жасайдыла, кыысыр кыаяланы тюбюнден бюркюп чыкыгъан суулагъа шауданчыкыла кыошула, Чегем черегин кыурайдыла. Аны башланган жерин кёргюзте, Кыобанны жагъасындан келген кьонакылагъа, Жумарукъ да, кыарындашлары да, аны сейир таурух-

ларын эсге тюшюрдюле. Андан, Битиклени башындан къарап, Чегем черекни онг жанында, эски къабырланы, Доннгатда Намаз ташны да хапарларын айтдыла.

Къонакъла кѣрген ариу табийгъат болумла, эшитген хапарлары сейир эдиле. Къарачайлыла жашагъан жер бла тенг эте, бу эки халкъгъа Аллах табийгъат байлыкъларын эркин берген жеринде жашагъанларын кѣрдюле. Къарачай Малкъар да, бир терекни эки бутагъыча, бир тамырдан айырылгъан эки халкъды. Бир атадан туугъан эки къарындашны энчи арбазларындача жашагъан, бир тилни жюрютген, бир диннге къуланнган халкъладыла.

Кѣп айланып келе, сууну бойну бла келген жолчукъ бла энишге энгдиле. Бийикден энишге тюшгенде да тѣгерекни къууаты аламатды. Мындан ары бара туруп, хар затны иги кѣрмегенча барысы да жангыдан тохтап къарай эдиле. Битикледен энишге айлана, къарындашла Солтан жыягъа да бир къарачыгъыз дей, сол жанында къаяны кѣргюзтдюле. Бирси деу тауладан ол бир кесек алашаракъ эди. Алай жютю къыйырлары, аны къатына жууукъ барыргъа къоярыкъ туююдюле. Тюз ортасында орналгъан дорбун, учуп арыгъан къушлагъа, лячинлеге да солургъа тап жерди. Аланы уялары анда жаудан – жалыдан иги сакъланадыла.

– Мында уа не сейир затла бардыла? – деп, сордула къонакъла.

Тохтагъыз, ашыкъмагъыз, сиз артишли тауну жырлагъанын эшитигиз – дедиле къарындашла. Ары келгенле: Жумарукъ да, къонакъла да сейир этип къарадыла. Къарындашла къаягъа айланып, жел ургъан жанын излей, ары – бери къарай тохтадыла. Энди тап жерин тапдыкъ деп, желни къалтырагъан жерин белгилеп аладан бири:

– Э – эй, Солтан жыя, къонакълагъа бир жырласанг а деп, таудан тиледиле. Сѣлешгенни тауушун жел алып, бир – бирлерин алышындыргъан къаяланы ортасында, аланы сѣзлери тюрлю тауушлагъа айлана, бирде сызгыргъанча,

бирде кычыргъанча къулагъынга келе эди. Бирде тауушну жел элте, бирде къаяланы ортасында башха тауушлагъа къуюла, алагъа да жел бир башха макъамны кьоша эшитиледи.

Аллай сейир затлагъа тауланы жырлары дейдиле. Аллаи жырланы бийик тауланы ортасында айланган жел къурайды. Анга, анда ёсген битимле, чууакъ кёк, суучукъну жырылдагъаны да себеп болады. Тауну ортасында къуралгъан дорбунда, аны кыйырында ёсген артишле да тауланы макъамларын кеслерича тюрлендире, сезиминги эсингде болмагъан тауушлагъа тумаландырадыла. Бирде чокъуракъ таууш эте, бирде сыбызгъы жилягъанча, бирде сырыйна согула тегерек тепсеуге тургъанчады.

Алайда тургъан адамла кёргенлерине ийнанмай, сейир – тамаша болдула. Арыгъанларын да унутуп, учуп кетерге хазыр эдиле. Хар бири да сайлагъан жерлерине олтуруп, бир кесек заманны жыргъа тынгылайдыла. Мында макъамны хар бири да кесича эшите, энчи сезимле жүреклерин толтурады.

Жыргъа тынгылагъандан сора, Жылгы сууну бойну бла энишге тебиределе.

Жулу къаяны эрининдеги басхычны кёрген кьонакъла анга минмей кетерге унамадыла. Жашла алларында бара, басхычны башына дери чыкъдыла. Къысыр къаяны башына элтген тар жолчукъну ахырында, къаяны кесинден кесилип ишленген тёрню, уллу, ариу тохананы кёрдюле. Была кеси аллына болгъан затла туююдюле. Аланы узакъ заманлада, атлары белгисиз усталаны закийликлерине кёре ишленген, адамланы кёп ёмюрлени ичинде сейир этдирлик затла болгъандыла. Ким айтханды, бу жерледе ата – бабаларыбыз не заманладан бери жашагъан эсе да, аланы жазмалары болмагъанларын?

Терен акъыллары болгъан халкъ келлик тёлюлеге кеслерини оюмларын ташланы юсюнде, дорбунланы къа-

быргъаларында жазып кетгендиле. Фахмуларыны ызын тюрлю оюулада, суратлада кьойгъандыла. Ай, кюн адамны жашауунда магъана берген илишанларын, кеси алларына кьурагъан ангылатмаланы кючю бла кьргюзтгендиле.

Аллай затла Жумарукъну не заманда да бек сейир этдиргендиле. Аланы зикирлеча, игилик ортабызда болсун деген оюмну магъанасын кьргюзтген, бир талай ташалыкъны, белгисизликни, келлик тёлюлеге сагъыш этдирирге кьойгъандыла. Жашау баргъаны кьадар, келлик тёлюле бирден бирге жангы оюмларын кьоя барлыкъдыла. Аланы магъаналары белгили бола баргъаны сайын, Аллах айтса, бизден кёп узакъ заманда жашагъанланы юсюнден, сейир затла билирбиз...

Барысы да сау кюнню ичинде тауда айланып, ариу-лукъдан жүреклерин кьандырып, ингирде юйге жетдиле. Кьрген затлары кьонакъланы сейир этдирген, Дауут – Хажини тансыкълыгъын бералгъан сёзлени тапхан кыйын эди.

Ол кеси – кесине сейир эте, бу жерледен алай узакъ кетип, мынча заманны кьалай туралгъан болур эдим дейди. Атамдан – анамдан сора, манга жангыз былайлары керек кёре эдим. Уллу Аллах, сен бу жерлени энди менден кьызгъанма деп, тиледи. Жаныны хар жерчигине бу арбаз, Жылгы суучукъ, тау башына элтген жолчукъ бек керек болгъанын ангылады.

Къабырладан келгенден сора, кеси кесине кючден келген адамны кёлюню тарлыгъын ангыларча эди. Алай болгъанлыкъгъа, аны ол жарсыуун жангыз заман хорларыкъды. Дунияны хахлугъун кёзю бла кьрген, акъылы бла ангылагъан жаш, кесин быллай сагъатында кьолда тутаргъа керегин биле эди.

Ол бюгюн дуниядан кетген закийлени жолларын кёзю бла кёрдю. Ала кеслерини жашауларындан сора келлик тёлюлеге кьоюп кетген хазнаны магъанасы уллуду.

Доннгатда Намаз таш, Жулу къаяда ишленнген таш басхыч жол, кешенеле – ала барысы да белгисиз закийлени кьол ызларыдыла.

Сёзсюз, адам жашагъан дуния кезиудю. Алай бу дунияда жашагъан огъурлу ыз кьоялса, ол кесини, миллетини да уллу насыбыды. Бу затла керти затладыла. Жюрегин ачитхан къыйынлыкъ кесини жолун ызларгъа не бек кюрешсе да, аны жаланда заман бла тёзюмлюк хорлайды. Атасыны, анасыны юсюнде жокъ болгъан умуту, аны ачыкъ жарасын, заман кесини барыуунда сотур этерикди...

Жумарукъ бююннгю кюнюмю магъанасы жокъду десе, болмагъанча терс боллукъду. Аны жюреги туугъан жеринден тансыгъын алды. Жаны бек не затны излегинин ангылагъанда, кёжюрегини теренинден солун алып, энди мен да юйюмдеме дей, тегерегине къарап къууаннгандан, къаты къычырыгъы окъуна келди. Таза кёкню теренлиги, туугъан жерини чомартлыгъы, эгечлери, къарындашлары, арлакъда анга хар заманда да аманат боллукъ – эки къабыр. Бу затла анга бек керекдиле.

Окъууу, билими, жашауну магъанасын кёп тюрлю жанындан ангыларгъа онг бергенде. Ала барысы да биргелей дунияны экилигин кёргюзтедиле. Жашау ёлюмсюз болмайды. Хар жашагъан, ол жорукъгъа бойсунады.

Къонакъла бла ушхуур къанганы артында олтуруп, Дауут – Хажи аланы оюмларына уллу эс буруп тынгылады. Шам Къарачайны жеринден келгенле кёргенлерини юсюнден айта эдиле. Къарачай кеси да болмагъанча ариу, тау жерди. Алай хар тауну айбаты кесичады. Мындагъы деме-нгилик, энчи махтауну излейди. Къонакъла анга тийиншли-сича багъа бердиле. Кёргенлерине, сейир эте, бу ариу халкъны мында жашар кюню кёп болсун, эркинликлери жанлары излегенча кенг болсун, кёллери бу бийик къаялача ёхтемлей турсунла! Сууларыча таза болсун бери кел-

генлени ниетлери, таулу анала халкъына жарагъан жашланы ёсдюрсюнле! – деген алгъышла этдиле.

Къонакъла бла ушакъ кечге дери созулду. Эрттенликде жолгъа чыгъарыкъ адамла тынчайыр къайгъыгъа кирдиле. Дауут – Хажиг арбазда агъач тапчанда жатарыгъын айтып, алайда къалды. Кече салкъын болуучуду дегенлеринде да, юйде жатаргъа унамады.

Терек тюрбюнде тапчанда жатып, жукълаялмай кёпге дери турду. Энди танг да атады дегенде, терен жукъугъа батылды. Тюрбюнде, Жылгы Черек суугъа кюршулгъан жер, кенгине жайылып эди. Сууну ары жанында анасы, бир атлам арлакъда атасы алайгъа келип, анга къарап тургъанларын кюрюп, чабып алайгъа барыргъа тебиреди. Анасы, анга кюркыгъандан, кюрлун булгъап башлады. Аны юсюнде узун акъ жыйрыгъы, башында гюрлмесини бир къанаты аркъасына кетип, бирси къанаты кюркюрегин жабып, бир бек ариу эди. Жашына кърууанып, сууну бирси жанындан къарагъан атасы, биз мында тынчбыз, бизге жарсып этеригинг жокъду, дегенин ангылатды. Анасы ариу акъ кюрллары бла гюрлмендисини кърыйыры бла бетин сылай, сау кел жашым дегенча, ариу тишлерин ачып кюрле эди. Аланы бетлеринде ырахатлыкъны кюрген жаш, кёр заманны ичинде этген жумушлары бла айлана, аланы жарсытханы ючюн кечилгенин ангылады. Атасы арлакъда, анасы уа анга жууугъуракъ эди. Аны къратында учхан кюрюрчюнню ол анга саламын ийгенча, жашыны аллына ийди. Кюрюрчюн сууну юсю бла учуп келип, аны къратында жашил кырдыкъга кюрнду. Жаш, къранатлыдан зат сорургъа сюрйгенча, къратына тебиреди. Алай чыпчыкъ алайдан учуп, таш юсюне кюрнду. Аны кёрзлери анасыны кёрзлерине бир бек ушай эдиле. Жаш алагъа къарап иги кесек турду. Анасы сюрелген жерде энди киши да жокъ эди. Не айтыргъа сюрерик болур эди анам дей, сагъышха кетип Доннгат башына къарагъанда, кёркню аламында ачылгъан Тейри

эшикни кёрдю. Бу неди? – деп, кесине сорду. Ол эшик болмагъанча жарыкъды. Кёп сагъыш эте турмай: « Уллу Аллах, менден туугъанла окъуулу, билимли адамла болсунла!» – деген тилекни этди. Алайда учхан эки кёгюрчюн, жарыкъ тийген кюн таба учуп бара эдиле. Тейри эшик анга узун, кенг жолну кёргюзтдю. Аны магъанасын иги ангылагъынчы, жаш, бир затдан кьоркыгъанча, сескенип уянды.

Танг энди жарый башлагъан эди. Кьопхан адам кёрюнмейди. Тапчанда олтуруп ол бир кесек сагъыш этди. Ол дуния бар эсе, тюшюнде кёрген атасы бла анасы жашларыны келгенлерин билген болурла. Тюнене, кьабырларын кёрюп келгенли бери, Дауут – Хажини жюреги жерине келгенча болгъанды. Ол кесин ала бла хоншулукъда тургъанча сунады. Саулай кёрюрге тюшмегенликге керекли дууаларын окъуп, садакъаларын этерге, барып кьабырларын кёрюрге онгу барды. Аланы кьабырлары, аны аманаты болгъанды...

Эрттенликде танг жарыгъы бла кьонакъла жолгъа тебиредиле. Жоллары тынч, жууукъ да туююдю. Ала, бу жерге, шыйыхны ашырып келген, сыйлы жумушну толтургъан адамладыла. Аны жашагъан жерин кёрюп, берилген жумушну тынгылы этип кьайытадыла. Дауут – Хажи, жангыдан ата юйюнде жашаргъа, эгечлерине, кьарындашларына оноу этерге керекди. Ол аны иги ангылагъанды. Ала хар бири да акъыл – балыкъ болгъан, кеси алларына жашау кьуараргъа заманлары жетген адамладыла. Аланы жолларын, ишлерин белгилеп, жашауну андан ары бардырыгъа керекди...

Жумарукъ элни жашаууну халине акъырын – акъырын тюшюне барады. Эллиле аны бек ариу кёргендиле. Жашауларына андан тюз оноуну излегендиле. Керти да, адамланы онглары ол заманнга осалыракъ эди. Биринчиден кьарангылыкъ бийлеген халкъны кёп затха кёзюн

ачаргъа керек болгъанын билди. Билим алыу, жашауларына маданиятны сингдириу, заман излеген затла болуп къалгъандыла. Къарангылыкъдан къутхарыу уллу ишди, алай болгъанлыкъгъа хорланмазлыкъ зат тюйюлдо. Аллай керекли затла халкъны бирикдирип, тамблагъы кюнюн белгилеген шартлары къаллай боллугъун ангылатьргъа керекди. Саулай Жуукъ Востокну жашау халин кёрюп келген Даут – Хажи мында жашауну амалларын жангыча къуаргъа керек боллукъ мадарларын излеуде, юлгюге Жууукъ Востокну жашау халин хайырланыргъа умут этди. Кесини чыгъармаларында, ол Шаркъ халкъланы төрелерине таяннганды, ала бла бирге Къуранда айтылгъан хапарланы ёз магъаналарына уллу эс бургъанды. Назмуларыны тематикасын, ол жашаудан алгъанды. Битеу дунияны башына, кесини маданият байлыгъы бла юлгю болгъан Шаркъны культурасыны юсю бла, халкъыны кёзюн ариу-лулкъгъа ачаргъа итиннгенди. Аны сыфатында оюмун ачыкълай, кёп амалланы хайырланнганды. Айланнган, жүрюген жеринде ол дунияны башы энди окъуу, билим алыргъа итиннгенин, хар адамгъа да къарны тойгъан бла бирге, дуниягъа энчи къарамы бола, белгили акъылманланы айтханларына тюшюне жашаргъа керегин ангылатьргъа кюрешгенди.

Ол затланы жашаугъа хайырланыргъа биринчиден динни магъанасын ёсдюрюрге керек эди. Адамны жашауунда диннге ийнанмакълукъ, уллу магъананы тутханды. Анга ийнаныулугъу болмагъан адамгъа, жашауун тюз жолгъа салгъан кыйын эди. Диннге ийнанмакълукъ кёп халкъланы бир низамгъа тизгенди. Аланы алларына аманлыкъдан кери турууну жоругъун салгъандыла. Динни жери алай болгъанлыкъгъа, жашауну хар жаны билим алыуну кереклигин излегенди...

Даут – Хажи, Жууукъ Востокдан келген заманында, кёп китапла келтирип, уллу китапхана къурагъанды.

Элде медирсе ачып, сабийлени окъутур муратха да алай келгенди. Окъуу, билим миллетин, эллилерин да кёп затха кёзлерин ачарыгъына ийнаннганды. Ол анга да битеу жаны бла къаны бла итиннгенди. Ислам динни халкъыны ичинде жая, ол биринчиден аны тазалыгъын ангылатханды. Ол айтханнга кёре, дин адамны сезиминде, жашау халинде болургъа керекди. Анга ийнаныулукъ, адамны ниетин тазалагъанды, хар инсанны этген ишини кертилигине, кереклигине жууаплы болгъанды. Ёлюп кетсе окъуна, адамны жашауунда этген иги, аман ишлери унутулмайдыла. Бу керекли жорукъла, хар инсанны тюзлюкге, адамлыкъгъа чакъыргъандыла...

...

Элде ачылгъан медирсени хапарын, битеу тау элледен эшитгендиле. Кёп элледен, белгили тукъумланы сабийлери анда окъуп башладыла. Дауут – Хажи анда кесини къарындашларын да окъутханды. Чегем ауузундан сора Малкъардан, Холамдан, башха жерлени иги жашлары, аны сохталары эдиле. Артда, атларын белгили этгенлени арасында Мечюланы Кязим, Энейладан къарындашла Алий, Дударукъ, Жумакку, Къалабекланы Билял, Ульбашланы Мусса, Атакуланы Бекболат дагъыда башха дин эм жамауат къуллукъчула болгъандыла. Ала фахмулу сохтала эдиле. Медирсени бошагъандан сора, Меккагъа хажиликге бир ненча кере баргъандыла, артда жашауларында, эллеринде – жерлеринде оноуну къолларында жюрютген, белгили адамла эдиле...

Жашау кеси жолу бла баргъанды. Дауут – Хажи медирседе дерсле бергенден сора, элде да иши кёп эди. Уллу Элни тегерегинде эллени адамлары аны оноууна къарагъандыла. Аны тюз, акъыллы иши къайсына да керек эди. Бош заманы болгъанлай къарындашлары бла бирге, не кесинлей анасыны туугъан эли, Уллу Малкъаргъа, къонакъ-

гъа барыучу эди. Ары биринчи баргъанында анга уллу къууанч бла тубедиле. Жууукълары, эл да аны бек сюйдюле, келгенине къууандыла. Ол жанында жашагъан къарындашлары бла кёп айлана, тегерекге къарай, сабий заманында ойнагъан жерлерин тансыкълады.

Бюгюн, ол саулай миллетге оноу этерик, кесини акъылына кёплени къаратхан, сёзюне тынгылатхан, ийнандыргъан жашды. Малкъарда да, туугъан Чегеминдеча, адамла оноуну аны къолуна берирге хазырлыкъларын кёрдю. Бюгюн къарангылыкъда тургъан халкъыны асламы, окъууну жарыкъ дуниясына ышанганлары къууандырады, алай жарсыугъа аны терен ангыламагъанла да бардыла.

Чегемни Уллу Элинде медирсени ачылгъаны, жангы жашаугъа уллу атлам этилгенине шагъат болгъанды. Тёре-ни иши Уллу Малкъарда бардырылгъанды. Дауут – Хажини ары терк – терк чакъыра башладыла. Анда сюзюлген затланы юсюнден кесини оюмун айтырын, тюз оноу этерин тилегендиле. Тёре халкъны жашауунда бек керекли, магъаналы болгъанды. Ол этген оноу сюзюлмегенди. Хар кимге да жашау жорукъ болуп къалгъанды.

Айтханыбызча, бир талай заманны Дауут – Хажу Тёреге къатышыргъа, Малкъаргъа чакъырылып турду. Алай, башха иши башы бла баргъан адамны, хар жол сайын ары жүрюрге заманы болмай эди. Аны ючюн, анга къатышханла бир оноугъа келишип, төрени Уллу Малкъардан, Чегемни Уллу Элине кёчюрдюле. Жашаугъа магъаналы оноууланы, Дауут – Хажу болгъан жерге келип, анда этип тебиредиле...

Не уллу жумушланы толтургъан эсе да, Дауут-Хажу чыгъармачылыкъ ишин бир заманда да къоймагъанды. Жашауну чюйрелигин кеси кёзю бла кёргенича бергенди. Ол зикирле, назмула, поэмала жазгъанды. Аны зикирлеринде, Къуранны жорукъларын адамны сезимине жетдиргенди. Акъыллы адам, инсан жашаугъа айыпсыз къа-

рай, Аллахны бирлигине ийнана, дуния кезиу болгъанын унутмазгъа чакъыргъанды. Бу дуниягъа келген адам, эртте, кеч болса да, кетериги баям болгъанды. Дунияда жашау этген кыйын, тынч болсада, аны кьоюп кетерге киши да суймейди. Хажини жашау оюмуна шагъат болгъан тизгинлери да быллайла болгъандыла:

Къолумдан келсе эди,
Бу дуниягъа келмезем.
Умутум толса эди,
Бу дуниядан кетмезем.

Зикирлени биз жашауубузну тюз бардыра билир ючюн жазылгъан кесаматына санагъанбыз. Алай назмулары, поэмалары уллу илхам бла жазылгъан, жүрегини излемине кёре этилген иш болгъанын кёребиз. Ол илхамны айнытхан сезимле уллу шайырланыча, жашауну кёп тюрлю жанын сайлагъаны ачыкъды. Тазалыкъны юлгюсюне ол Лейляны бла Межнунну суймеклигин салгъанды. Акъылман, хар этилген иши жашауда ачыкъ, керти болургъа керегин излей, уллу, гитче жумушха да бирча жууаплы болгъанды.

Аны чыгъармаларындан бизге бек аз заты жетгенди. Алай, ала, уллу магъананы тутхан, миллетибизни алтын хазнасы болгъан затладыла. Терен философия тизгинле кёп ёмюрлеге таркъаймазлыкъ хазнады. Акъыллы адамны кыйынын, адамла бирден бирге кёлден айта, тёлюледен тёлюге ётдюрюп келтирген байлыкъды. Жазыуу болмагъан, къарангы халкы эшитген тизгинлерин сюргюнде да унутмай, сау ёмюрге жетдиргенди...

Даут – Хажини элни жашауун былай къурасакъ тап болур деген акъыл бла, намыслары жүрюген элчиле бла бир оюмгъа келишип жашагъанды. Кемчиликке къарап, сюзюп, ишни болушуча ангылата, бир оноугъа бой салып жашагъанны тюзге санагъанды.

Халкъ да анга тийиншли багъа бергенди. Заманы келген, намысы, сыйы да жүрюген жашха кеси жашауун къуарар заман болгъанын айтып ашыкъдыргъандыла. Ол аны кеси да иги ангылагъанды.

– Энди сен сабий жаш туюлсе, башынга бир иш этмей жарамаз деп, къарындашлары, эгечлери, башха жуукълары да бирден айтханда, атам – анам да анга ыразы болур эдиле дей, оноуну къадарны къолуна берди.

Чегемни Уллу Элинде, аны тегерегинде элдеде да кеп ариу кызла болгъандыла. Белгили тукъумланы хар бири да аны бла жууукълукъгъа байланнганны уллу намысха санарыкъ эдиле. Алай жашны жүреги Къулийланы кызыларын сайлады. Анга жууугъу, тенги да угъай демедиле. Аталары, аналары эртте кетген юйге, тас болгъан къарындашлары къайытханы уллу насып эди. Аны юйдегили болама дегени, аланы насыпларын андан да уллу этди.

Дауут – Хажу юйюне къайытханлы бери, юйюрню жашауу биле – биле тюзелгенди. Къарындашлары медирседе окъуйдула, эки эгечи юй жумуш бла кюрешедиле. Алагъа оноу этерик, жашауларын тюз жолгъа саллыкъ адамлары къатындады. Залим къарындашларыны намысы, хурмети ёхтемлендиргенди. Жашны къатында уа, аны дебегине къууаннган: суюген эгечлери бла къарындашларыдыла...

Таматала сёз тауусуп, келин келтирген кюн да жетди. Келин келгенлей, уллу той этилди. Къулийланы кызылары къара шинли, уллу кёзлю, ариу тишируу эди. Ол келин болуп келгенде, барысы да бир уллу насыпны кёргенча, къууанып тубедиле.

Атадан, анадан эртте ёксюз къалгъан къайынларын келин тегерегине жыйып, аланы ышаннган, керти адамлары болду. Аны адамлыгъы, кеп ариу сёзге, намысха тийиншли эди. Барысы да бир бирлерин жүреклерини теренинден суюдюле. Дауут – Хажу да аны бла насыплы

эди. Юйдегисини адамлыгъын, барысына да керти, таза ниетин кёре жүреги тынчайганды. Ол юйге, аллай адам керек эди. Келин, Шауайлада, Чегемни Уллу Элинде, къайын кызыларын кесине эгечле этип, къайынларына къарындашлагъача къарай жашагъанды.

Хажиге бир кыыз бла юч тулпар: Ахмат, Хасан, Мухаммат, Абидат туудула...

Эки жылдан Дауут – Хажини къарындашлары медирсени бошадыла. Таматаларын Биринчи Чегемде эфендилик этсин деп, тилей келгенде, ары ийди. Эфендилик, заманнга кёре жууаплы иш эди. Бир талай заманны ишлегенден сора, ол анда юйдегили болургъа таукел болду. Тамата къарындашы анга угъай демеди. Шогенланы кызылары Шауайланы босагъаларындан келин болуп кирди. Къабартылы тиширычукъ бла Шауайланы чегемли жашлары бир юйюр къурадыла. Экиси да анда жашап къалыргъа тап кёрдюле. Къарындашыны къатында эгечи Абидат да къадарына тубеди. Гитче эгечи Бислиматны Хадаужукъ къабакъда, белгили къабартылы тукъумладан бирине берди. Эки эгечни къадарлары да къабартылы юйюрле къурауда эди.

Андан бери кёп жылла оздула. Къабартыда Шауайланы тукъумлары аладан башланганды. Ала бюгюн да иги жашла бла кыызла ёсдюрюп жашайдыла. Ёмюрлери узакъ болсун, жаратылгъан сабийлери миллетлерине жарасынла!

Гитче къарындашларыны да кёп бармай оноуу этилгенден сора, барысы да тынгылы болдула. Дауут – Хажиге юйюрде аталары, аналары этерге жетишмей кетген ишин тынгылы этерге буюрулгъан эди. Мадар, къадар да алай болса не этерик эди? Шауайны хар сабийи да жашагъан жеринде мунуча деп айтдыра, жашау этгендиле...

Дауут – Хажини сабийлери ёсе баргъаны сайын, Байрымда юйчук гитчерек болгъаны сагъыш этдире баш-

лады. Аныча дебери болгъан кишини, журту, анга кёре болургъа керек эди.

Аны, Чегемни бийи, Малкъарукъ улу да кёре эди. Аны ючюн къайгъырып, Хажиге тийиншли жерни излер умут этди. Кесине соргъанлыкъгъа, толу жууап алмады. Бийни акъылына кёре, аны жашагъан жери эркин, ариу жерде болургъа керекди. Бийни оноуу уа сюзюлмейди.

Элни къайсы жанындан да къарап, бек тийиншли жерге, ол Байгорунну сайлады. Алайы, кертиси бла да Элни ортасындан узакъ болмагъан, тегерегин юле кысып тарлыкъ этмеген, тап жерди. Бий, жер юлюшню ёнчелеген заманда, сау болсун, эркин узалгъан эди. Алайда юй, арбаз, терек бахча къураса, бахча салса да жер кёпдю. Тёбен жанында Чегем бла Жылгъы суу кюшулуп шорхалана барадыла. Аны ары жанында башы булутлагъа батылгъан Доннгат къая, аны жаны бла Думалагъа кетген сырт, аллында, Къардан сууну ары жанында Кам элле бла Булунггу орналыпдыла. Бирси жанына къарасанг Башиллик къая, аны этегинде ёмюрлюк кешенеле. Табийгъат былай эркин берген ариулукъ. Не уллу шайыргъа да, илхам келтирген, тамашалыкъгъа къууандыргъан затды.

Заман баргъанда жангы жерни таш ыржыларындан бош этерикдиле, алайда журт ишленирикди, кёпле сейир этерик терек бахчала саллыкъдыла. Алай ары дери. Чегем суу энтда бир талай саркъырыкъды, бир ненча кере жаз кюзню, кюз а кышны алышырыкъды...

Дауут – Хажини юйюрю ёседи, аланы хар бири да заманында медирседе окъуп билим алыргъа умутлары барды. Юч жашчыкъ да акъыллы, эслидиле. Аланы ийнакълары, жангыз эгешчиклери алыкъа гитчеди. Барысы да аналарыны тегерегине жыйылып, тынч – ырахат жашайдыла. Алагъа бусагъатда башха зат керекмейди. Алай адамны жашауу булутсуз, хар заты да кеси айтханча болуп барса эди,

адам улу дагыда не затны юсюнден умут этип башларыкъ болур эди?

Кёп жумуш бла кюрешген адамны жашаууна тасха тюшдю. Даут – Хажини юйдегиси кюнден – кюннге аман бола, къарыусузлукъ санын – жанын алып башлады. Не болгъанын ангыламай, барысын да бек кьоркьутады. Сабий-ле алыкъа ууакъ, мадарсыздыла. Юй ауарасы, кёп эл жумушла бир жан-жанындан алып, Хажини иши алапат болмай башлады. Кеси билгенича багып да кёреди. Алай бир зат болушмайды. Кюнден – кюннге къарыусуздан къарыусуз бола, ахырында тешекден кьобалмай кьалды. Сабий-лерин тегерегине жыйып, башчыкъларын сылай, кесине кьысады. Таматалары эталлыкъ жумушларын, айтып юй-ретеди. Ала алыкъа акъыл – балыкъ болмагъан сабийле, аны халине иги тюшюналмайдыла. Даут – Хажини эки эгечи, къарындашлары да болгъан ишни эшитип келип болушалгъанларыча болуша, сабийлерине, юйге къарайдыла. Ишни болуму уа жарсытады.

Алай эте тургъанлай, кечени бир заманында, тиши-рыу онгсуз болду. Кесини халин ангылагъанча, сабийлени кьатына келтирлигин изледи. Ала жукъучукълары да аязмагъанлай, кёзчюклерин ууа, тегерегине жыйылдыла. Ана-лары балаларын кьучагына кьысаргъа кюрешди, башчыкъларын сылап, уппа этип, жерлерине ашырды. Атала-рына аланы юсюнден бир зат айтырыгъы келди, алай болалмады. Ананы иши осал эди. Аны халин кёрген баш иеси, кёп кьалмагъанын ангылады. Танг атаргъа, жаш тиши-рыуну ёлгенин, эл саулай билди. Даут – Хажини кьолунда тёрт кьагъанакъ сабий кьалгъанын айтып жарсыдыла.

Эгечлери, къарындашлары, кёп жууукъла, саулай эл, аны кьыйынлыкъына жарсып келгенле бла бирге, жияуун этдиле. Тёрт акъыл – балыкъ болмагъан сабий кеслерини кьыйынлыкъдан толгъан жашауларын алыкъа ангылаалмай эдиле.

Ол кыйынлык юйюрню бек апчылды. Алай заман кесини барыуунда кыйнагъанча, жапсарыуну амалларын да келтиреди. Ахшыны, аманны да кёргюзте, хар затны жашау кеси излегенча, жерине салады.

Заман кеси жолу бла муштухул барады. Дауут – Хажини жашауу да кьадар кёргюзтген жолну ызлайды. Эгечлери, кьарындашлары да кеслерини юйюрлерине, жашауларына кыйытхандыла. Хажу медирседе, Тёреде да ишин кьояр амалы жокъ, аны юсюне сабийлери, юйю. Кьалай болса да кыйынлары ёксюзлени унутмайдыла, келип болушханлай турадыла. Ала болмаса, бу кьадар ауара бла жангыз ата не этерик болур эди?...

Сабийле ёксюз кьалгъанлы айлары, жылы да озду. Ёлгенни ызындан этиллик жумушлары да бошалдыла. Жууугъу, тенги да Дауут – Хажини олсагъатдагъы халине бек кыйгъыргъандыла. Экинчи кере юйдегили болгъан анга тёре болмагъанын айта эдиле. Кертиси бла да, кеси халин, андан иги киши билмей эди. Аны ючюн суйген адамларыны оноуларына бой салды.

Экинчи юйдегисине, барысы да оноу этип, Жолабланы кызларын сайладыла. Элде намысы жюрюген юйюрню тамата кызын жууукълары, тенглери да тийиншлиге кёргенде, кеси да угъай демеди. Аны юйге келтиргинчи, сабийлерине айтып ангылатыргъа кюрешдиле. Алай, жунчугъан сабийле не айтырыкъ эдиле? Анасыз юй алагъа да сууукъ эди. Хажу, биринчиден ёксюзлени кьоркьууун этгенди. Ёге ананы кёзюне кьарагъан сабийлени жашаулары кьалай болур деген акъыл аны да кьоркьутханды.

Къыз, барлыкъ жерини ауарасын ангылай эди. Ёксюз сабийле алай, аталары да бош адам тьуйюдю. Белгили адамны оноууна, ишине кёп эл, адам кьарагъанды. Аллай адамгъа тийиншли болургъа тёзюм, акъыл да керекди.

Экинчи кере Дауут – Хажини босагъасындан келин кирди. Кёп суйген жууугъу, тенги да ёксюз сабийлеге да,

аланы кыйналган аталарына да насып тиледиле. Келин юйге кирген заманындан башлап окьюна кесини огьурлулугьун биринден да аямады. Инжилген сабийлеге аналыкь этди, баш иесине керти негер болду. Ариу ниети бла адамлыгы бла жууугьуна, тенгине да кесин суюдюрдю. Жангыдан Дауут – Хажини босагьасына насып кыйытды. Сабийлеге керти ана болду, от жагьаны жылытды.

Ол есдюрген ексюз сабийле, аны кесини сабийлеринден алгьа аланы ашатыучусун, хар бирин да кекюрегине кысып ариу айтыучусун, кеп заманланы ичинде алгыш эте айтырыкьдыла. Кеслерини аналарын, эслеринде тутмагьан ексюзле, еге аналарын ез аналарыча суйгендиле. Аны адамлыгындан уялып, еге деген сезню бир заманда да айтмагьандыла.

Ол арбазда дагьыда Осман, Омар, аланы гитче эгешчиклери Асият туудула. Беш кьарындаш ийнакьлай, эки эгешчик да минчакьла кибик есдюле. Барысы да бирча аталарына, аналарына да ышана, кьюуана жашадыла...

Элни жашауу кесини ызы бла бара эди. Окьургьа итинип башлагьанда, жумуш этген тынчыракь болду. Заманнга кере, окьюу – билим берген жер медирсе болгьанды, аны бошагьан инсанны кезю кеп затха ачылгьанды. Биринчиден Жууукь Востокда, Шаркь дунияны жашауун кере, кесине жашау халини юлгюсюн сайларгьа, билимин есдюрюрге онг болгьанды. Адамны тамблагьы жашаууна халкьла бла бирлешиуню энчилигин белгиленгенди. Была барысы да билимли адамны юсюнде болгьан ышанладыла. Узакь тау элlege да патчахны оноуу белгили бола башлагьанды. Россейни ара шахарында, Кавказ миллетлени бир талай жашын аскер кьуллукьгьа алып, окьуртургьа онг берилгенди. Ол иш мындан ары да кьурала барлыгына битеу тау халкьла бирча ышангандыла. Аллай

бийиклеге жетер ючюн, кеси жеринде берилген окъуу амалланы толугайып хайырланарга керек болганды.

Шауай улуну умуту да алай эди. Окъууга жаш адамла не къадар кеслерин берселе, къарангылыкъ узакъга кетип, адам улуну жашауу теркирек тюзелип, миллет ол къадар иги айнырыкъ эди. Байлагъа бла бийлеге юлешинген халкъда, бирлик болмазлыгъы баям эди. Дауут – Хажу да адам улуну ичинде журюген кемчиликлени кетерип мурадда, кесини билимин, кѣп къыраллада журюген иги адетлени терен хайырланууну амалын излеуну тюзге санаганды. Ол айтханнга кѣре, халкъны кесини маданияты бла адабияты болса, кѣп кемчиликлени кѣргюзтюр мадар табыллыкъды, халкъны энчилиги белгиленникди. Билими терен болмагъан халкъга аны ангылатыу къыйын болганылыкъга, этмей къояргъа жарамагъан иш болганды.

Аны ючюн медирсени бошагъан жашланы окъууларын андан ары айнытыр жолну излегенни тюзге санады. Биргесине окъугъан билимли нѣгерлерини хайырларындан Стамбулну, Багдадны бийик окъуу юйлеринде окъутур амалланы табханды, алагъа бийик билим алыргъа болушханды. Кесини университетде окъугъан нѣгерлери жашауунда бек жарагъандыла. Окъургъа ийген сохталары ѳсген, жашагъан жерлеринде ѳфендиликден сора да оноугъа сюелген белгили адамла болгандыла. Ала, миллетни тарыхында, ѳмюрлеге атларын айтдыргъан оноучулача къаллыкъдыла. Белгили тукъумланы жашларыны атлары унутулмай, миллетни эсгертмесича келлик тѣлюлени ѳхтеми боллукъду. Энтда да къайытарып айтама, аланы ол жолга салгъан, Шаркъны философиясын терен билген, кеси заманына кѣре бек билимли адам, устаз, шайыр, Шауайланы Дауут – Хажу болганды.

Бир ненча тилни билген адам, халкъыны аллында кѣп иш толтургъан Дауут – Хажу, айтып кетгенимча, бир заманда да назмучулукъ ишин къоймагъанды. Аны

деменгили иши, барыбыз да билген, Тёреге башчылыкъ этиу болгъанды. Ол Тёрени оноууна Беш да Тау Элни адамы къарагъанды. Жерлеринде къыйын жумушла чыгып сюзгенде бир оюмгъа келялмай къалгъан заманда, Къарачайдан, Къабартыдан келечиле келип, аны оюмун кёп кере соргъандыла. Тау артындан аууп, Гюржюден келген келечиле, жер юлешиуню юсюнде чыкыгъан туююшлени, анга кёре чырмауланы хатасындан къозгъалгъан къайгыларына, Хажи оноу этген Тёреге чыгъаргъандыла. Болмагъанча къыйын жумушланы сюзюп, тюз оноу чыгъарып, Тёре къонакъларына алай болушханды. Ала, тауну бу жанында къарындашлары бла этген тюз оноуланы хайырындан, къыйынлыкъдан бир жанлы къалгъандыла. Аллай къыйын жумушланы толтурууда Дауут – Хажини кёп жерден излегендиле. Ол башчылыкъ этген Тёрени ишине бийик багъа бергендиле. Тёрени оноууна жарлы халкъ бла бирге бийле, ёзденле да бой салгъандыла. Ол Тау халкъланы араларын бирикдирген, Баш оноулары болгъанды. Тёре чыгъаргъан бегимни сюзерге кишини эркинлиги болмагъанды. Не ючюн десенг, бир талай жерни келечиси келип этген оноу, бош оюнла туююл эди. Жумушну хар жанына да къарап, анда менчилик болмагъанды, тюз кёз бла къарап кемчиликсиз багъа берилгенди...

Дауут – Хажи кесини билимин, хунерин сохталарындан аймагъанды. Ол аланы динни жорукъларына, зикирлерине юйретип къалмай, Шаркъ дунияны белгили философларыны, шайырларыны жазмалары бла шагъырей этгенди. Дауут – Хажи жыйгъан китапханасында кёп белгили адамланы ишлери болгъанды, ол аланы кенг хайырланганды. Битеу Шаркъ дунияда угъай, Индияда, Къытайда, Орта Азияда, Къазахстанда белгили шыйых, билгич, акъылман Ахмат Ходжа Ясавини философиясы бла терен шагъырей болгъан Дауут – Хажи, дунияны къуралыуунда

атламы узакъгъа кетеригин кеси шарт кёргенди. Кесини «Ахырзаман дуния келир «деген поэмасында жашау къалай тюрлю боллугъуну юсюнден айтханды. Аны хар поэмасы, назмусу да юйретиу халда жазылыпды. Ол жумушну, назмучу былай этмей амал жокъду деп угъай, аны сёзю, иши юлгю бола, аллай жумушну этерге хар кимни да, кеси аллына тюшюндюргенди.

Шауай улу жашагъан заманда таулу халкъны темирден хапары жокъ эди. Ол чыгъармасында келлик тёлюле кёкде темир къанатлыланы учарыгъына, тау элlege темир арбаланы кирлигине, суу тюрбюнде темир кемелени жюзеригине, суу къауданча жанарыгъына шагъат боллукъдула дейди. Боллукъ затланы жазгъанында шайырны жюреги бир да тынчаймайды. Ол бек жарсыйды динни магъанасы тюшеригине, нек дегенде, айтып кетгенибизча, адам улуну жашау хали бир энчи затха ийнаныуда къуралады. Ол зат къарыусузгъа къалса, жашауну баш чигинжиси къалтыраргъа, оюлургъа боллукъду. Кесини насихат сёзюнде, осуятында хар акъыл – балыкъ болгъан инсаннга:

– Ёмюрлени бош зыраф этмейик, Терс жоллада ажашып биз кетмейик, дейди.

Бу дунияны кёрген, ол дуниягъа тюшмей къалыргъа амалы жокъду. Алай жашауу амалгъа кёре, хар кимни да иши магъаналы болургъа керекди. Бош заманы болгъан аманды, дегенди аманатында. Ол хар ишинде да, кесини устазыны сёзлерин, ишлерин юлгюге алгъанды...

Ходжа Ахмат Ясавини билгичлиги билдиргенди битеу дуниягъа эки жюз жылдан сора Акъсакъ Тимурну тууарыгъын. Ол дунияны жартысын аякъ тюрбюне саллыгъын да. Ол айтханды, ол ёлгенден сора кёп жыл озгъанлай, аны къабырын ачхандан сора уллу къазауат, Уллу Ата журт уруш башланып, дунияны башына кёп къыйынлыкъ келлигин. Дауут – Хажу дуниядан кетгенден сора, кёп жыл озуп, Россейни халкъы анга да шагъат болгъанды....

Байгорун деген жерчик огъурлу эди. Шауай улу анда желни, сууну жырына тынгылай, сагъыш этерге суйгенди. Не жууаплы ишни этсе да, юйюне тасха салмагъанды, заманы болуп къара ишни артха тюртмегенди. Ол уллу юйюрю бла бирге мюлкюн къаты жюрютген, къолайлы адам болгъанды. Жашлары бла бирге аз заманны окъуна бошха иерге суймегенди. Ол заманнга Ахмат, Хасан, Махай да жетген жашла эдиле. Окъууда барысы да фахмуларын кѣргюзтгендиле. Юй – журт ишлеуде оноуну атасы Махай бла этерге суйгенди. Нек дегенде, жашланы аллай ишге хунерлери хар бирини да башхаракъ болгъанды. Ол атасыны къатында туруп, уллу юйню былайда ишлербиз дегенине сагъыш эте, аны тюзлюгюн ангылап, кеси да ол акъылгъа келди.

Жангы жерлерине сабийлери бирча къууанадыла. Махай алгъа жатмала салды, аланы жаны бла аш юй, ызы бла гѣзен ишледи. Бирсиле да къолларындан келгенча кюрешедиле. Аланы юйде монглары къалай къуралгъанын, барысы да иги билгендиле. Залим аталары, алагъа аламат юлгю болгъанды.

Шауай улу элни жумушун къолгъа алгъанлы, элни жашау хали, иги жанына терк тюрленип башлайды. Анда къуралгъан медирсени магъанасы уллу болгъаны себепли, Уллу Элге кѣп жерледен къонакъла келгендиле. Аз да онглары болгъан адамла, сабийлерин анда окъутхандыла, ол ишге уллу багъа бергендиле. Жарсыугъа, сохтала бирча къарамагъандыла окъуугъа: кими суйюп, кесин окъуугъа саулай бергенди, суймей окъугъанла да болгъандыла. Аз да итиниуюн кѣргюзтген сохталаны Дауут – Хажы бек багъалагъанды, аланы кѣбюсю Меккагъа барып, хажиликни

жолуна тургъандыла, башында айтып кетгенимча Стамбулну, Багдадны бийик юйлеринде окъугъандыла.

Шауай улу тилек къагъытланы жарашдырып, Меккагъа бир баргъанында, кесини жашы Ахматны да биргесине элтгенди. Хажилик борчун толтура, атасыны жашлыгъы ётген Шаркъны жерини сейирлик дуниясын кёзю бла кёрдю. Аталары окъугъан Каирде бийик билим берген юйню юсюнден хапарында анда тынгылы эшитди. Жашына бу жерлени кёргюзте, аталары сагъышлы эди. Ахматны окъуун андан ары Стамбулда бардырыгъа онг табаргъа кёп кюрешди. Аны таныгъан адамла болушуп, акъыллы жашха бийик багъа берип, кеслерине алдыла. Дагъыда ол университетге кёп иги окъугъан сохталарын элтип окъуугъа салгъанды. Анга шагъат болгъан архивледе табылгъан кёп документле бардыла.

Ахматны Стамбулну университетинде къоюп, юйге тенгиз бла келирге оноу этди. Бу жолну ол иги таный эди. Жумушла бла айлана, ол былайтын кёп кере баргъанды. Жол узагъыракъ болса да, тенгизни ары жанында аны жумушлары кёп эдиле.

Бу жол, тенгизде хал алаамат туююлду. Кюн бузулуп, уллу толкъунла кемени башы бла барадыла. Кемени жүрютгенле бир бирлери бла сёз болуп, аны къайры барлыгъына къараргъа унамай къойдула. Аланы хаталарындан кеме тенгизде ажашып айланады. Анда баргъан адамланы тынчылыкълары кетип, уллу къоркъуудадыла. Бир мазанлы тюрклю киши аш юйге кесинден сора кишини иймегенлей къыйнайды. Адамланы не ашлары, не оноулары болмай, кеме да тенгизде ары – бери чайкъала, бек амалсыздыла. Ол заманда Дауут – Хажи аш юйге кирип, тюрклюге адамланы къыйнап тургъанын айтды. Тюрклю анга игилик бла мындан ары кетип къал ансы, ишинг бек аманга къаллыкъды деп, къоркъутду. Хажи кёп сагъыш этмей, аны иги туюген да этип, андан къыстады. Андан сора адамланы

жыйып, хар бирине да ашха – суугъа къарарча заманны белгиледи. Ол тюркюге да, ары не заманнга кирирге эркинлиги болгъанын айтды, андан башха заманда сени былайда кѳрмейим, дейди. Андан сора аны кишиге хатасы тиймей, адамла кеслерини жумушларына къараргъа онг тапдыла. Аны, хар неге да тюз къарагъанын кѳрген адамла, биягъы жыйылып келип, кемени таматалары бла сѳлеш да, тенгизде ажашып айланнганыбызгъа оноу эт деп, тиледиле. Ол барып ала бла сѳлешгенден сора, кемени тюз жолгъа салдырып, келир жерлерине тынч – ырахат жетдиле...

Кеме, Гюржюню, Батум шахарына келди. Андан ары, Тбилис таба кетер амалланы излерге керек эди. Алай ол мында бир кесек жумушларын тындыргъандан сора, жолгъа андан сора атланыргъа умут эте эди. Ол жумушла аны эки кюн заманын алдыла. Андан сора амал табып Тбилисге кетди. Ол шахаргъа барыргъа Шауай улу бек суюгенди. Анда кѳп таныгъан адамы болгъанды, жери да поэтни жюреги жаратхан жер эди.

Кече бла жарым кюнлюк жол жолоучуланы иги арытханды. Тохтагъан жеринде бир кесек солугъандан сора, ол, шахарны кѳплеге белгили базарына келди. Дунияны башында анда болмагъан зат жокъду дерсе. Адам да болмагъанча кѳп. Анда айлана тургъанлай, Дауут – Хажини кѳзю бир жашха илинди. Арабий, мен муну къайда кѳргенме деп, бир кесек къарап турду. Къатына барып зат сорургъа базыналмады. Бир кесек заманны ол узакъдан къарагъанлай, жаш да кесине керек жумушланы эте айланады. Сора аллыкъ затларын алып, Шауай улуну къаты таба ѳтүп тебиреди. Къолунда ауур жюгю, кеси да ашыгъышлыды. Аллына къарай Жумарукъ къарындашын кѳрдю. Ол да анга тюрслеп къарап, озуп башлады. Дагъыда бир кесек туракълап, артына къарап, аны изледи. Ол Лячин эди. Аны кѳзлерин азчыкъ къыса къарагъаны, Дауутну битеу ичин бир тюрлю кѳозгъады. Кѳзлерин алай этгени,

атасы къатында тургъанча кёрюндю. Атасыны къарамын, ол къайда да таныр эди. Сора Дауут – Хажу муштухул аны жанына чапды, ол да сюелип андан кёзюн алмай къарайды. Дауут – Хажу аны къатына жетгенлей, Жумарукъ дей, кесин аны юсюне атды. Эки къарындаш бир бирлерин къаты къучакъладыла, жүреклерин тыялмай жилидыла. Бир жанына кетип, бир бирлерин жапсара, кёп хапар айтдыла. Ала энди жыл санлары келген кишиледиле. Эки-сини да юйюрлери жетген, артыкъ жаш адамла туююл-дюле. Лячин биринчиден атасындан, андан сора башхаладан хапар сорду. Атасын, анасыны да дуниядан кетгенлерин эшитгенде, бек жарсыды.

– Къалай жетген эдинг сен жетер жеринге, кесингден бир хапар нек билдирмединг? Мынча жылны ичинде атангы кёрюрге нек излемединг?– деп, сорду Жумарукъ.

– Кесим суйгенча этерге онгум болмады. Атамы жүрегин алай ачитханыма, бюгюнда кыйналама. Бизни ючюн кёрген кыйынлыгыны айтыр кереклиси жокъду. Ол аны битеу жашаууну кыйынлыгы болгъанды дегенде, Дауут – Хажу да башын энишге ийди.

– Сенден сора мен да аны жарсытыр ючюн къоймагъанма дей, кесини хапарын тамата къарындашына болгъаныча айтды...

– Бусагъатда уа кёчер амалынг бармыды, ананг, кызыла да къалайдыла? – деп, сорду.

– Кызыла экиси да тынчдыла. Экиси да элчи жашлагъа барып, сабийле ёсдюредиле. Анамы саулугъу кюнден – кюнге аман бола кетип ёлгенди. Мени сегиз жашым барды. Къайынларым бек къаты адамладыла, кызыларын узакъгъа иерик туююлдюле. Жашларымы элтмей кетип къалыргъа амалым жокъду ансы, сизни къатыгъызгъа кысылыргъа, атамы къабыры болгъан жерде жашаргъа бек сюе эдим, деди.

– Сизни манга иги болгъаныгъызны бир заманда да унуталлыкъ туююлме. Ол жерлени хар заманда эсима тюшюргенлей турама. Юйге жетсенг, атабызны къабырына барып, мени хар затым да тапды, къыйыналгъан эсем да жетген эдим деп, менден салам айталмазмыса дей, жия-мукъларын тыялмай, къарындашыны кёзюне къарады.

– Айтырма, Лячин, сен жарсымай юйюрюнге къайыт. Ким биледи, жашауда аз тюрлю зат болмайды, келип кетерге да тюшер деп, къарындашын жапсарды. Лячин анга, юйге кел деп, къаты болду. Алай къарындашы заманы болмагъанын айтып ангылатды.

– Бусагъатда тебиремесем, артда кетерге зат тапмай къалыргъа къоркъуу барды дей, жолгъа чыкъды. Лячин аны ашыргъынчы къатындан кетмей, Чегемге баргъан заманында кёрген затланы юсюнден хапар айтып турду. Аллай бир заманны ичинде унутмагъанына Хажи сейир окъуна этди.

– Сен къалай тутуп тураса бу къадар затны эсингде дегенде, хар кёргеним бюгюнча эсимдеди деп, мудах айтды. Ол хапарланы айтсам, анам жияп къала эди. Аны кёпге тёзген жүреги атабыз келип кетгенден сора жартылай къалгъанды. Артха къайтыргъа унамагъанлыкъгъа, аны кёргенине бек къууаннган эди. Жаш заманында аны бла тюбешген хапарын тохтамай айтыучу эди. Мен артха къайытып келгенде да, атабыздан хапар соргъанлай, мен да аны жапсара, кёп хапар айтханма. Сиз мени суюгенигизни эшитгенде, ол аны игилигинденди деучю эди. Сизни атагъызча ата жокъду, сиз да аныча болургъа керексиз, дегенлей туруучу эди. Бизни бек къыйналып ёсдюргенликке, бир адамгъа да ачыуланмагъанды. Жаланда атабызгъа жарыучу эди. Аны жүреги къыйналгъанын, анабыз къалай эсе да сезе эди. Бизни ючюн элин – жерин къоюп кетгени, аны бек тюшюрген эди. Ол хар заманда да анга саулукъ тилегенлей тургъанды. Сизни анагъызны юсюнден айтха-

нымда да, анга насып тилеген болмаса, жүрек кыйыны болмаганды.

Аны хапары Дауут – Хажини сагъыш этдирди. Адамлыгы болмагъан хоншусуну хатасы сындыргъан къадаргъа не айтыргъа боллукъ эди?

– Не этериксе, къарындашым, хайт дерге керекди. Аллахха шукур, биз бирге тюбешдик. Энди амал болса келип – кетерге да болурбуз. Сен кызлагъа, келинге да менден соруп салам айт. Бир амал болса, жашчыкъланы келип кёрюрге да болурма. Сен да аллай амал эталсанг келип ата юйюнгю кёрюрге деди.

– Ахшы, Жумарукъ, къууанч бла бар. Битеу айтханынгы этерме. Аллай онгум болса, бек иги боллукъ эди. Алай сен Гюржюге бир келген заманынг да кыйытырыгъынгы тилейме дей, къарындашла бир – бирлерин къаты къучакълап айырылдыла...

Гюржюню жеринде ол кёп кере болганды. Жолоучулукъда кёп айланган Дауут – Хажини ким бла тюбегенин биз бюгюн айтыргъа къолубуздан келмейди. Алай мени оюмуна кёре, ол, Гюржюню акъылманларын да иги таныганды. Гюржю халкъны маданиятыны мурдор ташын салгъан Орбелияни бла биржыллыкъла болгандыла. Экиси да Шаркъны бийик билим берген юйлеринде окъугандыла. Ким билсин, ала бир бирлерин таныгъан окъуна болурла. Башында айтханыбызча, Гюржюден Тёрени юсю бла къонакъла терк – терк келиучю эдиле. Аланы жумушларына ол уллу эс буруп къараганды...

Беш жылны ичинде Ахмат Хажу, юйюнден узакъда, Тюркню, Стамбул шахарында окъуду. Муслиман дин, мажюсюлюк башларын хайран этген халкъны жашауунда уллу жерни алып къалганды. Ислам динни жорукълары тау халкъланы жашауларына терен сингенди. Анга ийнан-

макълыкъ, адамланы жашауугъа чырмаулукъ этген затладан айыргъан эди. Къарангы халкъ, кёп ёмюрлени ичинде мажюсюлюкню шарты Раубазы терекге баш уруп жашагъанды. Аны Дауут – Хажини оноу бла кесип кетергендиле. Аны орунуна муслиман динни алгъан таулу халкъ, Къурандан алыннган сураланы юйренип айтхандыла, намаз этгендиле. Аллай затла, халкъда тюз ангыланыр ючюн, медирсе кёп иш бардыргъанды. Дауут – Хажини жазгъан зикирлери, насихат поэмалары: барысы да бирликде жашау этиуню мадарын излеген затла болгъандыла. Аланы магъанасын терен ангылай баргъанлары сайын, диннге ийнаныулукълары ёсгенди ...

Алай Дауут – Хажини башы сагъышлы эди. Тёгерегинде ауара энтта да кёп эди. Адам улуну жашауунда болушлукъ алыкъа кёп затла да керекди. Кёп тюрлю ауруула къыйнагъан халкъ къарай билмегенни, дарман болмагъанны амалтын ёледиле. Быллай къыйынлыкъгъа амал керегин иги ангылагъанды. Аны ючюн ол керекли усталыкъгъа юйренирге, Шаркъгъа барыргъа таукел болду. Жашлары барысы да абадандыла. Юйде иш кёпдю, алай бюгюнлюкде ол алагъа не уллу жумушну да ышаналлыкъды. Ол заманнга юйдегиси дуниядан кетген эди. Сабийлери бла оноулашып, бир оюмгъа келдиле. Тамата къызыны жыл саны жетип, тышына чыгъар заманы болгъанды. Иги кесекден бери айтдыра тургъан келечиле кёпдюле. Аны оноуун эте кетсе, иги боллугъун ангылагъанды.

Къызла, къолдан уста болурларын суюген акъыллы аталары аланы тигиу – бичиуге, сурат ишлеуге, быстыргъа ариу накъышла салып, тюрлю – тюрлю халыла бла тигиуню усталыгъына юйретгенди. Ол къайры барса да, алагъа ариу бетли мулина халыла келтириучю эди. Къызла ала бла ариу накъышланы, оюуланы жастыкъ тышлагъа, терезе жабыулагъа дагъыда кёп затлагъа салгъандыла. Кеслерини билимлерин элчи къызлагъа устазлыкъ этип, юйретип

тургъандыла. Шауайланы кызылача дей, аланы фахмулары, юйден чыкмагъанлай окъуй, жаза билген усталыкларына кёпле сейир этип, юлгю алгъандыла.

Айтханыбызча, Шаркъга барыргъа таукел болгъанда, Шауай улу тамата кызы Абидатны оноуун этгенни тюз кёрдю. Думалада жашагъан Ахматлары ийип тургъан келечиле бла бир оюмга келирге дегенни жашлары, кеси да тюзге санадыла. Кызы, атасы бла къарындашлары айтханнга угъай демегенден сора, ишни къурап башладыла...

Келишген кюнлерине, киеу жёнгер келди. Дауут – Хажини арбазында уллу той этип, кызыны чыгъардыла. Киеу жёнгер келинни Уллу Элден, Думалага элтирикди. Ахматланы Дока жыйгъан киеу жёнгерни уста тепсегенлерин, гепсоркъаланы оюнларын, къалыннга сюрюп келтирген малларыны хапарларын кёп заманны айтырыкдыла. Къолайлары болгъан Ахматлары жашларыны дебеген, сыйын да бийикде туту билдиле. Шауай улуну кызын тилерге базынган киеуню ариулугъун, адамлыгъын, аны орунуна аллай бир тойну кёргюнчю, кёпге дери эл унутурукъ туююлду...

Киеу жёнгер ашыкъмай жолун къоратады. Уллу Элден Къардан сууну бойну бла Доннгатны аллына чыкдыла. Алайда уллу той башланды, сыбызгъы, къарс тауушлары Камда, Доннгатда, Байгорунда да эшитиледи. Аякъ бюкген жашла, тепсеген кызыла тойну кызыдырадыла. Ол кечени къууанчы аламат эди. Баргъан жолларында, алларын иги адетдеча тыйып, кёпле тигим алгъандыла, келинге насып тилегендиле...

Тепсей, солуй киеу жёнгер келинни Думалага алып жетдиле. Андан сора да той, бир ненча кюнню тохтамай барды. Келин огъурлу аякълы, ариу сёзлю, акъыллы болсун дегендиле.

Эл, келин иги атасыны кызы болгъанын кёргюзтюрюгюне, ийнанганды. Ёсдюрген юйюрю кёплеге юлгю

боллугъун, жылла озгъандан сора, келлик тёлюлени хапарларында эшитирикдиле....

Тойну къууму бир жанына болгъандан сора, Дауут – Хажи керекли къагъытланы жарашдырып къыйын, узакъ жолуна тебиреди. Энди ол кёпню кёрген, уста жолоучу-ду...

Хажи Дагъыстаннга, Темирхан Шурагъа, медирсесине керекли жумушларын тындырыгъа келди. Анда эрттеден таныгъан нёгерлери бла тюбешип кёп хапар айтды. Жашауну болуму, дунияны тюрленнгенине шагъатлыкъ этгенин кёрдю. Биргесине окъугъан сохталаны ишлеринде, жашауларындача башхалыгъын ангылады. Жашауну ёлчемине кёре, мында да кёп затха жангыча къарайдыла. Окъууну магъанасын Малкъардан алгъаракъ ангылагъан, дин окъуудан сора маданият, адабият жанын айнытыуда, кёп жангы атланы эшитди. Мында да белгили жазыучула, алимле билимлерин Шаркъда, Мисирде, Багдадда алгъанлары баям эди. Кесини халкъы, ол бийикге алыкъа жетгенин кёрген адам, сагъышлы болду. Алай, кесини сохталарыны ичинде жашланы бир – бирлери атларын айтдырыкъларына ышана эди. Уллу, гитче халкъны ичинде айырмалы адамлары болмай къалмазлыгъына ол жүрегинден ийнана эди.

Темирхан Шура шахарда жумушла бла бир – эки ыйыкъны, Анджи къалада керекли адамлагъа тюбей бир ненча кюнню туургъа керек эди.

Анджи къала, Хазар тенгиз бойнунда орналыпды. Алайы аскер – къоруулау жаны бла гитче жерчик болса да, Дагъыстаннга уллу магъанасы барды. Бир кесекден аны шахар этип, Порт – Петровск деген атны бердиле. Нек дегенде онсегизинчи ёмюрню ал жылларында Россейни патчахы Пётр Первый, Фарсиге чабыууллукъ этер умут бла

кесини аскерин алайда орнатханды. Аны ючюн аскерчилени шахарчыгына патчахны атын берип, Порт – Петровск де-гендиле. Андан сора келлик бир ёмюрню ичинде ол уллу шахар боллукъду. Атын тюрлендирип, белгили дагъыс-танлы революционер Махач Дахадаевну намысына, Махачкъала дерикдиле...

Хажу Анджи къалагъа жетип, жумушларын тындыр-гъандан сора, андан ары кеме бла кетерге тынч эди. Аны тюзлюгюн нёгерлери да айтдыла.

Эрттенликде эртте Анджи къалагъа баргъанла бла ары тебиреди. Бир ненча ат арбаны къурап жолгъа чыкъ-дыла. Алайдан Къафыр Кумух бла Жангы Кумух эллени юсю бла барыла эди. Ол эллени уллу болгъанларына сейир этип озду. Аз заманны ичинде гитче къумукъ элчикледе жангы ишленнген юйлени саны иги да кёбейгенди. Элле-ден озгъандан сора кенг ёзен жерлеге чыкъдыла. Малла сюрюу – сюрюу къалын алысында отлайдыла, агъач узакъ-да къалып кёрюнмейди.

Кюн тюшден озгъандан сора тау тюбю бла баргъан жолгъа чыкъдыла. Букъу селейди. Зыгъырлы тик жол бла баргъан тынч туююлдо, алай солургъа окъуна тохтамай-дыла.

Анжи къалагъа кеч жетдиле. Тенгизден ургъан сууукъ аяз адамланы апчытады. Кёп бармай къаты жауун жауду, андан – мындан ырхыла тенгиз таба тебиредиле. Дауут – Хажу алайдан узакъ болмай жашагъан нёгерине къонакъ болду. Бирсиле да кеслерини жоллары бла кетдиле.

Эки – юч кюнню ичинде Хажиге мында кёп жумуш-ла этерге керекди. Медирсени ишин жангы амал бла къу-раргъа юйрениуге Хажу уллу эс бургъанды. Чыгъарма-чылыкъ ишини юсю бла мында китап чыгъарыуну мадар-ларына къараргъа, жазуу бла кюрешген адамла бла тюбеп кесини ишлерин да сюзерикди. Андан сора да ким биледи,

заманнга кёре, аныча белгили адам кьаллай магъаналы жумушла тындыргъан болур эди?

Жумушларын бошагъанлай, Хазар тенгизни боюнунда, Анджи кьалада кемеге минип, Бакугъа тебиреди. Тенгизден ургъан кьаты жел бир кесек чырмады. Адамла кемеге миннгенден сора ичине кирдиле, алагъа, тенгиз бир кесек шош болгъунчу турлукъларын, билдирдиле. Барысы да тынчайдыла.

Эрттенликде кьопханларында жарыкъ кюн тегерекни жарытып, кём – кёк тенгиз гитче толкьунчукъланы ашыкъмай ойната эди. Ары келген адамладан бири да тенгизни кьачан шошайгъанын, жолгъа кьалай чыкьгъанларын билмедиле...

Баку шахаргъа жетип тохтагъанда кюн тюшден атлагъан эди. Узакъдан окьуна шахарны уллулугъу кёрюнеди. Бийик кьалала, аны тарыхы узакъгъа кетгенини шагъатыдыла. Кемеде келгенлени кёплери мында жашагъанладыла, жангы келгенле уа тегерекге сейир этип кьарайдыла. Тюшерге эркин этгенден сора, хар бири да кеслерини жолларына кетдиле.

Дауут – Хажи Фарсиге кетерик кеме жолгъа экинчи кюн эрттенликде чыгъарыгъын билгенден сора, хапчукларын кемеде кьоюп, шахарны кёрейим деп, чыкъды.

Кемеден кёрюннген ариу жер, Бакуну тешлеринде орналгъан, Ширванны шахларыны кьалаларыдыла. Ол алайгъа тебиреди. Жууукъ келгенден сора аны уллулугъу, ариулугъу кимни да сейир этдирлик эди. Уллу, ариу кьалала, кьатларында ишленнген бийик минаралары бла омакъ бай межгитлени кёрдю. Анда айтханларына кёре, ала эки – юч ёмюрню ичинде сюеледиле. Бу ариулукъну зор бла алыргъа умут этген Исмаил-шах да былайда аз кьан текмегенди. Алай, не болса да, кыйын сермешледе хорлауну алып, бу байлыкълагъа ие болгъанды. Андан сора Османла патчахлыкъ этген заман келгенде, бу кьалала, меж-

гитле да аланы кьолларына тюшгендиле. Ала бийлик этген заманда мында тюрклю пашала жашагъандыла. Алагъа шагъат болгъан, кыбыла жанындагъы кьабакълада жазууладыла.

Дуния кимге да кезиу болгъаны, мында да кьорюнмей кьалмагъанды. Онжетинчи ёмюрде былайда жашагъан пашала, аланы ёзюрлери да кетедиле. Бу омакъ, бай кьалалада киши да жашамай, кёп жылланы ичинде бош болуп турадыла. Онсегизинчи ёмюрню аллында Россейни патчахы Пётр Первый Баку кьалагъа ие болады. Ол аны ючюн кьанлы уруш этеди. Андан сора былайлары Россейни аскерчи кьуллакъчуларыны оноуларында кьалады. Къачан эсе да шахла, пашала жашагъан кьалалада кёп жылланы ичинде аскер сауутла тутхандыла.

Бусагъатда, Дауут – Хажу айланган жерлени, эрттегили сыфатларына келтиргендиле. Кёп айлана, акъылманланы усталыкъларына сейир эте, Къайт – Къубада Ханскийни кьаласыны тийресинде, онбешинчи ёмюрде ишленген дервишлени кешенелерини кьатында олтуруп, кёп сагъыш этди. Мында асыралгъан бегили алим, Халил улу Сейид Яхия Бакувини кьабырыны кьатында керекли дууаланы окъуду. Ол алимни хапарын Каирни университетинде окъугъанда эшитген эди. Кесини заманында айтхылыкъ математик, врач, жулдузланы жолларыны юсюнден уллу билимли болгъан адам болгъанды. Аны закийлигине тенг болургъа итинмеселе, илмуну кереклигин, аны магъанасын бир адам да ангыларыкъ болмаз эди. Кёп белгили алимле аны ишин бардырып, андан юлгю алыргъа суйгендиле...

Хажу межгитледен биринде ашхам намаз этгинчи айланды. Андан сора ашыкъмай кемеге келип, солуду. Анда кьорген сейирликлени эсине тюшюре, кёпге дери жукълаялмай турду. Мени оюмуна кёре, кёчгюнчюлюк чырмау болуп тас болгъан чыгъармаларында бу жерлени

таурухларын айтмай кьоймагъанды. Бизге жетген «Тахир бла Зухра» деген поэмасында да Итил сууну бойнунда болгъан ишлени келтиреди. Итил суу келип Хазар тенгизде тохтайды. Баку деген кьалада ол тенгизни бойнунда орналгъанды. Аланы кертилиги бизге жетмеген эсе да, айланган жолун сюзгенде, ол оюм узакъда кьалмайды.

Дауут – Хажи эрттенликде кечирек кьопду. Таза кёк, кьызыу тийген кюн, аны кёлюн кётюрдюле. Фарсиге жюзюп баргъан кеме экинчи кюн танг атаргъа жетерикди. Ары дери сагъыш этерге заман барды. Ким билсин, кьалай болур анда окъуу амалла? Жууукъ Востокда кёп белгили танышы болгъаны кьууандырады. Алай окъуу тынч бир заманда да болмагъанды. Кьыйналгъан халкына болушлукъ кьысха заманны ичинде керекди...

Эрттенликде сагъат төрт бола кеме тенгизни бойнунда, Иран кьыралда, Астара шахарны портунда тохтады. Танг энди белги бере келеди. Жарты уянган адамла ашыкъмай кемеден чыгъадыла. Хажи да барысы бла бирге чыкъды. Алыкъа кьарангыдан зат кёрюнмейди. Эрттелик аяз, кемени жылы отоуларындан чыкыгъанланы санларын сууукъсуратады. Ала, барысы да, кемеден чыкыгъандан сора, кеслерини жоллары бла шахар таба кетедиле...

Дауут – Хажи танг атып жарыкъ болгъунчу узакъгъа кеталмамады. Тенгизни жагъасындан арлакъда, жолну юйле болмагъан жанында сакълар муратда, бир эски, кенг шинтикге олтурду. Кьаллай бир тургъанын айтхан кьыйын эди, алай иги жарыкъ болгъанда да, алайда адам айланып кёрюнмейди.

Ол, акъырын – акъырын андан ары барлыкъ жолуну кьайгъысын эте, караван – сарай излей кетди. Иги кесек баргъанлай эски чайханагъа тюбеп, анда ишлеген жаш бла ушакъда кьайры барлыгын ангылады. Араблыланы тиллерин иги билгени анга кьайда да болушханды. Алай ол

кесини фарси тилинден сора арап тилни бир кесек билгени болушуп ангылатды.

Шаркъны иги адетлерине кёре, жолоучуну чай ичерге чакъырды. Чайханада алыкъа адам жокъ эди. Къара шинли жаш, уллу чыннга къуюп исси ханс чайны къолуна келтирип берди. Ол чайхананы аллында олтуруп ашыкъмай ичди. Багъасын берейим дегенде, унамады. Ол заманда абдез алып, эрттен намазны этерге да онг берди. Анга да алгъыш этип, Хажиге ол юйретген жерге тебиреди. Эрттенликде исси чай анга къарыу берип тирилтген эди.

Караван – сарайгъа келгенде, кюн энди къыздырып башлагъанды. Жылкъычылагъа тюбеп Багдадха барлыкъ кериуанны юсюнден соргъанда, ары жетгинчиге дери бир – эки жылкъыны алышындырыргъа кереклисин айтдыла. Адамла жыйылсала бюгече кетериклерин билдиргенде, ала бла барлыгъыны юсюнден келишип, жумушларына кетди.

Азыгъын, башха керекли затларын да тийишдирип, ингирде алайгъа келди. Айтханларыча, кечирек, барысы да жыйылгъынлай, жолгъа чыкъдыла. Багдадха алайдан жол тынч болмады. Бу жылкъы бла Тебризге, андан Зенджаннга, андан ары Масул деген шахаргъа жетип тохтадыла. Жол узакъ эм къыйын эди. Кюнню узунуна къызыулукъдан къалын жабыула бла къутуладыла. Ингир салкъыны болса солуй, алай жетдиле. Масулдан ары башха жылкъыны табып Хамаданнга, артта Ханакиннге келди. Бу жылкъы былайдан башха жерге бурула эди. Бу жол жылкъычыла Дауут – Хажиге кеслери болушуп, тюзюнлей Багдадха барлыкъ кериуанны табып ашырдыла.

Ханакинден Багдадха дери шахар жокъду. Къуу тюзлени ортасында гитче элчиклеге тюбеген болмаса къалгъан жери кюнде кюйген къызыл юзмезледиле. Толкъун- толкъун къуюлгъан юзмезледен сора, къум тешлени орталарында суу чыкъгъан жер кёрюнмейди. Хажини насыбына, жолгъа чыкъгъанлы, юзмез боранла башланмадыла.

Эрттенликде Багдадны кыйырында караван сарай-
гъа жетип тохтадыла. Кюн энди кыза башлаганды. Анда-
мында межгитлени минаралары кёрюнедиле. Алыкъа ша-
харны сейирлик жерлерине кыараргъа заманы боллукъду...

Багдад шахар Тигр сууну бойнунда кыуралгъанды.
Ол кёп патчахланы кёргенди. Тарыхы бла узакъ ёмюрлеге
кетеди. Мында жашагъан халкъланы маданияты бирин-
чилени санында кыуралып башлагъанды. Патчахлары жа-
шагъан сейирлик мекамла, межгитле башха жерледен кёп
ёмюрле алгъа ишленгендиле.

Окьюугъа, билимге итинген адамгъа мында уллу
багъа береди. Ол жаны бла айныу эрттеден барады. Аны
юсюне бу жерлени юсю бла Уллу Чилле жол ётгенини
хайырындан, сатыу – алыу мында кыаты айныгъанды.

Алай Дауут – Хажы бери аны ючюн келмегенди. Ол
кесини халкыны кыйын болумуна жарсып, жайылгъан
аурууланы хатасындан элени ёлетле кыурутуп баргъан-
ларына мадар излеп, билимин ол жаны бла ёсдюрюрге кел-
генди. Мында не заманда да уллу алимле, дунягъа бел-
гили шайырла, дин кыуллукъчула жашагъандыла. Ол ке-
сине сайлагъан усталыкыны окыутхан устазла, илмуну жо-
лунда этген ишлери бла битеу дунягъа белгилидиле...

Адамны саулугъуна кыарагъан усталыкыгъа юйрет-
ген бийик юйде окьюу жыл башланды. Жангы, кёп сейир
затны биринчи кере эшитирге тюшдю. Окьюуну баш ёзеги
– латынни билирге керекди. Жуукъ Востокну кыралла-
рында айлана, Шауай улу кёп тилледе сёлеширге юйрен-
нгенди. Анда жашагъан халкъланы адет – төрелери бла
шагъырей болгъанды. Аны ючюн болур, латынге юйре-
ниуню амалына терк тюшюннген эди. Акылын тежей, иш-
лете билген жашха, ол кыйын кёрюмеди. Саулай дуня-
гъа белгили Шаркъдагы Авиценаны бла Грекде Гиппо

кратны усталыкларына юйренирге онг тапханын уллу насыпха санагъанды, анга жүреги бла къууанганды, магъанасыны теренлигин ангылагъанды...

Шауай улу Шаркъда кёп жылларын ётдюргенди. Ол не заманда да, анда жашагъан халкъланы иги адетлерин, усталыкларын кесине юлгю этгенди. Назму жазгъанда, усталыгъын ёсдюре, Шаркъны белгили шайырларыча сёзню шатыклыгъына, къысха назму тизгиннге кёп магъананы сыйындыргъа юйреннгенди. Аны зикирлери адамланы жашауларында керекли патыуала болуп къалгъандыла. Къуран суралагъа ушаш, сёзню не алыргъа, не къошаргъа болмагъанча тюз къурагъанды. Ала барысы да закийни иши болуп, жашау тутуругъуну магъанасын жүрютгендиле. Аны фахмусун Шаркъда, Багдадда, Дагъыстанда, Татарстанда, Къарачайда, Орта Азияны халкъларыны ичинде иги билип, бийик багъаны бергендиле.

Багдадны ол бек суйгенди. Аллай сейирлик жерни суймезге да кыйын эди. Бу дунияны башында биринчи цивилизация къуралгъан жерге, дунияда белгили алимле, битеу бери жыйылгъан сунарсa. Билимни айныууна мында болмагъанча уллу эс бурулады. Жашаугъа къарангылыкдан къарамай, сейирлик жанларын ачыу, хар инсанны сыйлы борчуду. Ол жорукъну, Шауай улу иги ангылагъанды, иши бла да ачыкъ кёргюзтгенди. Фарсиде окъугъан жыллары, акъыллы адамны эсинде кёп заманнга къаллыкдыла...

Окъуу – билим алгъан жылла озуп, туугъан журтуна тебирерге керекди. Жол хакъ жыйышдыыр акъылда, ол Багдаддан узакъ болмагъан элчикде бир байны тюелерин кютерге хакъы бла келишди. Иш тынч болмаса да, артха турмады. Бош заманында къуран окъугъанды, назму, зикир жазгъанды. Аны кёрюп, элни адамлары анга моллалыкъ жумушну толтурурун тилегендиле. Билимин – хунерин кёрген онглуракъ адамла, сабийлерин аны къолунда

окутургъа суюгендиле. Анга да угъай демегенлей, барысында кыйналмайт толтургъанды. Элчиле бла бир тилли болуп, жашауларында чыкыгъан чюйреликlege болуша, хар бирине таплыкъ бла хални ангылата, кесин суюдюргенди. Анга ышангандыла, бир жууукъ адамларынача къарагъандыла, айтханын этгендиле. Аны уллу адамлыгыны хапарын хоншу элде да эшитгендиле. Кёпле келип жумушларын, ич сёзлерин айта, оноун излегендиле. Жууукъну, тенгни арасында сёз кыозгъалса, чакырып ортаны айырырны тилегендиле. Аны ючюн, тегерекде жашагъан халкыны арасында хурметин бийикде тутхан адамла бла танышыргъа, жюрирге да тюшгенди. Алай не болса да, Шауай улу бир заманда да киши жеринде не ючюн айланганын, юйюнде – жеринде да уллу жумушла сакълагъанын бир да унутмагъанды.

Ол жерледе эсинде болмагъан чырмыкылагъа да кёп кере тюше – тюше тургъанды. Бир жол, Яфри сууну бойнунда, кызыл сабанны оургъа тюшдю. Кюн кызыуду. Заманы аз, иш асыры кёпден, белни тюзетирге окъуна амал жокъду. Алайда кыстау кюреше, акъ ажирни урлатханын, кеч эследи. Сабанны оруп алгъан хакъы, милдеу да болмады. Ажирни иесине жыл хакъын берирге тюшгенде, юйге, узакъ Чегемге барыргъа, алыкъа эртте болгъанын ангылады. Этер амалы болмагъанына жюреги бек кыйналды. Ол угъай, элли адамла окъуна жарсыдыла, болушлукъ этерге кюреше къатындан кетмей турдула. Ол кыйын заманында, ала берген намыс уллу болушлукъ болгъан эди. Дагъыда, бир ненча замандан, кютген жылкысы тас болуп къалады. Атха минип, аны излерге чыкъды. Кёп айланды, жылкыны ызын тапмады.

Мында эллени тегерегинде жерни сыфаты тюрлюдю. Къум тюзю, агъачы, тауу да бир жердедиле. Бир затдан да хапары болмай айлана кетип, къара агъачны ичине киргенлей, къаплан юйюрге тюбеп къалды. Къаплан ана

аны кёрюп аякъ юсюне турду, тегерегине къарап, мурулдады. Былайда Шауай улуну сагъыш этерге заманы болмагъанын ангылай, кыбыла таба жол алды. Аллахдан болушлукъ тилей, бу жол атны белинде къалды. Къаплан балачыкъларын кьоюп кетергеми кьоркъду, тоюпму болур эди, аны ким билсин? Алай аны тилеги Аллахха жетди.

Айтханыбызча, анда жашау кыйын эди. Кийик жаныууарла, адамгъа хаталары жетерик хыйлачыла да элчикледен узакъ болмай айланнгандыла. Аланы хаталарындан адамла, малла да бек кыйналгъандыла.

Бир жол элчикден чыгып бир кесек баргъандан сора, Деджле сууну бойнунда, олтуруп солуй тургъанлай, къайдан эсе да бир уллу жилян чыгып, юсюне чулгъанып, буууп башлады. Анга ушаш хапарланы ол элчиледен эшите – эшите тургъанды. Кеси аллай зат бла тюбегенде амалсыз болгъанлыкъгъа, кьоркъгъандан акъылын тас этмей, кесин ычхындырыргъа кюрешди. Кыйналып ычхыннгандан сора, къачып тебиреди. Аллай уллу жиляндан, бир бек къарыулу адам болмаса, киши кьутулалмагъанды. Ол къачхан заманда жилян аны узакъгъа дери кьуутгъанды. Кеси жанын къаплан анадан бла жиляндан кьутултханын эсине тюшгени сайын кьоркъгъан да эте болур эди.

Юйюне ашыкъгъан адам, не тюрлю мадарны да излегенди. Жылкы кютерик заманы бошалгъандан сора, ол кьула тюзде кьой кютерге барды. Ишин тынгылы этгенди. Келишген заманларына дери кютюп, бир кьозуну – кьойну да зыраф этмей, иесине келтирди. Ол анга кесини ыразылыгъын билдирип, энтда да бир кесекге кьаллыгъын тиледи. Ишине бюсюреп хакъына юч тье берди. Шауай улу анга нек айланнганыны сылтаун ангылатды. Ол заманда иесинден тилеп, тюелени багъасын алды. Окьутхан сабийлерине, моллалыкъ этгенине, башында айтхан ишлени тындыргъанына алгъан ахчасы анга юйюне кьурлай келмезине окьуна жетерик эди. Артха, Багдадха

кетип башлагъанда, аны саулай элни адамы ашыра эди. Аланы ыразылыкълары, алгъышлары, окъургъа юйретген сабийлени къууанчлары кёлюн кётюргенди ...

Юйге баргъанда, Стамбулгъа жетерге, анга эки жолдан бирин сайларгъа тюшдю. Иракны бла Тюркню кюнчыгъыш жаны чек бла айырыладыла. Алай Тюркню бу жаны бла тебиресе саулай къыралны ичи бла барыргъа керекди. Ол узакъ, къыйын жолду. Аны ючюн ол Сирия деген гитче арап къыралчыкъны юсю бла тенгизге чыгып, кеме бла тюзюнлей Стамбулгъа жетгенни тюзге санады. Ол эрттенликден окъуна кериуан жолоучула бла кетерге таукел болду...

Жылкъычыла кёп турмай, ол барлыкъ, Месопотамияны жолуна чыгъарыкъдыла. Кюз артына жууукъ заман жетип келе эди. Дунияны бу жанында къызыулукъ къыйнагъанлыкъгъа, Чегемге сууукъ болгъунчу жетерге ашыгъады. Тенгизге жетген къыйын болгъанын да биледи. Биринчи кере Меккадан бу къуу тюзлени юсю бла келгени ючюн, ол, бу жолланы иги таныйды. Энди былайдан баргъан жылкъылары Тюркню солтаныны къалауурлары сакълагъандыла. Аланы болушлукълары бек керекди, нек десенг, юзмез тюзледе, ассы араплыла, жылкъылагъа чабыууллукъ этип тонагъандыла, адамланы ёлтюрген заманлары да болгъанды. Аллай къыйынлыкъгъа Хажи, биринчи кере, Дагъыстандан Маккъагъа баргъан заманында тюшгенди...

Жылкъы тенгиз бойнуна эки кюнню ичинде жетип, кемеge олтургъанда хар затны да унутургъа суюдю. Атлантика богъазны юч тенгизини юсю бла Стамбулгъа жетерге кёп заман керекди. Ол узакъ жолду. Аны ючюн ол жолда эскериулерин жазаргъа умут этди. Тёгерекге къарай, тенгизлени чексиз узакълыгъындан дагъыда жер кёрюню-

рюгюн, жолла аны суюген адамлары бла тубеширге элтириги кыарыу, умут да бере эди.

Дунияны башында Стамбул бек суюген жерлеринден бири болганы ючюн, аны кёрюрге, бир талай жумушун тындырырга да ашыкыганды. Шауай улу бу ариу шахарда, кёп кере болганды. Эски кыалаларын, минараларын, межгитлерин, таш бла салынган тар жолчуклары бек суюгенди. Кыара тенгизни бла Мермер тенгизни бирге тубеген жеринде орналган Стамбулну Наполеон патчах битеу дуняны ара шахары этерге суюгенди. Ол анга берген бийик баганы маганаасы алай уллу эди.

Мында кёп тюрлю халкылагы, адетлеге да туберге боллукду. Эки тенгизни айырган Босфорда, шахарга кирген жерде, кёп кыралланы кемелери сюеледиле. Аны базарларында кёп кыралладан келтирген хапчук – харагетни сатхандыла, ала саулай дуняга Шарк базарлача белгили болгандыла. Анда тапмаганны, адамла бир жерде да тапмазлыгын айтхандыла....

Стамбулда этерик ишлерин бошагандан сора, Дауут – Хажу, кемеге олтуруп Кыара тенгиз бла юйге тебирейди. Кюз арты заманлада хауа болумла алапат туююлдюле. Сууук желле тохтаусуз урадыла.

Бу жол анга кёп тюрлю затлагы да шагъат болургы туюдю. Аланы бек ачысы, бир ненча кеме жюзе келип, тенгизде батханларыны кёргени эди.

Ол кезиуде, Россейде Кавказ уруш барганды. Урушну заманында, Кавказы бир ненча халкын, зор бла Тюркге сюргюннге ашыргандыла. Бу кыйын жолда кёбюсюню умутлары толмай кыалды. Кыара тенгизни кюйсюз толкунлары кемеле толган адамлары жутханда, хахайларына табийгъат, тенгиз да кыарамадыла. Аланы кыйынлы кыадарларын Шауайланы Дауут – Хажиге кеси кёзю бла кёрюрге туюдю. Кавказда ёмюрледен бери жашаган халкылары

сууугъа кѣмюлюп баргъанларына шагъат болду. Олсагъатда, Аллахдан жаннет тилегенден сора, этер амал жокъ эди...

Кеме Къырым таба жол алып келеди. Кѣзю бла кѣрген затла, алайда болгъан адамлагъа, уллу кыйынлыкъ эдиле. Кюндюзгю – кюн, тенгиз кенгинде болгъан иш, аны кѣп заманны ичинде кыйнагъанлай турду. Алай, жер юсюнде хар инсанны кесини къадары, борчу болады. Къадаргъа тюбемей къалыргъа амал болмайды. Аланы жулдузларыны ючюлюр кюнлери, сагъатлары да анда болду. Алагъа жазылгъан къадар алай эди...

Къырымны жери, журтуна кыйытып келген жерлешин кюз артында туруучу жылы кюнлери бла тюбеди. Кемеден тюшгенде, кѣзюн тенгизден алмай, Шауай улу бир кесек заманны къарап турду. Олсагъатда аны акъылын тюрлю сезимле хорлай эдиле. Бюгюн анга кюч – къарыу киши жеринде болмай, тууугъан жеринде сюелгени бере эди.

Тенгизни сыйдам кенглиги болмагъанча ариуду. Узакъда булгъаннган толкъунлада жутулгъан адамланы эсине тюшюре санлары титиреди. Жылылыгъы, ариулугъу бла эркелетген Къара тенгизни иши кюйсюз эди...

Бу жол Шауай улуну Къырымны жеринде кѣп туругъа заманы жокъду. Анда, керекли адамла бла тюбешип, бир къауум ишлени сюзерге керекди. Къырымда жашагъан алимлеге тюбеп, астрономияны юсюнден жумушланы тындырыр мураты да барды. Ол жумушларын бошагъандан сора жанына, жүрегине да бирча хычыуун Бахчасарайны сейирлик жеринде, бир кесек айланыргъа умуту барды. Шаркъны солтанлары жашагъан жерлеча Бахчасарай ариуду, кечеги кѣк да андача теренди. Жюреги кѣтюрюле, ариулукъгъа махтау бере «Тахир бла Зухура», «Лейла бла Межнун» дагъыда башха кюйле аны къолу бла жазылгъандыла. Итильни жагъасыны сериуюнюне бла Бахчасарайны ариулугъуна ушатханды сюймекликни жырын. Поэманы жигитлерини таза сезимлери, жашаулары, умут-

лары да кѳурмачха ушаш, акѳ чагѳылгѳан терек бахчаларыча ариу, таза болгѳандыла.

Бу поэмала шатык, поэтика сѳз бла жазылып, терен магѳанасы бла битеу дуния маданиятны алтын хазнасына киргенди. Бир ѳмюрден кѳп ѳтген эсе да, ала кѳп чыгѳармалагѳа юлгю боладыла. Бюгюн да, мындан ары да кѳп заманны Лейла, Зухура, Тахир, Межнун тазалыкѳны юлгюсю, бийик сезимни ѳкюллери болуп кѳаллыкѳдыла...

Кѳырымны Бахчасарай жеринде кюз артында табийгѳат жумушакѳды. Тенгиз алайдан бир кесек узагѳыракѳда кѳалады. Алай болгѳанлыкѳгѳа кесини сериуюнѳн жетдирмей кѳоймайды. Эрттен – ингир кюз артындача салкѳынды. Быллай заманда солугѳан, ишлеген да тынчды. Кѳыйыры – чеги болмагѳан терек, жюзюм бахчаланы ичинден чыкѳмай айланырыгѳынг келеди. Юйчюгюнгю арбазында олтурама десенг да, анда ѳсген кѳгетлени, балдан толгѳан жюзюм чопалны татлы ийиси жюрегинги кѳууанчдан толтурады. Аланы хар бирини, бир башха затда кѳайтарылмагѳан сыфатлары аламатды. Алагѳа кѳууана, акѳыллы табийгѳатны ишине, махтау берлигинг келеди. Кѳырымны жери болсун, Кѳарачайда, Малкѳарда да Дауут – Хажу ол энчиликни ачыкѳ кѳрюп, бийик сѳзю бла жазып бере, келлик ѳмюрлеге уллу саугѳа кѳойгѳанды. Жюрюген, айланган жерлерини, адамларыны юсюнден билим, толухапар алгѳанбыз. Шауай улу Кѳырымдан келген белгили адамланы юйюнде кѳп кере кѳонакѳ этгенди...

Жумушларын тынгылы этгенден сора алгѳа Кѳарачайгѳа, андан ары Чегемге кетерге ашыкѳды. Жол жууукѳ, тынч да тѳююлдо. Багдадда тургѳан бир ненча жылны ичинде, аны юйюнден хапары болмагѳанды. Юйюрюн кѳрюрге, элинде – жеринде жумушларына бек ашыгѳады. Бек уллу умуту, билимин халкѳыны ичинде хайырланыу болгѳанды. Аллах билсин, мындан ары жашауунда аны бла кюреширге, ненча заманны тѳшерик болур?

Чегемде жууукълары, тенглери, эллилери, юйюрю да, узакъгъа кетген жашын сакълайдыла. Туугъан жеринде иши кёп болгъанын, кеси да иги ангылагъанды. Алай анда къаллай жангылыкъ сакълагъанын билмегенди. Аны Нальчик шахар округну таматасыны болушлукъчусуна айыргъанларын къайдан биллик эди?

Аллай жууаплы жумуш, андан кёп заман, къарыу да суарыкъды. Заманнга кёре, аныча бийик билимли адам хазна болмагъанды. Анга берилген багъа, бек жууаплы ишлени толтурургъа тийиншли этгенди...

Къыйын болумлада жашагъанла, аууругъанла кёп эдиле. Шауай улу да къолундан келгенни аямагъанды. Жанларына болушлукъ излей, Аллахха ышанганча ышана, жашаудан умут юзмей, къыйын ауругъанланы узакъ элледен, жерледен анга багъаргъа келтире эдиле. Ол бир инсандан да билимин, къарыуун аямай, ёмюрюнде да антына кертичилей къалды...

Акыйллы адамны, аз да заманы болса, астрономиягъа суюмеклигин унутуп къоймагъанды. Ол Шаркъда алгъан дерслерин, тынгылы хайырланнганды. Алгъан дерслерине кёре, кеси аллына жулдузланы жолларын белгилей, жерни тегереклигин, аны юсюнде бийик таула, терен тенгизле, къыйыры – чеги болмагъан агъачла, къум тюзле болгъанын айтханды. Алада кёп тюрлю миллетле жашагъанын, хар бирини кесини тарыхы, адети, жашау хали болгъанын айтханды. Тегерек жерни төрт жаны болгъанын билдиргенди. Шимал, Кыбыла, кюнню чыкъгъан бла батханына кёре Кюнбатыш бла Кюнчыгъышды дегенди. Дерслеринде дунияда, беш уллу дин айырылыу болгъанын билдиргенди. Аладан бири Ислам динди...

Ол иги устаз эди. Кесини билимин тенг этген сохталаны игилерин, багъалагъанды. Хунерли сабийни, фахмулу адамны кёрмей къоймагъанды. Сохталарына адабият, маданият, астрономия, философия илмуланы магъанасыны

теренлигин ангылатханды. Белгили жазыучулары, тарыхчылары ишлери бла шагърей этгенди. Ол бир инсаннга да ёмюрлюк жашау берилмегенин иги билгенди, алай этген ишни андан ары бардырыгъа, ёсюп келген тёлюде фахмуну кёрюп, табып ёсдюргенни тюзге санагъанды...

Айтханыбызча, акъыллы адамны Шаркъ къыралладан Чегемге дери, кёпле таныгъандыла. Тюрк тилли миллетлени, Арап, Орта Азияны, Кавказны халкъларыны, дагъыда кёплени араларында закий шайыр, дин эм жамауат къуллукъчу уллу намысха тийиншли эди. Кёп файгъамфарланы, башха белгили адамлары атларын, аланы жашауларыны юсюнден аны бизге жетген чыгъармаларыны хайырындан билгенбиз. Шаркъны поэтика мадарларын хайырлана жазылгъан поэмалары, зикирлери, кюйлери кимни жюрегин къозгъамагъанды, сагъыш этдирмегендиле?

Шауайланы Дауут – Хажу жашагъан онтогъузунчу ёмюрде, адамлары арасында къарангылыкъ болгъанлыкъгъа, урушладан тынчайгъан заман эди. Мажюсюлюк, акъылларын бийлеген заманла артта къалгъандыла. Акъсакъ Тимурну тау халкълагъа келтирген къыйынлыкълары да унутула башлагъанды. Дауут – Хажини хайырындан халкъ муслиман динни тюзге санап алгъандан бери, жашауларындан мажюсюлюкню жорукълары кери кетгенди. Онглары болгъанла медирседе окъугъандыла, мал, ырысхы жюрютюп къыйынлары бла жашагъандыла.

Элни жашауу, Тёсени излемлерине бой салгъанды. Битеу чюйреликлени анда кетере, аны оноууна бой салмагъан адам болмагъанды. Миллетни адети, Тёсени оноуу да намысха, сыйгъа бек къаты болгъанды. Тёсени сюдюне къартын келтирип сюегенден уллу айып болмай, ол ёлюк къалгъаннга тийиншлиди дегендиле...

Дауут – Хажини Багдаддан келирин кёпле ашыгып сакълагъандыла. Осман, Махай, Асият Байгорунда жашагъандыла. Тамата кызы Думалада Ахматлада юйюр ёсдюре эди. Омар Акътопуракъны Беттургъу элинде, Ахмат – Хажи бла Хасан Тёбен Чегемде эдиле. Ахмат – Хажи анда кёп жылланы ичинде эфендилик этип тургъанды. Аталарыны келгенин эшитгенде, аны кёрюрге, хар бири да жашагъан жерлеринден келирге ашыкъдыла. Ала юйюрлери бла ата юйлерине кьонакыгъа келип, андан тансыкъларын алып кетдиле.

Хажини таматалары, энди кеслери да жаш адамла туююлдюле. Алай аталарыны оноулары, акъыллы сёзлери алагъа бюгюн да керек болгъанды. Акъыллы сёзню багъасы болмайды, аланы уа Аллаха шукур, аны айтыр адамлары барды.

Юйдегили болургъа заманлары жетген сабийлерини оноуларын да этерге керекди. Махай эфендини уллу юйню мурдорун салып, ишлеп бошай тургъаны барысын да кьууандыргъан, сейирсиннген да этдиргенди. Анга дери киши ишлемеген тюплю – башлы юй болмагъанча ариу, эркинди. Юйню отоулары уллу, жарыкъдыла. Ол журтну, Махай кеси аллына оюмлап ишлеген сейирлик юй эди. Тёгерегинде ишленнген аш юйле, жатмала, гёзен да аны омакълыгъын бузмайдыла. Эркин арбазы, кюнню кызыу заманында олтурурча жатмасы барды. Аны ишленнгени крти да акъылны, хунерни хайырланыуну кыйыры, чеги болмагъанына шагъатлыгъын айтады.

Жангыча акъыл эте билген фахмулу жашыны этген ишине, атасы кёп заманны къарап турду. Юйню ишлегенден сора, аны огъары жанында аз ёргерек кётюрюлюп, башха тахталадан бийигирекде бахчачыкъ къурагъанды. Аны жанында энишгеден, быргъычыкъланы бир бирге жалгъашдырып, тюрлю – тюрлю мадарла бла сууну да ёрге чыгъаргъанды. Юй битсе, сууну андан ары юйге тартыргъа

умуту барды. Жашыны кьол ызыны тюзлюгюне акъыллы атасы кѣпге дери сейир этип кьарап турду. Жашагъан жерлерини чегине кѣре ѳнчеленип, тѣп – тѣгереги бла бийик хуна кьаланыпды. Журтларын бу халде ишлеу, элде жашагъанланы, ары кьонакъ болуп келгенлени да сейирге кьалдырады. Таш кьалауда, журт ишлеуде да быллай фахмуну алыкъа киши кѣрмегенди.

Жашыны ишине атасы кесини оюмун айталмай кѣп турду. Акъыллы атаны, фахмулу жашы кѣп иги сѣзге тийиншли эди. Бийле, ханла жашаргъа тийиншли журтну, кесине ишлей билгенни кыйынын иги сѣз бла чертирге керекди, алай сагъыш этмей сѣзюн айтмагъан ата, санга бу журтла ючюн кыйналыргъа тюшмеге эди деп, жарсыды. Аны алай нек айтханын жашы иги ангыламай соргъанда, ол азчыкъ да ышарып, жашауда аллай тюрлениуле болурла, адамны ырысхысы башына жау болуп башлар деп, кьошду.

Жашы атасыны сѣзлерине не айтыргъа билмей кьалды. Алай ол кеси жашарыкъ жерни суйгенича этерге, артха турургъа суймеди. Хар затны ѳнчелеп, кьайда нени саллыгъын кесича эте, аны ахшы умутлары алда эдиле.

Аталары жашлары бла кѣп затны юсюнден хапар айтдыла. Ол юйюнден кетгенли, кѣп жумушла жыйылгъан эдиле. Осман, Махай да аны оноуун сакълагъандыла.

Даут – Хажини эки жашына, кызы Асиятха да оноу этерге керегин юсюнден хапарны башлады. Жашла айтханнга кѣре, экинчи кызын да Ахматлары умут этедиле. Тамата киеую, Доканы атасыны кьарындашыны жашы Ёзюр тилегенин айтдыла.

Жашлары, Ахматлары кеслерини адамлыкъларын кѣргюзтюрден кьалмагъанларын сагъынып, экинчи кере да жуукълукъгъа жалгъашханны терсге санамадыла. Тукъумну иги жашы намысха тийиншли эди. Аны ючюн бир акъылгъа келип, аны жумушун да тынгылы этдиле...

Алай бла тамата эгечини кьатында, Асият да Ахматлагъа келинлик эте, Думалада жашагъанды. Аланы жашаулары кеси жолу бла баргъанды. Ала сабийле ёсдюргендиле, юй тутхандыла.

Махайгъа Гемуладан, Османнга Къожакъладан келинле келтирдиле. Тынгылы тукъумлагъа байлашып, кьарындашла, экиси да бир арбаздан чыкъмай жашаргъа оноу этдиле.

Юйден, арбаздан кьалгъан жерине Махай уллу терек бахча салды. Тёгерекдеги элдеде, алыкъа бир адам ол ишни этмегенди. Арбазда жемиш терекле салыннганын билген окъуна болмаз эдиле. Биринчи кере ол жерлени адамлары алмаланы, шапталланы, эриклени аны кьолундан ашагъандыла.

Ол кёгет тереклени тюбюнде бал батманла салгъанды. Таза хауа, бал чибинле, иги тирлик жыяргъа себеп болгъандыла...

Сабийлери барысы да юленип тынчайгъандан сора, Дауут – Хажиге жууукълары – тенглері да биягъы оноуун этерин излегендиле. Санга төре туююлдо кьайтарып юйдегили болгъан дей, тамата жашы Ахмат – Хажи, Гыллыланы кьызларын келтирирге таукел этдирди. Алай болгъанлыкъгъа, бу жол, этген муратларына жеталмадыла. Гыллыланы Пашахан, Дауут – Хажини сабийлери бла келишмеди, ала бла бир тилли болуп жашаялмады. Асламысына сёз мюлк – хапчук ючюн болду. Керексиз затланы хатасындан Пашахан кеси оноууна кишини сыйындыралмай, былай жашаргъа да амалы болмай, юйюне кьайытды...

Айтып кетгенибизча, Дауут – Хажи мюлк жүрютген кьолайлы адам болгъанды. Адамлыгъы, акъылы болгъан адам, игиликни кесине юлгю этгенди. Беш да тау элден окъуу – билим алыргъа келген сохтала аны аты бла ёхтемленгендиле, деберин бийикде тутхандыла.

Битеу тюрк дуния, Шаркъны кыраллары, Орта Азияны халкълары, Кырачай, Дагыстан, Гюржю, Татарстан эм башха муслиман халкъ жашагъан жерледе малкыар халкъны жашыны намысы бийикде болгъанды. Кыркъ эки жылны ичинде Элтюбюнде, аны тегерегинде элчиклеге да кеси эфендилик этгенди. Ала барысы да аны оноууна кырагъандыла.

Не иш бла кюрешген эсе да, Дауут – Хажу кесини чыгъармачылыкъ ишин бир да тохтатмагъанды. Аны поэмаларын, назмуларын, зикирлерин халкъ кёлден айтып болгъанды. Не кёп заман озса да, ол дуния маданиятны таркыймазлыкъ алтын хазнасы болгъанды.

Халкъны жүрегин кётюрген, алапат чыгъармаланы жаздыргъан, ариулыкъга энчи кёзден кыратхан илхамны, суюген элинден, иги адамларындан, жолоучулугъундан, жомакъдача сейирлик жеринден алгъанды. Межнуннуча уллу эди аны жүреги, ариулыкъну, тазалыкъны да аныча сезерге кёолундан келе эди.

Ким биледи, анча кере жолоучулукъга чыкыгъан адам, кыаллай белгили адамлагъа тюбегенди? Биз эшитгенден, ол кёп кере белгили адамланы юйлеринде Шаркъда, Дагыстанда, Татарстанда, неда Орта Азияда, Кырымда болгъанды.

Поэзияны бийик сёзюн уста хайырлана билген адам Тахирни куюн кимни юлгюсюнде жазгъанды? Кёп жылладан сора да, аны сёзю жүреклени теренинде кесини макъамы бла жырланады. Аллай сёзю айталгъан адамны акъылын, сезимин берирге бизни кёолубуздан келирми? Жаланда бир зат баямды, ариулыкъну сезе, тишируну жүреги бла сую билмеген адам, аллай куюлени жазаллыкъ болмаз эди.

Дауут – Хажини жазгъан зикирлери кёплени жашау патыуалары болгъанды. Аны жорукълары тюздуюе, окъугъанынг сайын бир жангылыкъ сейирсиндиреди. Аны жа-

ланда уллу жашау философия кючю болгъан акъылман жазаллыкъды. Жылла озгъанлыкъгъа, алтынча бетин тас этмейди, магъанасы таркъаймайды...

Дауут – Хажи Уллу Элде, кёп жумушланы толтура жашагъанды. Багдадда алгъан билими кёплеге жарагъанды. Андан болушлукъ излей, кыйын ауругъанланы узакъ жерледен келтиргендиле. Кёп жанны жашаугъа къайтаргъанды. Ол хансланы кючлерин уста билип, аладан дарманла къурап бакъгъанды. Ол усталыкъгъа фахмулу сохталарын да юйретгенди. Хар хансны кесини иги, аман жаны болгъанын ангылатханды. Ишин чексиз суюгенден, къолундан келип бир инсаннга болушлукъ этмей, артха къайтармагъанды.

Аны жюрегинде къарангылыкъ, зарлыкъ болса, ол бир заманда да шайыр болмаз эди. Жарыкъ сезим, терен билим, табийгъат берген акъыл, фахму анга жолну тюзюн, кертисин кёргюзтгенди. Ол кесине махтау излемегенди. Кеси керекли сёзю бла кёплени кёлюн кётюре билгенди.

Жулдузланы сокъмакъ жолларын ангылагъан адам, аланы бир бирлеринден башхалыкъларын да кёргенди. Хар жулдузну тегерегинде къуралгъан къауумун, аланы жерде энчи къуллукъларын, жашагъанлагъа берген белгилерин иги ангылагъанды. Жарыкъ, мутхуз жаннган жулдузланы окъуна къадарларыны, жумушларыны башхалыгъы, жерде жашагъанлагъа берген белгилери, кеси аллына илму болгъанды. Бийикде салгъан сокъмакъ жоллары энчилеге белгили эди. Хажи да ол энчиледен бири эди. Жулдузлу кёкню тегерек глобусун аланы жолларына таянып ишлегенди. Шаркъны алимлеринден алгъан билимине кёре этилген глобусу, бюгюннге дери сакъланса, анга керекли багъа берилир эди. Алай не медет...

Шайырлыкъ, медирседе иши, саусузлагъа къарагъаны, эфендилик этгени кёп заманын алгъандыла. Аны юсюне Тёрени жумушлары, Нальчик шахар округда тама-

таны орунбасарыны кьуллугъун толтуруу заманын, кьарыуун да кьоймагъандыла.

Орус тилни уста билгени, аны кѣп жумушну толтурургъа онг бергенди. Дауут – Хажини билими, хунери да тамам эди, алай жылла кесин сагъындырмай кьоймай эдиле.

Жыллары келген адам, юй ауарадан эркин болгъанлыкъгъа кьартлыгъында, тынчайыргъа заманы да болгъан эди. Аны ючюн юйде тынчайып, суюген иши бла кюреширге угъай демегенди. Махайны кьолунда жашаргъа суюгенди. Осман да, айтханыбызча, ала бла бир арбазда жашай эди.

Байгорун деген жерчикни огъурлулугъу жанын тынчайтханды. Чегемни табийгъатыны ариулугъу, жашы кьурагъан терек бахча, омакъ юйю аны кьууандыргъандыла. Жаз башында кьурмашча акъ чакъгъан терекле, танг атханнга жырлары бла тюбеген чыпчыкъла, чыранланы салкъын аязлары, жашауну магъанасын теренирек ангылата, бегирек суюдюргендиле. Бу айбатлыкъны кьоюп кетген кьыйынды деген акъыл, эсине теркден – терк келе башлайды.

Аны эсине кьуру ол келип кьалмайды. Биринчи кере жолгъа чыкыгъаны, артха кьайытып келирге кьыйыры – чеги болмагъан онсегиз жыл керек болгъанды. Дагъыстанны, Темирхан – Шура деген шахарчыгъыны межгитлери, базары, таш жолчуклары. Меккагъа биричи кере баргъаны, анда окъугъаны, ишлегени, таулары бла атасыны арбазы кесине чакъыра, жолгъа чыкыгъаны. Жууукъ Востокгъа барыргъа дагъыда кѣп кере атланнганы, акъылына кѣп танышланы, жерлени келтиреди.

Жашау жолунда ол кѣп иги адамгъа тюбеп, болушлукъларын кѣргенини юсюнден айталлыкъ эди. Билимлерин аямагъан акъыллы устазла окъутханына кьууанганды. Жерни юсюнде жашагъанла билимни хайырын

ангылагъан адамдан насыплы болмагъанын, андан уллу байлыкъ адам улу кесине къурамагъанын, не заманда да айтханды.

Окъууну жарыкъ дуниясына кесин берген сабий, къайсы халкъны да уллу насыбыды, тамблагъы кюнюдю. Билимли, акъыллы болгъан халкъыны хазнасыды, саулай дуниягъа танытхан адамыды.

Гитче халкъланы бёкем этген, атларын айтдыргъан, аны билимли, фахмулу адамлары болгъандыла. Шауайланы Дауут – Хажи аладан бириди. Узакъ тау элчикни угъай, саулай миллетни, кёп муслиман халкълагъа белгили этген акъылманы болгъанды. Шауай улуну юсю бла, аны гитче малкъар халкъыны, тюрк дунияны гитче бутакъчыгъын кёплеге белгили этгенди.

Заманнга кёре, бек билимли адамны намысы бийикде болгъанды, аны окъутхан сохталары атын иги бла айтдыргъандыла, жашауларында тюбеген насыпларына ёхтемленгенди. Аны сохтасыма дерге онг тапхан, аны дерслерин алып билимлиме деген керти да насып болгъанды. Белгили тукъумланы жашлары, жашагъан жерлеринде, оноугъа тургъандыла, кеслери медирселе къурап билим берип, кёплени сёзлерине къаратхандыла. Аланы жашауларында, окъутхан устазлары, ахшы юлгюлери болгъанды. Ол шарт таулу халкъны тарихинде турлукъ, ёмюрледен – ёмюрлеге кетерик затды.

Бизни къарачай – малкъар халкъыбызны маданияты алай бла жыйыла, къурала келгенди дерге боллукъбуз. Аны башында, озгъан ёмюрлени акъылманлары кеслерини къатылыкълары бла заманны къытлыгъына да къарамай, къарангылыкъ басханы да чырмамай билим алыргъа къарыу, онг да тапхандыла. Алай бла гитче халкъны иги жашларын белгили этгенди. Аны ючюн уллу ишле толту-

ругъа керек эди. Кеслерини чыгъармаларында ахшы адетлерин кѳргюзте, унутмазгъа чакъыргъандыла.

Белгили адамланы этген иги ишлери белгисиз бола, тас болуп кетерге жарарыкъ тѳююдюле. Дауут – Хажу аны бек иги билгенди. Ол кѳп белгили адамланы юсюнден фикирле жазгъанды. Муслиман дуня аны кыйынына бийик багъа бергенди. Мажюсюлюкде жунчугъан халкъны тюз жолгъа салыу уллу иш болгъанды. Аны тындырыгъа кѳолундан келгенди.

Эки эгечи, къарындашлары да къабартылы элледѳ юйюрге къурап жашагъандыла. Ол аны дурус кѳргенди. Къарындаш халкъ бла хоншулукъгъа бек ыразы болгъанды. Аланы адетлери, тѳрелери кесини халкъыны тѳрелерине жууукъ эди. Къабартыда ѳсген сабийле, аны эгечинден, къарындашыннан туугъанла эдиле. Шауайланы сабийлерини аналары къабартылы тишируу, Шогенланы сабийлерини аналары Шауайланы кызылары болгъанды. Ала Абайханланы Шауайны туудукълары болгъандыла. Шауайланы тукъумну Къарачайдан Чегемге келгенде алгъандыла. Алай болгъанлыкъгъа, аланы къанлары, Абайханланы ѳзден къанларыды. Къарачайны белгили тукъуму, иги жашла ѳсдюргенди, Аллах айтса, мындан ары да ѳсдюрлюк тукъумду. Аланы да къарт аппаларыны юй орунлары, Къарт Журтдады. Алайлары, кѳп ѳмюрле озгъанлыкъгъа, таркъаймазлыкъ жерди. Эски юй орунланы юсюнде башха журтла ишленселе, ишленмей турса да, тауладан ургъан салкъын аяз энтта да кѳп ѳмюрлени ийнакъларыкъды. Ол жерле ѳсдюрген жигитлени ишлери, ѳмюрлени ызларындан келлик ѳмюрлеге атларын иги бла айтдыра ѳтерикдиле.

Шауайланы Дауут – Хажу къартлыгъында да медирседе устазлыкъ ишинде тохтамай кюрешгенди, Тѳреде ишин да кѳйомагъанды. Бош заманында жүреги сѳйген чыгъармачылыкъ ишни этгенди.

Жулдузланы ызларыны магъанасын ангылагъанды. Алагъа кеси къолу бла ишлеген глобусуну магъанасын ангылатханды. Келлик тёлюлени билим алыргъа онглары кёбюрек боллугъуна ийнана, аны магъанасын ол тёлюле теренирек ачыкъларларына ышаннганды. Ай тутулгъан заманны ёлчемин санап, тюз келишдиргенди. Айны тутулгъан заманларыны аралары, быллай бир боллукъ деген санаулары иги билгенди. Ол араланы ортасында адам улу не затлагъа тюрберге боллугъун айтханды.

Сау ёмюрден артыкъ заман мындан алгъа, ол тау элlege темир арбала кирлигин, кёкде темир къушла учарыгъын билгенди. Саулай Шаркъ дуниягъа белгили адам, терен билимли философ, билгич Ахмат Ходжа Ясавини философиясыны кючу дунияны кезиулюгюн чертгенди.

Шаркъны билим берген юйлерины кючу онтогузунчу ёмюрде къаллай эди? Дуния техниканы бир жангылыгъын алыкъа кёрмеген эди. Кёп жылла озгъандан сора да аланы айтханларыны, ёлчеулерины тюзлюгюне бюгюн да сейир этебиз. Американы къыбыла жанында жаратылгъан инкаланы цивилизацияларыны сейир этдирген санаулары, кёп ёмюрле ётгенликге, техниканы айныуу уллу жетишимле этгенден сора да, жангы хапарча эшитиледи. Ким айталлыкъды, ол акъылманланы кючлерины юсюнден? Инквизицияны отунда кюйген Джордано Бруногъа дери, инкала жерни тегерек болгъанын билгендиле. Ала, адамланы жашау ёлчемлерин, жыйырма биринчи ёмюрге дери санап бергендиле. Ол айтхылыкъ цивилизация ненча ёмюр мындан алгъа жашап кетгенди? Ол халкъ къаллай мекамланы ишлей билгенди? Ол къадар билимни ол къайдан алгъан болур эди? Уллу мекамланы ишлеген ёлчеулени къайсы илмулагъа тыянып хайырлана болур эди? Аладан сора, шумерлилени, Вавилонну, араблыланы цивилизациялары битеу дунияны кёзюн билимге, ариулукъну ангыларгъа ачдыргъанды.

Кёп жылла озгъандан сора Тюркге, Ататюрк башчылыкъ этген заман келди. Аны хайырындан саулай кыралда жашагъан халкъны жашауу иги жанына тюрленгенди. Аны сёзюню кючюне, оноуна халкъы бой салып, унукъдуруудан башын кётюргенди. Ататюркню оноуу бла муслиман динни сыйлы китабы, Къуран, тюрк тилге кёчюрюлгенди. Халкъыны жазыу формасы арап алфавитден латинге алышыннганды. Миллетни билим жаны бла айныуу да, жангы жолгъа чыкыгъаны да, ол замандан башланады. Тюркню халкъыны айнытыуун кюлуна алгъан адам, аны жангы жолда насыплы болуп кёрюрге суюгенди.

Андан бери иги кесек заман ётгенди, алай ол заманда къуралып башлагъан адабияты, маданияты да жетишимли болгъан Тюркню халкъыны тарихи, байлыгъы ачыкъ кёрюннгенди. Анга берилген бийик багъа, аны дуния адабиятны къатында сюегенди. Тюркню межгитлери, минаралары да кёп ёмюрле мындан алгъа ишленнгедиле. Шауай улу аланы юсюнден кёп жазгъанды. Къартлыгъында эсине тюшюре, Тюркню шахарларыны межгитлерин, минараларын тансыкълагъанды. Намаз этерден алгъа эшитилиучю азанны тауушу, улуу шахарны бир кыйырындан, башха кыйырына эшитилгенин айтыучу эди. Акъыллы атасы, тамата жашы Ахматны да, анда окъутургъа суюгенди. Аны окъууу, иши да жашагъан жашауунда кёплеге жарагъанды.

Адам улу ненча ёмюрню жашады эсе да, жалан да заманны тохтатхан затны къураялмагъанды. Жер башына ненча акъылман туугъан эсе да, барысы да ёмюрлеге жашау этип къалмай, кеслерини ууахтыларында дуниядан кетгендиле. Алай игилени башхаладан айыргъан энчиликлери: аланы ишлери, атлары ёмюрлюк болгъанды. Дауут – Хажини да этген иши уллуду. Башха ишин айтмасакъ да, келлик тёлюлеге аз болса да, кюйгъан поэмаларыны, назмуларыны, зикирлерини багъасы жокъду. Айтып кетгенибизча, аны кызларыны фахмулары кёплени сейирсиндир-

генди. Алача уста накъышла салып, оюла бла тиге билген адам ол заманда болмагъанды. Ала къызчыкъланы жыйып юйрете, устазлыкъ этгенди.

Махай деген жашыны къол усталыгъы айтхылы эди. Юй – журт ишлегенде анга сормай, аны оноун излемей адам юй орун салмагъанды. Хуна, юй къалауда, агъач бла кюрешиуде кёплени юйретгенди. Османны фахмусу аякъ кийим ишлерге жарагъанды. Аны чурукъларын узакъладан келип алгъандыла. Ариулукъларына, тынгылы ишленгенлерине кёпле сейир этгенди...

Уллу Элде, тегерегинде элчикледе да жашау кеси жолунда акъырын баргъанды. Токъсан жылына кирген Шауай улу, кёпню кёрген адам, жашагъан жылларыны кёп сейирлик кюнлерини юсюнден айталгъанды.

Ол къадарына, биргесине болгъан адамлагъа, элине, ёсдюрген сабийлерине да ыразы эди. Жазгъан чыгъармаларында, шуёхлары бла ушагъында да кёрген кыйынлыкъларына да къарамай, къартлыгъында тынчайгъанына къууанганды. Ненча тюрлю сынаугъа тюшгенде да, Уллу Аллах аны бир заманда да унутмагъанды. Ол аны ючюн, Аллахха шукур этгенди. Аламат жашла, ариу, фахмулу кызла ёсдюргенди, ала бла да ёхтемленгенди.

Къарачайны Хурзугуна, Учкуланга, Къарт Журтхатансыкъ болуп барса да, кесини туугъан Чегемин башха жерге алышыргъа суймегенди. Тынчайыр заманына, ол жалан да Байгорунда орналгъан арбазын сайлагъанды. Эрттен сайын туруп, акъбаш таулары башларына къараргъа суйгенди. Аланы чыранлары сабий жашныча журегин жырлатхандыла. Биринчи суймеклигине да былайда тюбегенди. Тамата баласы да, атасыны аллына къучагъын ачып мында чапханды. Атасын – анасын да къайгъыгъа къалдыра, узакъ жолоучулугъуна бу элден чыкыгъанды. Аны бла ол аланы ачытыргъа суймеген эди. Анга керегин, жаланда, аны элтип баргъан къадар билгенди. Ол айырылыу

узакъгъа созулгъанлыкъгъа, киши жеринде ашагъан гыр-
жынын, кѣп заманланы эсине тюшюргенди.

Арабны къум тюзлери аны къатылыкъ бла, игилик
бла да сынагъандыла. Жетер жерине жетгенде окъуна
жангыдан жашаргъа юйреннгенди. Узакъ арап элинде,
Чегемде арбазын излегенди, асыры тансыкъдан, амал
табып жолгъа чыкъгъанды. Ол барысы да аны къадар жолу
болгъанды. Акъыллы адамны жүреги, игиликни багъасын
ангылай, керти сѣзю, адамлыгъы, ариу ниети анда ахырына
дери къалгъанды. Чынтты поэт ариулукъну жүреги бла
сезгенди, хар инсанны игиликге къуллукъ этерге
чакъыргъанды. Адамгъа берген хурмет анга игилик бла
къайытханды. Ол Чегемни жерини алапат уланы эди.

Уллу Эл, аны тегерегинде къуралгъан элчикле, кѣп
ѣмюрле мындан алгъа къуралгъандыла. Белгисиз усталаны
хайырлары бла сейирлик затла ишленнгендиле, бу эртте-
гили шам жерледе акъылманны кюйлери жырланнгандыла.

Бара тургъан жолларындан тохтап Доннгатдагъы
Намаз ташны юсюнде кимле намаз этген болурла? Башил-
ликни аягындагъы Кукук къаяны ариулугъуна къарай,
къуралгъан жырланы, къайсы тойлада жырлагъан болурла?
Ала барысы да къуралгъандыла, жырланнгандыла, болгъан
да этгендиле.

Кѣп ѣмюрлени жашагъан халкъны тарыхы байды,
сейирди. Тау артындагъы Къарачайдан келип къуралгъан
юйюрге туугъан акъылман да, Уллу Элге келген бир
къууанч, халкъгъа насып болгъанды. Анасы, Таукенланы
Дюгерхан, Уллу Малкъарда ёсюп, къарачайлы жашха
Чегем аузуна келип, юйюр къурап, жашау этип башла-
гъанды. Ол тиширыуну огъурлулугъун, гюржюде ёсген
Лячин, уллу суймеклик бла эсгергенди. Ол аны ёз ана-
сынча суйгенди.

Къарачайлы жашны бла малкъардан къызны чегемли жашларыны аты, иши бла саулай тюрк миллетде, ёмюрлеге сакъланырча белгили адам болгъанды. Ол хар жазгъан тизгинин жюрегинден келтире, ариулукъну, поэзияны бийик сёзю бла бералгъанды. Хар сёзюню энчилигини магъанасы уллуду. Аны ючюн, бизге жетген хар сёзю да ёлюмсюздю...

Хажини токъсан эки жылы тамам болгъанда къарыуу аз эди. Ашар гыржыны, ичер суу тауусула баргъанын кеси да иги ангылагъанды. Аны къарамына, кюнден – кюнге кёп затны бети мутхуз кёрюне эди. Алай болгъанлыкъга, ариулукъну кёре, сезе билген адамны жюреги жашлыкъдан толуп къартаймай эди. Хар атхан танга салам бере, жырлагъан чыпчыкъга эжиу этерге суйгенди. Не къыйын болса да, не заманда да жашауну ёр жолларын сайлагъан адамны умуту толса эди, бу дуниядан кетмезлигин кесине кёп кере айтханын, биз унутмагъанбыз. Жашауну суйген, аны хар ууахтысын багъалагъан шайых, кёп тюрлю жумушланы толтурургъа къолундан келген адам, ариулукъну жырын жюреги бла айтханды.

Алай бу жыл аны жер юсюнде жашаууну ахыр жылы болгъанды. Кеси бу дунияны кёрген, ол дунияны кёрмей амалы болмазлыкъыны юсюнден кимден да тынгылы билгенди. Ол келлик сынауну аллында сабыр эди. Жашауунда битеу жумушларын тындырып бошамагъан эсе да, къолундан келгенни эте, кёп жолну къыдырыргъа, кёп адамны таныргъа да тюшгенди...

Жайны чууакъ эрттенлигинде, туугъан элинде, акъылманны ауушханын эшитдиле. Саулай Беш да тау элде, Къабартыда, ол айланган кёп жерледе да, шайыхны дуниядан кетгенин билдиле. Намысы, дебери бийикде болгъан адамны, ахыр жолуна ашырыргъа, кёпле келдиле.

Кёк чууакъ, тегерек болмагъанча жарыкъ эди. Табийгъат окъуна ол чакъда аны жауун бла жел бла ашы-

рыргъа соймегенди. Жашауу жарыкъча, ахыр жолу да жарыкъ болургъа керек эди. Ол кюн Уллу Элни тегерегиндеги таула да сейир – тамашагъа къарагъандыла. Суху желлени алайчыкъгъа иймей, ала дуада сюелген кишилеге ушагъандыла.

Жолну узуну яшил чакъгъан тюрсюнлю гюлчюкле, Пардыклада, къабырлагъа жетгинчи, къыртишлени жасай, жап – яшил кырдыкны ичинде сары, къызыл къоланла, къабырланы бурууундан къарасанг да кеп эдиле. Алай ариу чакъгъан омакъчыкъла, кюннге къарай ышара тургъанда, адамны жүрегинде ачыуну уллулугъун биле болурму эдиле?

Шыйыхны жолуну къыйыры Пардыклада тохтады. Атасыны, анасыны, эки юйдегисини къабырлары болгъан жер, аны жарыкъ дуниясыны алышхан жери болду. Шауайланы Дауут – Хажу, адамларын жокълай, жаны сауда, былайгъа кеп кере келгенди. Хар бирини юсюнден ариу айта, аланы былайда кеп кере тансыкълагъанды. Аны кёрюрге термиле кетген анасындан, атасындан да жүреклерин алай тыкъсытханы ючюн, ненча кере кечгинлик тилеген болур эди?

Ол бюгюн ала бла тенг болду. Жайны бу аламат ариу эрттенлигинде аны бек суйген адамларыны къатына салдыла. Артында къалгъанлары, бюгюн жияуун этедиле. Бюгюн, ол дунияны ууахтысында, къонакъды.

Бу дуния алдауду, анга ийнанмагъыз деп, Шауай улу хар кимге да бирча аманат этгенди. Ёлюмню унутхан кёлсюзлюкдю, хаух дунияны къууанчына узакъ умут тутмагъыз дегенди. Ол аланы бир адамгъа этген насихаты туююл эди, аны битеу анга ийнанганлагъа эте эди. Анга тюшюннген къыйын болгъанын, хар инсанны эсине салгъанды.

Шайыхны ызындан адетде болгъан жумушланы этдиле. Кеси юйретген зикирлени ызындан къайтардыла. Аны

зикир айтырыкъ адамлары кѣп эди. Андан дерс алгъан сох-тала ёхтемлене айтырыкъдыла. Залим аталарыны дуниядан кетгенине жарсый, жашларыны алларына кѣп ахшы адам келген эди.

Шауай улуну дуниядан кетгенин битеу тюрк кы-раллада да эшитдиле. Шаркъны белгили адамлары да бу-шуу этдиле. Къуру дин адамы кетгеннге санап къоймай, миллетини, саулай Шаркъны, тюрк халкъланы улуу фило-софу, шайыры, миллет адабиятны мурдорун салгъан акъыл-маны кетгеннге санадыла. Ол шыйых болгъанын белгиле-диле. Аны намысын бийикге кѣтюре, шыйыхлыгъына на-мыс бере, Мекканы эфендилеринден, акъ чилле байракъны, къабырыны сын ташына салыгъыз деп, бир ненча жылны ичинде жиберип турдула. Ол бек улуу намыс эди. Шайых-лыгъы болмагъан, белгили, улуу жумушну толтурмагъан муслиманнга аны бермегендиле.

Аны ишин андан ары бардыргъан кѣп адамлары къал-гъанды. Хар жумушу ол суйгенча, осуят этгенча баргъан-ды.

Заман жетип, Меккагъа, хажиликге баргъан адам-лагъа, андагъы эфендиле, кеслерини сѣзлерин айтхандыла. Сиз жашагъан жерде, бир шыйых ёлгенди, кесин да сары топуракъгъа асырагъандыла. Бери келмей, зияратха аны къабырына барсагъыз, хажилик къуллугъугъузну толтурууу тамам боллукъду, дегендиле. Аны иши файгъамфарны, Ал-лахны саламы анга болсун, ишича гюнахсызды, толуду. Ол жумушну дурус кѣргенлерин ангылатхандыла.

Р.§ Заман оза баргъаны сайын, жашау амалла тюр-лене башладыла. Онтогъузунчу ёмюр бошала эди. Аны бла бирге адамланы тынчайгъан заманлары да кетеди. Келе тур-гъан жыйырманчы ёмюрню, кѣпле бек кыйын, къанлы ёмюрге санагъандыла. Аны келирин къоркъуп сакълагъан-дыла. Билгичлени оюмларымы эди, огъесе дунияны халими

аллай оюмла этдире эди, ким билсин, алай адамла жан – жанларына кьоркьуп къарагъандыла.

Къарай эселе да, жангы ёмюрню беш жылы озгъанлай окъуна адамланы жашауларында, Россейде къаугъала башландыла. Патчахны политикасын жамауат жаратмагъанды. Жангы ёмюрню онжетинчи жылында, Уллу Социалист Революция болду. Патчахны кетерип, орунуна Ленин келип, Россейге башчылыкъ этип тебиреди. Къырал социализмни жолу бла айныуну башлады. Къарангы халкъ аны артыкъ иги ангыламай эсе да, алай жашауларыны тюрлениулерин кёргендиле, алгъынча жашамазлыкъларына тышюндюле.

Ленинни биринчи, уллу умуту, Россейни тийресинде билимсизликни кетериу эди. Ол оноуну толтура, жаш адамла, сабийле да окъууну ёзегине жетиуню кьолгъа алдыла. Байланы, бийлени кетерип, мюклерин хайырлана, колхозла, совхозла къуралдыла.

Адамла колхозлагъа кирип, иш хакъ алып, ишлеп башладыла. Жашау жангы жолу бла тюзеле эди. Таулу элдеде чыракъла жанып, школла ачылып, сабийле ары жюрюп окъуу – билим алгъаннга, энди киши да сейир этмейди. Адамланы жашауларында, ол керек затха юйренип кьалгъандыла...

Жыйырманчы ёмюрню кьыркъ биринчи жылында хар затны да магъанасы тюрленди. Уллу Ата Журт урушну башланнганы адамлагъа кёп къайгъы келтирди. Хар юйюрню эр киши адамын, урушха ашыра эдиле. Жарсыулу ишле бир бирлерин алышадыла.

Аталары, жашлары урушда кьан тёгюп айланнган халкъны бир минг тогъуз жюз кьыркъ тёртюнчю жылда жалгъан дау бла Орта Азиягъа бла Къазахстаннга зор этип кёчюредиле. Бир таулу юйюр ол къыйынлыкъдан кьутулмады...

Шауайланы Даут – Хажини жашларыны кьадарлары да жарсыулу эди. Тамата жашы, Ахмат – Хажиге, ол заманда жюз сегиз жыл бола эди. Кёчюрюуню заманында межгитде намаз этгенсе деп, аны тутмакьга атадыла. Ол анда ёледи. Кьалгъан жашлары да, жыллары келген адамла эдиле. Ала барысы да кёчгюнчюлюкню биринчи жылыны ичинде туугъан журтларына термилип, Кьзахстанда ауушадыла.

Элни кёчюрген заманда, Хажини туудугъу Зайнаф, аппасыны кьолу бла ишленнген глобусун сакълар мурат да, биргесине алады. Алай болгъанлыкьга жолда аны сакълалмай, тас этип кьояды.

Шауай улуну китапханасыны, кеси жазгъан чыгъармаларыны кьадары да жарсыулу эди. Баргъан, айланнган жерлеринден китапла келтирмей кьоймагъанды. Аланы медирседе, юйюнде да тутханды. Революциядан сора, дин магъананы жюрютген китапланы сыйырып, кюйдюрюп, думп этгендиле. Жазма ишлери Байгорунда, уллу кюбюрде, сакълана эдиле. Ол ауушхандан сора, туудукълары аланы чыгъармай сакьлагъандыла. Алай болгъанлыкьга, кёчюп бара туруп, биргелерине алыргъа, не уа букьдурургъа онглары болмагъанды. Туугъан жерлерине онюч жылдан сора кьайытханларын да, киши затын тапмагъанды.

Адамланы эслеринде тутуп, кёлден айтылгъан назмуларын, поэмаларын бир ненча жылны ичинде жыйып, илму кьуллукьчу, профессор Малкьондуланы Хамит китап этип чыгъаргъанды. Анга биз жюрек ыразылыгьбызны билдиребиз. Дагьыда аны китабына, кесини кьолу бла жазылып, Хасан – Хажини кьызыны кьолунда сакъланнган бир дефтери да киргенди.

Малкьар халкьны, унутула баргъан акьылманыны атын эсге салыу, аны чыгъармачылыкь жолун чертиу уллу эм керекли ишди. Бизнича гитче халкьга, аллай уллу

билимли, фахмулу адамын унутхан, кечилмезлик затды. Не уллу халкъла да аллай адамлары бла кётюрюледиле, аллай акъылманларына ёхтемлене дуня маданиятны санында къаладыла.

Шауай улуну халкъы кёп къыйынлыкъ кёрген эсе да, кесини энчилигин киши жеринде да тас этмегенди. Чегемни Уллу Элини жери, алимле туугъан жерди. Кёп ёмюрлени ичинде жашау къуралгъан жерни тарыхы байды. Аны ариулугъу, табийгъатыны байлыгъы, хауасы, чыран бузлары, кешенелери, узакъ ёмюрледе ишленнген къаяда басхычы, Жыя къаясы: ала барысы да мени къарт аппама илхам берген, аны къууандыргъан затла болгъандыла. Дуняны къайсы жеринде болса да, ол аны кесинден иймегенди, бир такъыйкъагъа да эсинден кетмегенди. Ол жер, Аллахны кеси сайлагъан, жериди.

Кавказны тауларыны аягъыны бир кесекчигинде, аллай кёп ариу затны бир жолгъа кёрген, ол бек сейирди. Сёзсюз, аллай жерле туудурадыла акъылманланы. Анга шагъат болгъан, шыйых дуниядан кетгенден сора, жыйырма жылдан, кесини атын, халкъыны атын да саулай дуниягъа белгили этген Къулийланы Шууагъа, Къайсын деген жашчыкъ туугъаныды. Къайсын туугъан Чегемини ёкюлю болгъанды. Ол дуниягъа белгили шайырды. Аны ёлюмсюзлюк тизгинлеринде, туугъан жерини жыры бир заманнга да тохтамайды. Анга да ол кёк, жер илхам, къарыу да бергенди. Хар сёзюнде, тизгининде да эрикмей аны юсюнден айтханды. Къайсын, Уллу Элни жашы, Жылгы суууна, туугъан жерини ныгъышына, элини къайтарылмагъан ариулугъуна, жолуна да кертичилей къалгъанды. Жашаудан кете туруп, поэт туугъан жери бла айырылыугъа, жүреги бла жарсыгъанды. Къыйын ауругъанында да, ары элтирин тилегенди. Келгенде уа, жыр айтхан Жылгы суучукъ бла бетин жуууп, ташларын уппа этгенди. Ол алагъа

ыразылыгъын билдиргенди, кеси да аладан ыразылыкъ тилегенди.

Хар ташы сакълагъан тасханы юсюнден, кеслерини сёзлерин, энтта да ёмюрле оза баргъаны сайын, жангыдан – жангы алимле айтырыкъдыла. Жангы назмучула бу ариу-лукъну жазмай болалмай, ариу макъамлы жырла жазарыкъдыла. Келлик заманлада тууарыкъ суратчыла, анга мени бюгюн бир ишегим да жокъду, хар кимни да сейир этдирген суратланы ишлерикдиле. Кеси кыйыны бла жашагъан жигер халкъым, жумуш этерге бир заманда да эринмегенди, энтта да ийнанама алай барлыгъына.

Кеси сёзюмю айтыргъа онг тапханда, жигит, акъыллы халкъыма баш урама. Бир кыйынлыкъ сындырмагъан халкъны, эндиги жашауу жарыкъ болуруна ийнанама. Къарачайгъа бла Малкъаргъа бёлюнюп жашай эсенг да, сен бирча ёхтемсе. Сени таныгъанла бир уллу халкъгъача ыспас береди. Гитче эсенг да, ниетинг, оюмунг да жарыкъды. Сен ёсдюрген алимле, шайырла, жырчыла, кыйчула ишлери бла айтхылыдыла. Мындан ары да сен ёсдюрген жашла, кесинге жарасынла! Ол халкъны фахмулу адамлары ёмюрлеге юлгю болсунла! Окъуу, жазуу болмагъанда да, таулу халкъны ётгюрлери окъуу бла кеслерин дунягъа белгили этгендиле. Биз барыбыз да ол жолдан таймайыкъ!

КЪЫЙЫН ЖОЛНУ АХЫРЫ

Анама

*Шауайланы Дауут-Хажжи туудугъу,
Харунну къызы Шахидатха атайма.*

Жылны бу кезиую къачан да алдаулу болуучуду. Кюн жылтырагъанлыкыгъа, алыкъа аны къарыуу азды. Къайдан болса да сууукъ желчик хорлап къабышдырады. Жаз башыны келиую адыргылыды. Бу халде жер жылы-ныргъа кюреше, жангы кырдык да баш къусдура, анда – мында кёгередиди. Буз, къар да алыктын эрип бошагынчы, жашау сюйген кырдык, жанкъозла да къардан къутулгъан жерни жасайдыла, ариулукъну, къууанчны да биргелерине келтире. Жангы жашау, ариу нюрю, ийиси бла тегерекни толтурады. Ол жангы къонакъча, иги белгича жанынги ийнакълайды.

Бюгюн да жаз башыны аллай бир кюнюдю. Чегем ауузунда, Уллу Элни тѣбен жанындан муштухул келген суху атлыла къаланы жаны бла Къулийланы юйле таба кетдиле. Арабий, адаммы излейдиле, уугъамы бара болурла дей, ныгъышдагъы къартла да сархош болуп ызларындан къарап, иги кесек турдула. Былайтын озгъан, бир салам бермей бир да кетмегенди. Бу озгъанла уа, кимле эселе да, атларын анда къоюп, мужураларын да имбашларына атып, бир кесекден Битикледен ёрге тебиредиле.

Алайтын, тар жаяу жолчукъ бла бир – бир ызларын-дан тизилип, суу бойнуна бла Жулу къаягъа тенг къарай, ёрге, Лыкъарги таба, жол алдыла. Кийик уугъа баргъан-лары баям эди. Алай, кимле болурла, не жерледен келген-диле дей, ныгъышчы къартла узакыгъа кетгинчиннге дери сейир эте, ызларындан къарап турдула.

Ныгышыны танг атхандан ингир ашхамгъа дери бош этмеген къартла кѣпню билгендиле. Аланы да кѣпле алышындыргъандыла. Кѣп ёмюрлени турады Элтюбюнде бу ныгыш. Ол, Огъары Чегемни тѣгерегинде орналгъан элени ичинде бек уллу элди. Бу ныгышыны мурдор ташын салгъанланы айталлыкъ бусагъатда угъай, бир ёмюр алгъада да адам болмаз дейме. Ныгыш къралгъанлы ненча ёмюр жарагъанды ол жамауатына? Ненча жангылыкъ эшитилгенди Уллу Элни ныгышында? Къайсы жигитлеге айтылгъандыла жырла, уучуланы хапарларын къалай сакълагъандыла, не уа, бай - жалчы заманлада къаллай жүрек къыйынла сюзюлгендиле? Аланы барысына да ныгыш шагъат болгъанды. Кѣп кере сюзюлгенди алайда Тѣрени оноуу. Ныгыш, адамланы кѣпню керген, кѣпге тѣзген, къруанган, жарсыгъан да жерлери болгъанды.

Уллу Элде ныгыш болгъан жер, кеси да бир тууушлу, жылы жерди. Доннгатны артындан чыгып келген кюн биринчи таякъчыгъын Башиллик къаядан энишге бошлай, ныгышха жетдиргенди. Нек эсе да, Жылгы суучукъну бойнунда, тюз элни ортасында, ол жерчик биринчи жылыныргъа керекча сунгандыла. Алайы кѣплени таныгъан, аланы къруанчларына къруанган, жарсыуларына жарсыгъан жерчикди. Кѣп ёмюрлени ичинде, игилени ызлары къалгъан жерчик, хар кимни да эсин кесине тартады.

Уллу Элни хурметли адамлары кѣп болгъандыла. Бийик тауланы этегинде орналгъан элни таурухларыча эскиди аны тарыхы. Анда жашагъан юйюрле да, элни аллында ёсдюргендиле жигит жашларын, ариу къызларын да. Эл, ныгышда бергенди алагъа тийиншли багъаны. Чегем ауузуну адамы кесини намысын, бурундан келген алапат адетлерин да бийикде тутта билгенди. Юйюнден арлакъда тургъанда да, ол аны бек иги ышанларындан бири болгъанды.

Чегем тарындан чыкыгъан игиле, халкъланы алапат фахмулары бла сейир этдиргендиле. Халкъыбызгъа жарагъанла: Шауайланы Даут – Хажы, Шахмурзаланы Сагъыт, Къулийланы Къайсын да Уллу Элде туугъандыла. Аланы ишлери дуня адабиятны ёмюрлюк хазнасыды, алапат жазылгъан чыгъармаларына бийик багъа берилгенди. Уллу, гитче халкъ да ёхтемленирча усталаны атлары башхалагъа юлгюдю...

Эрттенлик таулада кечирек атады. Бийик тёппелери кёкге жете тургъан къаяла, танг къарангысына бёлене-бир кесек тынчайыргъа сюйючюдюле. Алай жаз башында чыпчыкъны алдап, жырын тыяргъа къыйыныракъ болур. Ариу ёнлю чыпчыкъны жыры къуюла, тёгерекеге жан салып къояды. Аны ызындан бузоула аналарын излеп ёкюре, тауукъла, тауукъ орунда чойюлдей, тышына бошланыргъа ашыгъадыла. Эрттенликде эртте къобханла ол ишлеге къарайдыла. Бирле ийнеклерин къууалай, башхала тауугъуна, бозоууна аш бере ишлерин тынгылы этедиле. Танг да иги жарыгъандан сора, биринчи кюн таякъла къаяланы башларын жарыта, тёгереки андан да жарыкъ, айбат эте, къууандырады.

Уллу Элни огъары жанында, Булунгугъа кирген жерчикде эртте, бурун заманладан бери Кам эл орналыпды. Уллу Элни тёгерегинде кёп элле болгъандыла. Аланы хар биринде бир ненча тукъум жашагъан элледиле. Башында, Битикледен огъары барып, Лыкъаргиден башлап, ол тёгереки алып, энишге чучхурлагъа дери, бир да къалмай элле, къошла къуралгъандыла. Аланы бююнлюкге жокъ болгъанларыны сылтауу, халкъны туугъан жеринден кёчюрюу болгъанды. Эртте, Леуан – шыйыхны айтханы толгъанды. Ол сау ёмюр чакълы заман алгъа, бир тау сыртны къатында тургъанлай, кесини нёгерлери бла ушакъда алай айтхан эди. Ол зыгъырлы, ташлы тау сыртчыкъны ауана жанында кёзге иги да илиналмагъан бир гитче гыйы таш-

чыккыны кёргюзтют: « Ма бу таш тюшер заманнга, бу жер-
леде кёп элле кьурурла», деген эди. Аны кьатында тургъан
негерлерини кёбюсю аны сёзлерин эслерине алып, анга
сагъыш этерге суймеген эдиле. Кимни эсин да, ол ууах-
тыда аллай зат кыйнаркъа кереклисиде жокъ эди. Тынч иш-
лерин этип айланнган адамлагъа бир кыйгъы да керек
болмагъанды. Алай къадар кёргюзтген, жашау ызы бла
элтирге буюрулгъан ишле уа этилирге керек болур эдиле.
Алай болгъанды жашаууда жерни, къадарны да сыры,
оюлгъан, ишленнген да кеси заманында этгенди...

Адамла тууа, аланы иги ишлерине кьууана, жашла
ёсдюре, дунияларын кьоюп кетгенлени жумушларын тол-
тура, Малкъарны беш да тау элинде жашау кесини ызында
алай баргъанды. Хар бири да кесини жумушун билгенди,
не тюрлю иш да адетге кёре толтурулгъанды. Хар тёлю ке-
сини ариу таурухларын, жигитлеге этилген жырларын да
келир тёлюлеге саугъагъа кьоя бургъанды жашауну чар-
хын. Намыслы къартланы сейирлик хапарлары тёлюден –
тёлюге ёте, юйретиу амалланы баш ёзеги, бюгюнню жа-
шауну алтын хазнасы болгъанды.

Кертиди, тауда жашау тынч болгъан болмаз. Акъ-
сакъ Тимурну заманында жунчугъан халкъ кыйналып
тирилгенди, Ары дери да, андан сора да, халкъны тынч-
лыгъын бузгъан кёп затлагъа тюбегендиле. Къырал сына-
гъан Уллу Октябрь революцияны, урушланы санасакъ, кёп
замансыз жоюлгъан жигитлени атларын жарсый айтабыз.
Кесими кьыралымды, юйюмдю деген инсан жигитликге,
азатлыкъгъа да уллу кёллю болмагъанды. Эски жашауну
тамыры бла кьурутуп, жарлы халкъгъа эркинликни, жа-
рыкъ жашауну келтирирге къолундан келгенни этгенди.

Тюзлюк эм мамырлыкъ ючюн замансыз жан берген,
айтхылыкъ жигитлени атларын, аланы ишлерин унутмай-
дыла. Халкъ ала бла бюгюн да ёхтемленеди. Аланы атла-
рын орамлагъа, шахарлагъа, колхозлагъа атагъандыла. Ол

таулу халкъны тарыхыны энчи бетиди. Ала, этген ишлери бла, халкъыны жашауун иги жанына тюрлендирирге суюгендиле. Иги умутлары ючюн, аллай жигитле жан, къан да аямагъандыла...

Уллу Элни къыйырында, Байгорун деген жер Шауайланы от жагъалары орналгъан жер болгъанды. Шауайланы Даут – Хажини, Махай бла Осман деген жашлары бир арбазда эки уллу юй ишлеп жашагъандыла. Заманга кёре, Махай ишлеген тюплю – башлы уллу юй эди. Башы акъ къанжал бла жабылгъан, къабыргъалары ариу акъ тытыр бла сюртюлген омакъ юй болгъанды. Къолу уста болгъаныны хайыры бла ишлегенди Махай аллай юйню. Алай, ол замандагъы жашау политика аны унаталмагъанлай, юйню сыйырырга да базынмагъанлай кёп къыйнагъанды. Белгили атасы, Даут - Хажини окъуна къууанмагъан эди жашыны къыйынына. Дуния былай тюрленген заманда, бу сени жауунг болуп къалмагъа эди, деп тынгылатхан эди Махайны. Даут – Хажини Тюркде, башха арап къыраллада жумуш бла айлана, бир ненча жылны ичинде юйюне къайытып келирге онгу болмай тургъанды. Махай – Хажини уа юйню ол кетген заманда ишлегенди.

Жыйырманчы ёмюрню отузунчу жыллары кюйсюз жылла болгъандыла. Колхозла къуралып, эллени оноулары жер – жерли Советлеге бергенде, къуллукъчула кёп тюрлю жамауат жумушла бла эллеге барып айлангъандыла. Къонакъ юйле болмагъаны себепли, башында айтып кетгенимча, юйню сыйырмагъандан сора, элге келген не тюрлю къонакъ болса да, аны ары ийгендиле. Ненча кюн туругъа керек эсе, анча кюнню анда тутхандыла. Ол къыралгъа къуллукъ этген адамлагъа къонакъ юй болуп къалгъан эди. Нек эсе да, анда жашагъан адамла къыйнала болурла деп, киши къайгырмагъанды. Бир ненча кере юйню

кыралны керегине сыйырабыз деп, тохтагандыла. Элде жашагъан колхозчуладан комиссия кыурагандыла. Ол комиссиягъа башчылыкъ Къаракъызланы Жибирил этгенди. Комиссияны санына Агайланы Махара, Къажарланы Къарабаш эм башха колхозчула киргендиле. Областан келген оноуну жер – жерли Совет къабыл кёрюп, юйню дорх этип алып, кыралгъа ётдюребиз дегенде, Махара бла Къарабаш къатларына кёймагандыла. Биз, Аллахдан кьоркъмай, Махай – Хажини юйюн чачаллыкъ туююлбюз, аны азабы уллу боллукъду. Он бармагъыны кыйыны бла ишленген журтланы сыйырыгъа кимни иши барды деп, сюелгендиле. Не уа келген кьонакъланы бизни эски гытыларыбызгъа келтириксиз дегендиле. Махай болмаса киши жол, межгит да ишлемегенди. Эл, кюйдюрген тытыр бла хайырланады, тизгинин жыйганды. Аллай тюз адамны кыйыны кишиге да хайыр боллукъ туююлдю, ол гюнахны да биз, Аллахдан кьоркъмай, жаныбызгъа алаллыкъ туююлбюз, дегендиле...

Байгорун деген жеринден озуп, кёпюрден ётюп бара, жауундан сора, Чегем суу кыутуруп келгенине эсими бурдум. Кёпюрден сол жанлыракъ суу бойнунда чабакъчыланы кёргениме сейир окъуна этдим.

– Не эте болурла бюгюн а была деригим келип къарап бир кесек турдум. Жауундан сора суу кир, чабакъ да къалай тутарыкъ болурла деп сейир эте, жол бла ёрге бара, Камны жолу бла энишге ашыгъып келген жашчыкъланы кёрдюм. Жашла суу бойнуна чабакъ тутхан таякъчыкъларын да имбашларына салып барадыла. Бир кесек къарап туруп, сабийлеге, бу кир сууда чабакъ тутаргъа боллукъмуду деп, сордум. Чабакъны таза суудан эсе, быллай сууда тутхан тынчды дей, суу бойнуна муштухул чабып кетдиле. Мен да жолуму андан ары кьората, Акъ къаядан келген Къардан суу бойну таба кетдим. Жагъадагъы ташны къатында да бир кесек солугъандан сора, сууну ётюп, ёрге,

Намаз таш болгъан жерге жол алдым. Тюртю тереклени жаны бла баргъан жолчукъ, шинжили бутакъчыкъларына илине ётерчады. Аланы ариу ийислери башынгы айландырады. Тёшден ары болгъанлай, Намаз ташха жетерге аз къала, тюз да «Къарындаш таш» болгъан сыртха жетгенлей, төгереки тансыкълап къарадым. Аны юсюнден айтылгъан таурухланы эсеме тюшюре, былайгъа ненча алапат адам насыбын сынай келген болур деген акъыл бла төгерегинде да бир кесек айландым. Сора къатында солургъа олтургъанлай, кёз аллынга келген ариулукъ битеу эсинги алып къоярча ахырзаман кёрюндю. Чегем черегини онг жаныны ариу сураты акъылынгы бийлеп къоярча алапатды. Ётмюш къолдан башлап, ёрге, Булунгуну огъары жанына дери аллында сюелип къалгъан ариулукъну, айтып айталмазчады. Доннгат къаяны ауанасында олтуруп, бу тамашалыкъгъа къарагъан, аны адамларын, аланы этген ишлерин эсгергенни, бир да уллу насыпха санадым. Бу жерлени хапарлары уа узакъ ёмюрлеге кетеди. Мен башында айтханымча, жашауда иги, аман да кёп ишле болгъандыла. Аладан бири эсеме келип, башыма сагъышла салды. Ол а, бир ненча ёмюр мындан алгъа болунган ишди. Айтып кетгенимча, Уллу Элни төгерегинде кёп гитче элчикле болгъандыла. Хар элни да кесини тукъум отжагъалары да энчи болгъанды. Бир бирлерине не жууукъ жашагъан эселе да, бир тукъум кесини элинден – жеринден башха жашаргъа сюймегенди. Кам деген элде да Жазаладан сора юч – төрт тукъум жашап болгъанды. Жазалары барысы да бирге жыйылып, бир – бирлерине къайгыра, кеслерини тийрелерин къурап жашау этгендиле. Мал ёсдюргендиле, жер бла кюрешгендиле, алапат жашлары, ариу къызлары да кёп болгъанды. Жашауларын жарсытхан, къууандыргъан затла да бола тургъандыла...

Жайны къызыу кезиую эди. Төгerek ариу чагып, шууулдайды. Жылны болмагъанча бир ариу заманыды. Бир

ненча кюнню тохтамай жаугъан жауундан сора табийгъат жашнап, жаннет бахчасы кибики тегюлген кялын кырдык, омак гюлле кьатыш, айбат болгъанды. Зинки хурала таба кетген жолчук ёр болгъанлыкыгъа аны баш тегпеси кьолан кюйюз кибики. Бу ёзенчикде кяаллай тюрлю гюлле, дарман хансла ёседиле? Биченликни кялынлыкыгъа кьууандырады. Гюллени ариулыклары уа кимни эсин да кесине бурдура булжугурукъду. Кьызыл, акъ, сарычыкыла эсими алгъандыла. Бири узунуна созулуп, бири ёречик кьонгуроу сыманлычыкъ, башхасы сары суу бетли узун сапчыгыны бек башында кьол аязынга кьуюлургъа хазырча, минчакъчыкыла сыманлы сейирликке, бирлери уа ариулыкларына кьууаннганча, кюнню таягына эришгенча, сап – сары чалдиулю омакчыкыладыла. Арлагъыракъда, жипи кьатында, юч – тёрт кьарышха бийик кетген кемкек ариучукъ, узун, аз базыгъыракъ сабына базынып желге бетчигин эркин сала ары – бери чайкылады. Ол жарсымакы кеп затха, кесин башхаладан бек эркелетгенчады. Кяалай аламатды бу кьадар ариу гюл бир жерчикде ёсгени. Ариу кьызчыкылача, ариулыкларына бла жашлыкларына кьууана эркеленнгенча, жарыкъ, ариу сыфатчыклары кишиден жашыралмакыдыла.

Тегерекни ариулугъуна суйюне, жетижиллыкъ Кьаплан сабийча кесин булжута угъай, сейир эте, олтуруп бир кесекчик солургъа суйюп, кырдыкны ариу, кьолан кюйюзюнде жатайым деп, эшекден тюшюп, ханс ичине кирди. Аяклары бла топуракъны мылы салкынлыкына батыла, тегерегине кьууанып кьарай, эшегин да отларгъа бошлап, сюелип бир кесек турду.

Арлакъда ёсген дугъума ийис тегерекни алгъанды. Анга кьууана, сабий жашчык да кесин эркелете, кырдыкы батылды. Кюннге кюйген бетчигин хансны салкынына кьысып, аны ариу ийисине тынгылады. Бир талайны кырдык ичинде батылып, анда тегерек бурула, ариу гюлле-

ге кесин эркетди. Сора сыртындан жатып кёкге, аны тазалыгына бла узакълыгына къарай, сабийча къууанчын жашырмай кюлдю. Арлакъда отлай тургъан эшек, бир жерге да кетмегенин кёргенде, сагъышы, эси да ариу гёбелек-чиклени гюлден гюлге къона, дагъыда бирсине дери учуп къанатчыкъларын къагъа тургъанларына къууана, эркин жашауну иелери была болурла дей, бир затла шыбырдады. Бусагъатда, ол, бу ууахтыны хычыуунлугъу бошалмаса сую эди. Кырдык юсюнде ары – бери бурула, барыр жерине артыкъ ашыкъмай кесин булжута, гюлледен келген бал ийисге къууана тургъан жашчыкъны бир къаты къолла билмей тургъанлай къаты къысдыла. Ала, аны, бек ачылдыла, солуун тыйдыла. Бир кесекден эс жыйып тегерегине къарагъанда, жашчыкъ танымагъан эки киши аны къолларын, аякъларын да къаты байлап, ат бойнуна салып, агъачны теренине кирип кетдиле.

Къаплан къычырып, жиляп да кюрешди. Ол къарт аппасы, Бызанкгъа жумушха ийгенлерин да айтды, алай ала аны жарсыууна эслерин бермедиле. Ол жүрексинип жиляды, юйюрю бла болмаса башха жерде жашаргъа суюмегенин да жиляп да, къычырып да айтыргъа кюрешди.

Ала агъач ичи бла жол алып къайры эсе да кёп заманны бардыла. Кече, кюн, дагъыда кече. Къапланны къолу, аягъы къысылгъанлай турду, арада кеси керегине барыргъа эркин этген болмаса, башха заманда къымылдар онгу жокъду. Кюннге бир, не да эки кере суучукъ бла гыржын бердиле. Алай бла ала ючюнчю кюнню ингирине бир танымагъан жерде, элни къыйырында, бийик терекледен иги да керюнмеген бир юйге келип тохтадыла. Атдан тюшгенден сора, аны кереклерин да тешип, аланы алайдан биреу алып кетди. Келгенлени уа бир къарт къатын юйге чакъырды. Юйге кирген жерде жашчыкъны къолун – аягъын тешдиле. Къоркъгъандан не этерге билмеген сабийни ич отоугъа кийирдиле. Ол кеслери болгъан отоу бла кирип,

бир къарангы отоучукъ эди. Анга кьолун – бетин жуудурдула. Бир кесекден ол къарт къатын табакъ бла исси как келтирип, ол ангыламагъан тилде аша деди. Уллу агъач чѣмюч бла жылы сютню да какны да эски шинтикни юсюне салды. Анча заманны ырмах, ач да болуп келген сабий къууанып ашады, сютню да ичди. Ол кеслерини ийнеклерини сютюча ариу ийис этген, татлы сют эди. Ашап бошагъандан сора жашны жукъу хорлап башлады. Отоугъа кийиргенде анда эски тапчан бла шинтик болгъанын кѣрген эди. Сора тынчылай барып тапчаннга жатып, терен жукъугъа батылды.

Аны бери келтиргенле, бир ненча кюнню иги багъып, солутургъа оноу этдиле. Къапланны сабийлиги уа бюгюн бла бошалды, аны къадарыны ачы бетлерини кюнлери узакъгъа созуллуугъу баям болду. Энди жашчыкъны оноун сабийлени марап, къайдан болса урлап, аны бла байыкъгъан саудюгерчиле этерикдиле...

Ненча адамны насыбын алгъандыла, ненча къадарны бузгъандыла, ненча жанны жойгъандыла быллай мынафыкъла. Жарсыугъа аллай амал бла, кеслерин жашауну иелерине санап, кѣп жерледе кѣпле байыкъланнгандыла. Адамланы урлап, жесирликге сатханла Малкъарны узакъ тау эллерине келип, юйюнден арлакъгъа чыкъгъан сабийни, уллуракъны да болсун кьолун – аягъын байлап алып кетген бла бошалмагъанды. Ол адамсызлыкъ иш битеу дуняда жүрюген иш болгъанды. Саулай Хазар тенгиз бойнун, Европаны, Жууукъ Востокну, Тюркню эм башха кыраллада. Орта Азияны, Дагъыстанны жерлеринде, эртте заманладан бери, белгили жесирле сатылгъан базарла окъуна болгъандыла. Дагъыстаннга, Кавказны къайсы жеринден да жесирликге алгъанланы келтирип тургъандыла. Аланы Эндирей, Кизляр, Дербент шахарланы жесирле сатхан базарларында сатхандыла. Андан ары хар бирин кесини жолу бла ашыргъандыла. Кѣбюсю тенгиз бла Къырым

айрыкамгъа, андан ары Тюркге эм башха къыраллагъа ийгендиле. Ол жерледен бек аз адам башына эркин болуп къутулгъанды. Аланы къадарлары жарсыулу болгъанды. Бизге жетген эски малкъар жырлагъа кёре, Татаркъанны жырында аллай ишлени юсюнден айтылгъанды. Ол Баттыланы жигит Татаркъан, элини адамын жаланаякъ сюрюп кетгенлерин жауурун къалакъгъа къарап кёрген эди. Андан сора ызларындан къуууп алай жетгенди. Къыйынлыкъгъа тюшюп апчыгъан халкъын къызыу сермеш этип, алай къутхаргъанды. Татаркъанны ол жигитлиги ючюн этилген жыргъа халкъ кёп ёмюрню тынгылайды.

Ол ишле патчахны заманларындан бери бола келгендиле. Аллай адамсызлыкъ ишлени, аны оноууна сыйынмагъанла этгендиле. Ол къарангылыкъны заманы эди. Бир ненча ёмюрню ичинде келген жарсыулу ишле кёплени жилятхандыла. Жюрюген таурухлагъа кёре, Акъсакъ Тимурну тамата жашын да алайлыкъ бла урлагъандыла, деген хапар болгъанды. Ол аны кёп излегенди, тапмагъанды. Жылла озгъандыла. Бир жол уруш эте айланган жерлеринден биринде аш – азыкълары тауусулгъанда, Тимур бир алтын табакъны сатар оноу этгенди. Ол, ёзюрлерине, мынга къаллай багъа бичерге адамлагъа соругъуз да, бу табакъны багъасына ненча адамны кечиндирирге боллугъун билигиз деп, буюргъанды. Аны жумушчулары кёп айландыла, кёп оюмла да эшитдиле.

Тимур аскери бла тургъан жерден узакъ болмагъанлай, бир бай киши жашагъанды. Аны мюлкю – ырысхысы да болгъанды. Иги атлары да бар эди. Атланы игисин, «къара жылкъычысыны» оноуу бла алып болгъанды. Ол бир заманда да терс оноу этмеген акъыллы жаш эди. Малны тюз къарагъанлай, къаллай кемчилиги болгъанын ангылагъанды.

Башчыны ёзюрлери, соргъан адамларындан эшитген оюмланы барысын да келип, Тимургъа билдиргендиле. Ол

сагъышлана, барысына да кезиу къарай, бир адам къоймай соргъанмысыз, деди.

– Жангыз, бир бай кишини атчысына сормагъанбыз ансы, къалгъанлагъа барысына да соргъанбыз деп, жууаппадыла ёзюрле.

– Барыгъыз да анга да соругъуз деп, буюрду. Ала барып аны оюмун да сордула.

Жаш табакъны кёргенде бир кесек къарап туруп, къолунда тегерек да айландырды, сора аны къатындан кетерирге суйгенча, бу бир адамны да тойдурукъ туююлдо, деди. Аны жууабын ёзюрлери келип Тимургъа айтханда, ол аны жашы болгъанын ангылап, жүреги жылынды, умутха бата кеси къалыргъа ашыкъды. Кёп жылланы жашауун жарты этген къыйынлыкъ бюгюн бошалгъанын билди. Аллай жууабны аны жашы берлигин ангылады. Саулай дунияны жарымын къыйынлыкъда тутхан Тимур, тамата жашына тюбеген заманда, Уллу Аллахны бирлигине ыспас эте, жүрегин тыялмай жиляды...

Къаплан уянганда кюн ёрге келип тура эди. Къарангы отоудан тыншчыкъ чыгып, босагъала юсюнде алаша агъач шинтикчикге олтурду. Иги ашагъаны, солугъаны сабий жашчыкъгъа жарагъандыла. Алай, бу танымагъан арбаз, анда айланган адамла, аны къоркъутадыла. Тегерегине къарай кетип, анасын излеп жиляды. Аны алайлыгъын кёрген къартыракъ киши, къатына келип башчыгъын сылады, ол ангыламагъан тилде бир затла айтды. Сора биягъы къарт къатын келип, жашны отоугъа кийирип эшикни киритин этип кетди. Кёп да турмай, ол, тауукъ этчиги бла уллу чёмючде исси шорпа бла нартюх гыржындан этилген халыула келтирип, биягъы эски шинтикни юсюне салды. Ол не зат эсе да бир зат айта эди. Жашчыкъны аладан къоркгъаны бир жанындан, юйюне

тансыкълыгъы бир жанындан къыйнайдыла. Къарт къатын кетмегенлей, аны ашарын сакълап турду. Къаплан ашыкъмай бергенлерин ашап бошады. Ызындан исси дугъума чай бла уллу балтуз гырт берди. Алай бла Къапланнга, Уллу Дюгерни эллеринден биринде, эл къыйырында бир юйде букъдурулуп, бир талай заманны турургъа тюшдю. Аны ашына къарагъандыла, кюннге бир-эки кере хауагъа да чыгъаргъандыла.

Эшикде болгъан заманда, жашчыкъ тегерегине къарап, жолну къайры баргъанын эследи. Алай, агъач ичи бла бери къаллай бир заманны келгенлери эсине тюшсе, ол къачалса да юйюне ажашмай жеталмазлыгъын сабий акъылчыгъы бла окъуна иги ангылагъанды. Анасын кёрюрге, элине, арбазына, эгечлерине бла къарындашларына тансыкълыгъы жүрекчигин бек къыйнайды. Аны жумуш бла, къарт Бызаннга иер кюнню аллында, ол жатхандан сора анасы кёнчекчигини жылтыргъан жерлерине жамаучукъла да салып, сёгюлген жерчиклерин тигип, жуууп жатхан эди. Эрттенликге, аз мылыракъ болгъанына да къарамай, кийдирип ийген эди. Жукъусу иги аязмагъан Къаплан бир кесек сууукъсурагъан да этип кюн тийгенден сора алай жылынган эди. Бюгюн, жашчыкъ анасыны къол ызын излегенча, жамаучукъну къолу бла сылай, жилямукъларын тыялмай, кёлекчигини женгчиги бла бетчигин сыйпады.

Юйде тургъанладан бири, аны халин кёрюп, бир кесекни узакъдан къарап турду, сора бир затны эсине тюшюргенча, алайдан муштухул юй артына кетди. Ким биледи, жарсыу не болгъанын билмеген адам, ол заманда не затны юсюнден сагъыш этди? Бир аз заманчыкъгъа окъуна, кесини сабийи ол къыйынлыкъгъа тюшсе не этерем деген болурму эди?..

Жашчыкъны ач этмедиле. Бир ненча кюнден жолгъа чыгъарыкъларын билгенлерича ангылатдыла. Эрттенликде эртте, эшикни ачып, кийин дедиле. Ол эски быстырчыкъ-

ларын кьолуна алып, бир кесек тегерегине кьарап турду. Анасы тикген келекчигин, кенчекчигин да кьойнуна кьысып тынгылады. Ол адамны кезюне да бир кьарады, дагыда кезчюклерин энишге ийип, ол айтханны этди. Ол адам аны артык жапсара турмай, кьолундан тутуп тышына чыгьарды. Бир кесекден, зат унутханча артха кирип, бир затны юсюнден ким бла эсе да кьаты даулашды. Анасыны кекюрегине кьысылыр заманчыгындагы сабий селешир, ойнар онгу болмагьаны, аны бир аманлыкчыныча саклагьанлары бек кьоркьутханды. Кьарангы отоуда тутханлары, дуниядан окьуна тюннгюлтгенди. Жылы тешекден кьопхан сабий сууукьсурап, амалсыз болду. Эрттенлик жауунчукь кьыстау болду. Жашны сууукь аш юйге элтип бир затчыкь кьапдырдыла. Аягында эски чабырчыкьлары жалан аякьларын жылытмайдыла. Аны ючюн болур эди, Кьапланны сууукь кьалтырауукь алды. Анга да кьарамай, жауун бир кесек тохташханлай, ат арба кьурап, аны да биргесине алып, агьачда аны урлагьанладан бири, ары олтуртду. Юсюне бир эски жабыуну жабаргьа болушду. Былайгьа жат деп, хыны кьргюзтдю. Амалы болмагьан сабий аны айтханына бой салды...

Ингир кьарангысына дери тохтамай агьач кьыйыры жол бла баргьанлай турдула. Кьаплан жукьлагьан, уянган да эте, эски жабыу тюбюнде кьысылгьанлай барады. Ингирге дери кюн кьалын шулпу этеди. Энди тохтап бир кесек солуюкь деген заманга жауун да тохтап, кек да ачылып тебиреди. Жашчыкь арбаны юсюнде жабыу тюбюнде жатып, кекге кьарады. Ол кек кесини Кам элини кегюне бир бек ушагьанын айтырыгьы окьуна келди. Аны ары келтирген адамны жанына бурулуп кьарады. Алай аллай затла аны кьулагьына кирмей эди. Аны не кьайгысы болгьанындан жашчыкь бир зат да ангыламады. Жалан, бу мени кьайры элте болур деген соруу, сабийни тохтамай кьоркьутады. Бу, анда, не ючюн туююшген болур деген

акъыл тынчлыгъын алгъанды. Къаплан ол адамны халине къарай, аны башы да уллу сагъышда болгъанын кѳрюп, тыншчыкъ жатып тургъандан сора башха этериги жокъду.

Бир кесекден тохтап сабийге бишген эт бла гыржын туурам берип, кеси да ашаргъа олтурду. Кюнню узунуна андан сора киши зат ашамагъан эди. Кечеги агъач салкъынды. Къаплан да ашчыгъын жабыу тюрбюнден башчыгъын азчыкъ чыгъарып, алай къапды. Бир кесекден киши жолдан энишге, агъач ичи таба энип, суу келтирип, экиси ичдиле, кечени къарангысына къарай тынчайдыла. Кюнню узунуна жауун тюрбюнде жибиген жабыу санларын сууукъсуратады. Алай болгъанлыкъгъа, аны ол къайгъысына болушур амал азды. Ол, ашап бошагъандан сора, жукъларгъа кюрешди. Аны къалтырыгъанын кѳрген киши, бир эски жамычы кесекни къайдан эсе да чыгъарып юсюне жапды, кеси да алайда къалды.

Кече агъачда къалыргъа Къапланны къысха ёмюрчюгюнде бир кере да тюшмегенди. Киши жукълагъандан сора да, ол сагъайып, агъачны тауушуна тынгылап, жукъла-ялмай турду. Кечегиде чыпчыкъланы тунукъ тауушлары, жаныуарланы тюрлю кычырыкълары бек сейирдиле. Башчыгъын да жамычы тюрбюнден азчыкъ чыгъарып, ол жулдузлагъа, айгъа къарады. Салкъын кечеги аяз бетчигин сылай, кеси да билмей, терен жукъугъа батылды.

Ол уянганда кюн ёрге кетип тура эди. Тёгерегине къарагъанда, тохтагъан жерлеринден узакъгъа кетгенин ангылады. Аны элтип баргъан адам бир затны юсюнден терен сагъышда барады. Аны уяннганын кѳргенинде, бир кесек заманга тохтады, кеси жумушларына ийди, ашаргъа да бир затчыкъла берди. Берген ашын арбада бара акъырын – акъырын ашады, суу да ичди.

Кюн тюшден атлай, бир элге жетдиле. Элге кирип, сол жанындагъы тар орамчыкъ бла бир кесек барып, бир гитче, эски юйчюкню къатында тохтадыла. Киши, къынгы-

рына кетген агъач къабакъны къакъды. Аны ачхан адамгъа бир затла айтып сора арбазны ичине кирип кетди. Иги кесек мычыгъандан сора андан эки жаш бла чыгып хапарлашдыла. Ала къабакъдан тышына чыкъдыла, киши уа жашчыкъны ары кийирди. Кёп заманны атламай, жатып тургъанына аякъчыкълары жукълап, кючден атлады. Ала барысы да бир къарангы отоугъа кирдиле. Келгенни къонакъча кёрмедиле, бирлери уа тышына чакъырып, не затны юсюнден эсе да къаты – къаты даулашды.

Жашчыкъ айтхан жерчикге тыншчыкъ олтуруп, тегерегине къарады. Жолда сууукъдан къыйналгъан, жылы зат къапмагъан, арыгъан сабий берген ашчыкъларын терк окъуна ашады, сора кишиге да къарамай, аркъасын тыяндыргъан жеринде къалкъыды. Аны келтирген адам, къонакъбайлары бла анга къарап, жукъ да айтмай, кёп заманны турдула. Ким биледи, ала жарсыгъанмы, огъесе аны хайырындан тюшерик ырысхыгъа къууаннганданмы къарай эдиле? Юйдегиледен биреу жашчыкъны башына бир гитчерек жастыкъчыкъны салып, юсюне да жабыу атып, тургъан жеринде къойду. Эрттенликде эртте жашчыкъны уятдыла. Жукъусундан иги аязмагъан сабийге аягъына жылы чындайла бердиле. Чай ичгенден сора, биягъы киши бла жолгъа тебиредиле. Арбаны тюбюне къургъакъ салам салдыла, эски суу жабыуну аллай къургъакъ жабыугъа алышындырдыла. Киши арбагъа мин деп, кёзю бла кёргюзтдю. Жашчыкъ къоркъгъандан, айтханын этмей къояргъа амалы болмай, арбагъа минди. Мени былай айланнганымы анам кёрсе, не айтыр эди, деген акъыл башчыгъына келип, тегерегине мудах къарады.

Жолгъа чыкъдыла. Кенг жол алгъа элни ичи бла, ызындан бийик, алаша тёшлеге ётдю. Къыйыры, ахыры болмагъан бир тюрлю жерле. Узакъгъа, аллынга къарасанг бийик таула, онг жанындан узакъгъа, солгъа кетедиле.

Аланы башлары булутха кирипдиле. Кеслери уа Камдагъы таулагъа бир бек ушагъан, къар башлы пелиуанла. Киши жашчыкъгъа жат деп, къолу бла кёргюзтдю. Къапланны жатарыгъы, жукъларыгъы келмегенликге, аны суюдюмсюз бетинден къоркъуп, айтханын этди. Былай тегерекге къараргъа тынч окъуна эди. Сууукъсурап башлагъанына кёре заман ингирге жууукъ болгъанын ангылады.

Ала, жолдан бир жанлыракъ тохтадыла, бир затчыкъ къапдыла. Жашчыкъны тургъан жеринден къобарып, ары - бери атларгъа къойду, кеси керегине да ийди. Жолну узунуна адам ауазын эшитмеген Къаплан, хар затха эригиулю, мудах къарады. Киши, минип келген атны бир кесекге солургъа къойду. Отлау алапат болмагъанлыкъгъа, аякъларына кишен салынып, арлакъ – берлакъ кетип жубанады. Ол уллу, ариу къара атды. Мудах, къара кёзлери уа жашчыкъны къоркъутмазча къарайдыла. Жубана – отлай арбагъа жууугъуракъ келип тохтады. Жашчыкъ да атны къатына келгенине къууанды. Ол анга уллу, сёдегейине кетген, мылыракъ кёзлери бла къарап кёп турду. Нек эсе да аны онг кёзюнден жиямукъчукъ агъа эди. Башын ёрге бла энишге эте, отларгъа да артыкъ итинмейди. Къапланны эсине къоншуда жашагъан Зулкъарнейни аты тюшдю. Ол бек жууаш ат эди. Зулкъарней къошдан келсе, жашчыкъла ол атны къатына барып, аны сыларгъа бек суююучю эдиле. Бусагъатда аны да алай этериги келди. Атны иесини анга эс бурмагъанын кёргенде, ол акъырын атны къатына барды. Бир кесек, бир атлам арлакъда къарап туруп, къолчугъу бла аны жиямугъун сыйпады, мангылайын сылады. Ат, аны жаратханча, башын жашчыкъны имбашына салды, кесин анга ышыды. Жашчыгъ а аны къулагъына Къаракъанат деп, акъырынчыкъ шыбырдады. Хоншу Зулкъарнейни аты да алай эди. Анга къысылды, юйге тансыкълыгъын айтырыгъы келди. Уллу, ариу ат аны бусагъатда жангыз нёгери болуп къалды. Кёп заманны ичинде адам бла сёлешмеген

сабий кѳууанды. Аны жесирликге элтген атха да уллу нѳгерине ышанганча болду.

Киши аны алай этгенин кѳргенде, сейир этип кѳарап турган болмаса, зат айтмады, тиймеди. Жашчык да шыбырдап, анга хапарчык айта, мангылайын сылай иги кесек турду. Иесини анга кѳараганын кѳргенде да, кесини жангыз нѳгерини кѳатындан кетмеди. Гитче кѳолчуклары бла аны жилимугун сылай, аны бир зат ачытып жилигган суна, дагыда кѳулагына бир затчык ла шыбырдады. Сора, анга кѳараган киши урушур деп кѳоркыганча, бир кесекден жерине келди. Киши анга жеринге кир да жат деп, кѳргюзтдю. Кѳаплан жатхандан сора да ат келип, аны кѳатында сюелди. Башын анга узатды. Жашчык кишиден кѳоркыа, анга кѳолчугун узатып, ариу айтды. Кѳп заманны ичинде кеси аууазын эшитмеген сабий кѳууанды, кесин тыялмай кюлген да этди.

Аны бла иги да ойнаггандан сора, ол тыншчык жуклады. Тюшюнде узак Камны, Кѳараканат деген атны кѳрдю. Атасы бла анасы уа анга кѳпюрню ары жанындан кѳазауат этип кѳолларын булггап чакыра эдиле...

........*

Кечени бир заманында жашчык сескенип уянды. Анасы тюшюнде не айтып кѳычырганын ол эсине не кюрешди эсе да тюшюралмады. Кимни эсе да солуганын эшитди. Кѳарангыда башын жабыу тюбюнден чыггарырга кѳорккуп, иги кесек заманны турду. Сора жабыуну кѳыйырын азчык ачып кѳараганда, Кѳараканат арбаны кѳатында сюелип турганын кѳрдю. Ол былайга кѳалай келгенин ангыламады. Аны иеси жуклап эди. Атны кѳргенде жашчык бек кѳууанды. Кѳолчугун жабыу тюбюнден акырын чыггарып анга узатды. Ол да кѳатына келип аны ийисгеди, кесин анга ышыды. Аны уллу кѳзлери бир затдан кѳоркыганча жашчыкыга жарсыулу кѳарадыла.

Къарангы кечеде, ала терен кёллеча бир тюрлю жылтырайдыла. Жашчыкъ да атны мангылайын сылай иги кесек заманны турду, жаланда танг атады деген заманда жукъугъа кирди.

Экинчи кюн да ашаргъа окъуна бир да тохтамай бардыла. Бир затчыкъланы къолуна берип, экиси да бара - бара къапдыла. Кече белинден иги да озгъандан сора, келир жерлерине жетип, тюшдюле. Ассыры къарангыдан кёзню кёзге урсанг жукъ кёрюнмеген кечеди. Жылы аязчыкъ ура, жангыз тереклени шыхырдагъанлары эсинги бёледи. Ала бир уллу къабакъланы аллына келдиле. Жашчыкъ бла киши алайда иги кесек сюелдиле. Къаплан тегерегине къарап, зат кёралмады. Къаракъанатны излеп, ары бери да бир бурулду, алай не медет...

Иги кесек сакълагъандан сора, биреу эшикни ачып, юйге кийирди. Ашыкъмай жау чыракъны жандырып, суусап берди. Узакъ жолда ырмах болгъанларын кёрюп, жашчыкъны тынчайтыргъа элтип, киши бла ушакъ этерге къалдыла...

Къаплан аланы сёзлеринден бир зат ангыламаса да, хар бирини бетин кёрген эди. Ала да сабийни къарагъанына эс бурмай болмадыла. Жашчыкъны акъылына кёре, ала барысы да бир – бирлери бла ёчешип, туююшуп болмаса сёлешмейдиле. Кеслерини да бир огъурсуз эди кёзлери. Оноуларын этгенден сора, хар бири да солургъа кетдиле.

Эрттенликде эртте киши къопмады. Танг ата башлар заманда жаууп башлагъан жауун къатыдан – къаты болуп, тохтар акъылы жокъду. Арып келгенле да къобаргъа ашыкъмайдыла. Кюн тюшге жетер заманнга дери солудула. Андан сора къобуп, атларын да алмай, жаяулай, жумушларына кетдиле. Жауун энди аз шулпу этген болмаса, башха кючу къалмагъанды. Алай юйде, эшикте да хауа

ауур мылылыгъын сакълайды. Узакъда, чегет жанында, анда - мында туманчыкъла чыгъадыла...

Къаплан тургъан юйде эки жаш бла бир ненча тиширыу айланадыла. Ала аны аллындан бегитип къоймадыла, алай былайчыкъда олтур деп, турур жерин кёргюзтдюле. Ала анга аман болмадыла, къартыракъ тиширыу къатына келип, бир затла да айтып, башындан окъуна сылады. Сора иги кесекни жашчыкъгъа къарап туруп, башын да булгъап, кёзлеринден жиямукъларын сыйпады. Тиширыулары жашыракълары анга алма къатханла келтирип бере, кёзюне къарап, бир затла айтды...

Жашчыкъ аланы бир-бирлери бла сёлешгенлерине иги тынгылагъанда кёп ангылагъан сёзле эшите эди. Бир-бирлери бла сёлешгенде Нарын-Къала деген сёзню теркирек айтханча кёрюндю. Ол не болгъанын сабий ангыларгъа амалы жокъ эди, алай эсинде уа къалгъанды.

Алма къатханланы Къаплан бир заманда да ашамагъанды, ол аны не болгъанын билген окъуна этмей эди. Ала татлы, чайнап турсанг чайырча бошаламай иги кесекни аузунгда тургъан, татыулу ашарыкъды.

Тиширыула жашчыкъдан бир затла да соруп кюрешдиле. Бу сёзлени къачан эсе да эшитгенча болуп, алагъа кёпге дери къарап турду. Ол ненча заманны ичинде сёлешмей, не кюлмей жашагъанды? Бусагъатда уа къайдан биллик эди, бу юйде жашагъан адамла ашларын анга ашатып, бир-эки кюнден элтип сатарыкъларын. Бюгюн жылы юйде солуп, къарынчыгъы да тоюп тыншыкъ турады. Ол Дагъыстанны, Дербент шахарыны Нарын-Къала деген жеринде болгъанын билмейди. Бу шахарны базарында багъаракъ сатар мурат да, келтирген саудюгерчи, аны юсюнде байыгъыргъа бек ышана эди. Аны базарда малны, харакетни сатханча сатып, юйюн, сабийлерин андан да иги жашатыргъа эди умуту. Бу юйде жумуш эте айланган тиширыула кеслери элтип сатмагъанлыкыгъа, ала да аллай

къыйынлыкъны юсю бла къолларына тюшген ахчадан, ырысхыдан бир да артха турмайдыла. Аланы, кереклерин тапхан, юйлеринде тынч жашагъан тиширыуланы, айтхан ариу сёзлери да жарлы сабийчикни алдагъанлыкъгъа, Аллахны аллында адамлыкъ борчларыны жууабы ауур эди...

Экинчи кюн эрттенликде эртте жашчыкъны хыны уятдыла. Ол аллай затлагъа юйрене келгенликге, бюгюн къоркъа-къоркъа терк окъуна быстырчыкъларын кийип, кесини хазырлыкъчыгъын кёргюзтдю. Аны, агъачда, эки танымагъан адам алып кетгенли, тохтамай къайры эсе да элтедиле. Хар жолгъа чыкъгъандан, ол юйюнден узакъдан-узакъгъа кетгенин ангылайды. Аны бла бирге, анасыны жылыууна кысылыргъа термилиую, болмазлыкъ умутладан бири болуп баргъанын да кёреди.

Аны хазырлыгъын кёрген тиширыуладан бири элтип бетин-къолун жуудурду. Сора олтуртуп ашатды. Сабий танг эрттен ашайлмагъанын кергенде, башын булгъап, кеси къолу бла къоймай ашатды. Жашчыкъ а, энтта ненча заманны ашар онгу болмай турлугъундан бир зат да билмейди. Ол адам да бир зат къапхандан сора, жашчыкъны Къаракъанатны бойнуна алып, жолуна тебиреди. Аны эсине биягъы Камда хоншуларыны аты тюшдю. Къалай суююучю эди барып аны бойнундан, мангылайындан сыларгъа. Эркин этселе, Къардан суудан челек бла суу алып келип ичирирге...

Иги кесек заманны ала уллу шахарны ичи бла бардыла. Жашчыкъ кёрген жерлеге ушамагъан, былайлары бир тюрлю жерледиле. Бийик къалала, таш бла сырылгъан жолла, ариу къатлы юйле. Ала да кёбюсюне ташдан ишленипдиле. Юйлени тегереги бла бийик хунала, уллу агъач къабакълары барды. Шахарны ичинде кёп межгитле, минарала кёрюнедиле.

Бир кесек баргъандан сора, ол муадзинни намазгъа чакъыргъан уазын эшитди. Бюгюннге дери, ол бек узакъдан эшитилгенча кёрюннгенди.

Атлы нек эсе да, бир кесекден тохтады. Нени юсюнден эсе да сагъыш эте, тегерегине къарап, иги кесек заманы сюелди. Къапланны да атдан тюшюрюп, арлакъгъа кетип да бир турду...

Ол заманда жашчыкъ Къаракъанатны къатына жанлады, биягъы башын, мангылайын сылады, къулагъына да бир затла шыбырдап, башындан къучакълады. Ат анга суюндю, башын аны билекчигине ышыды. Ол адам а анга бир тюрлю шургулу къарап, кёп заманны къатына келмей, узакъда кёрюннген тауланы башында жюзген булутлагъа къарап сагъышда турду. Сора не болса болсун дегенча, биягъы Къаракъанатха минип, ашыкъмай тебиредиле. Атлыны къайгъысын Къаплан билмей эди. Алай ол не болса да, сёзсюз, кюйсюз ишле боллукъ эдиле. Биягъы жашчыкъны ат юсюне алып, жолну сол жанындагъы къаланы жанында, суу бойну таба тебиреди...

Кюн тюшге уллу базар болгъан жерге жетдиле. Адам бек кёпдю. Барасы да атларын базарны тышында тагъып киредиле. Киши да кючден жер табып, атын такъды. Сора жашчыкъны да къолундан тутуп къабакъладан ары болду. Каплан бюгюн болмаса быллай жерге бир да келмегенди, быллай бир адамны бир жерде кёрмегенди. Ала, барысы да, бир тюрлю кийинипдиле. Киши – кишиге къарамай, муштухул айланадыла. Кёбюсюню къолунда жюклери, бирлери уа юслеринде да узун, омакъ кийимлери бла, акъырын – акъырын хапар айта, тегерекге да къарай, таныгъанлары бла хурметли саламлаша айланадыла.

Къапланлары да базарны теренине кетип, узун тапкала болгъан жерге келдиле. Нек эсе да, ол тапкалада адамла бирлери сюелип, бирлери олтуруп турадыла. Жашчыкъ аланы алай нек тургъанларын билмеди. Сейир этип алагъа

къарай тургъанлай, киши кесин да алайгъа сюеди. Жашчыкъ ангыламагъан тилде бир зат айтды. Не заманда да жашчыкъ андан къоркъгъан этгенди, бюгюн да кесини ама-лын билип аны ачыуландырмазча, алайда сюелип къалды.

Кюн бата тебиреген заманда, ол, бир къара шинли, эриши адамны алайгъа алып келди. Алайда экиси да кѣп хапар айтдыла. Жашчыкъны жанына да къарай, не затны юсюнден эсе да кѣп сѣлешдиле, ахырында бир бир къолларын тутдула. Аланы алай этгенлерин жашчыкъ къарап кѣрюп турду, алай, болгъан ишни магъанасын а ангыламады. Бир кесек замандан аны къатына келип да бир затла айтдыла, андан сора жашны къолундан тутуп, базарны огъары жанына тебиредиле.

Адам адамгъа къарагъан жокъ эди. Базар чачыла, адамла аздан аз болуп барадыла. Бир кесек баргъанлай, халжарча бир жерде тохтадыла. Алайда, ол къара киши, эки ариу атны кѣргюзтдю. Киши аланы тѣгерегине айланды, дагъыда бир затланы юсюнден сѣлешдиле. Бир - бир акъылларын билгенден сора, киши атланы жүгенлеринден алып, алайдан кетер къайгъыгъа кирди. Ол къара, эриши киши уа Къапланны къолундан тутуп, базардан чыкыгъан жол таба тебиреди. Жашчыкъ не болгъанын кѣрюп, бек къоркъду. Кишиге къарап, жиляп тебиреди. Ол, аны унутуп къойгъанча, бурулуп да къарамай, атларыны да жүгенлеринден тутуп, Къаракъанат болгъан жерге тебиреди. Къаплан къаты кычырып жиляды. Андан болушлукъ излеп кычырды. Алай, киши къарагъан да этмеди.

Аны къоркъгъанын ангылагъан киши алайда болгъан ишге жукъ айтмай къарап турду. Ол адамны къатылыгъына кеси да бек сейир этди. Базарда адамла азыракъ болгъаны себепли, сабийни кычырыгъына эс бурмагъан адам къалмады. Аны уа къулагъына да кирмеди. Бир кесекден къайры, къалай кетгенин билмей окъуна къалдыла.

Не этерин билмеген сабий ол эриши, къара кишини кёзюне къарады. Аны къарамында да жокъ эди жылыу-лукъ. Алай къачып, къайры кетерин билмеген Къаплан, кесини жарлылыгъын ангылагъанча, башчыгъын энишге ийип, тынгылады. Ол заманда анасы къалай тура болур эди? Жашы базарлада сатылып, бир къолдан бирси къолгъа тюшгенин билсе не этер эди?

Арыгъан, ач да болгъан жарлы сабийчик Дагъыстанны Дербент шахарыны жесирле сатыучу базарыны бир жеринде сюелип, жашауу андан ары энтта не кыйынлыкълагъа тубетиригин билмегенине ол не этсин? Анасы аны билмегени окъуна иги болур эди...

Къара киши бир кесекден имбашына къолун салып, ол ангыламагъан тилде бир зат айтды. Имбашын, аркъачыгъын да сылап къолчугъундан тутду. Амалы болмагъан сабий кесини жашауун энди башха, танымагъан адамны къолуна берирге борчлу болду.

Ала, базардан чыкыгъандан сора, иги кесекни жаяу бардыла. Бир заманда да кёрмеген бир сейирлик уллу кълала, тар жолла бла кёп адам ашыгъып барадыла. Гитче, уллу юйлени ортасы бла кёп бардыла. Сора бийик таш хуналары ётгенден сора, бир да узакъгъа кетген, кыйырын не къарап кюрешсенг да кёралмагъан сууну кёрдю. Ол суу тохтап тургъан кибикди. Кеси да ариу, кёксюлдюм жашил кёрюндю. Аллай ариулукъну Къаплан бир да кёрмеген эди. Кам элинде не кёп суула бар эселе да, ала терк баргъан, кенгине кетмеген тау сууладыла. Узакъ Чегемден бери жетгинчи не кёрген эсе да, мынга ушагъан деменгилик бир жерде да жокъду.

Аны алай сейир этип къарагъанын эслеген киши бир кесекни сюелип анга къараргъа кёйдю. Къаплан а къараялгъанын къарагъандан сора, анга бурулуп «уллу суу», деди. Киши башын да булгъап, жашчыкъны аны къатына келтирди. Жашчыкъны сейири андан да уллу болду. Не ючюн

десенг суу тохтамай, толкъун – толкъун болуп кесин жагъагъа ургъанлай турады. Ол анга тиериги келди. Кеси аллына барып тиерге базынмай, ол кишиге къарады. Ол да, аны умутчугъун ангылагъанча биргесине суугъа жууукъ барды. Къоркъуп жашчыкъ бир кесек да къарап турду, сора ийилип къолчукъларын жууама дегенлей, толкъунчукъ уруп аякъчыкъларын жибитди. Ол аны бек къоркъутду, артха къачырды. Аны ангылап, киши аягъындан чарыкъларын, чындайларын да тешерге болушуп, энди кир суугъа деп, кёргюзтдю.

Жашчыкъ жууукъ барыргъа базынмады, киши аны къолундан тутуп, арлакъгъа элтди. Ол заманда да толкъун аны аякъларын иги да жибитип артха кетди. Суугъуракъ суу эс тапдырды. Кюнню узунуна къызыудан къыйналгъан сабий, бир тюрлю сериуюнлюк, женгиллик сынады. Былайда аны къарындашчыкълары кёрсе къалай сюерик эди, ала бла бирге жууунуругъу келди, алагъа тансыкълыгъы жүрегин къысды. Ала Къардан сууда, ташладан кёлчюк этип жууунуучулары эсине тюшдю. Ол затланы эсине тюшюре тургъан сабий жашчыкъны уллу, гитчерек толкъунчукъла кёп кере аякъчыкъларын жибитип кетдиле. Ол аланы ангылаялгъан да этмей башы сагъышха кетип турду. Чегемдеги элинден къаллай бир узакъгъа кетгенин Къаплан ол заманда ангылагъан эди. Дуния башында быллай жерле болгъанны юсюнден ол жомакъда да эшитмегенди. Иги суукъсурагъандан сора жашчыкъ суудан чыкъды. Аякъларын батаргъа кетип баргъан кюнню ахыр таякъларына салып жылытды. Сора чындайларын, суу болгъан чарыкъчыкъларын да кийип, кишини къолундан тутуп, ашыгъып алайдан кетдиле. Ол киши жашчыкъ аз ангылагъан тилде бир зат сорду. Аны соруу не зат эсе да, ол эшитген зат эди. Аны айтхан сёзлерини магъанасын эсине тюшюрюп жүрешди, кишини кёзюне соруулу къарап да бир турду,

алай зат айтмады. Артда, келишдире кетип, ол андан уллу сууну юсюнден соргъанын ангылады.

Ала иги кесекни барып, бир уллу юйню къабакъларыны аллында тохтадыла. Киши эшикге тагъылып тургъан темир тогъай бла къакъды. Терк окъуна аны бир жаш адам ачып, аланы ичине ийди. Ары киргенден сора эшикни къадаун къаты этип, къайры эсе да кирип кетди.

Ала, уллу, кенг, гюлле ёсген, арбазгъа кирдиле. Тюз кирген жерде, къысха чапыракълы, баш чырпылары кенгине кетген терекни тюбюнде узун шинтик барды. Алайда олтура турмай, арбазны теренинде ариу юйге кирдиле. Алларына чыкъгъан шапагъа бир зат айтып, киши ич отоугъа кирип кетди. Шапа, жашчыкъны бетин – къолун жуудуруп, аякъларында суу чарыкъларын, чындайларын да алышындыртды. Къапланны бир гитчерек отоугъа элтип, аллына жылы гыржын бла эт шорпа салып, чыгъып кетди. Кюнню узунуна ашы – суу болмагъан сабий терк окъуна ашап башлады. Ол юйюнден кетгенли, анга бергенлерин ашаргъа юйреннгенди. Анасынача, аны – муну суюмейме дерге онгу жокъду. Ашап бошагъандан сора, тапчаннга кючден жетип, къалай жукълап къалгъанын кеси да ангыламады...

Уянганында, кюн ёргеде тийип тура эди. Тёгерегине къарап, адам кёрмегенден сора, къоркъаракъ да болуп, терк окъуна къопду. Къайры барырын, не этерин билмей шинтикге олтурду. Бир кесекден ол тургъан отоугъа кирген киши бир зат сорду. Жашчыкъ аны айтханын ангыламай кёзюне къоркъуп къарады. Киши, аны къоркъгъанына жарсыгъанча, тыш отоугъа чыгъарды, иеги къолан жабыулу шинтикге олтурду. Бир кесекден, бери келген заманда, эшиклени ачхан жаш келип, терек тюбюне чакъырды. Алайда узун шинтикге олтуртду, аллына аш келтирип, кеси да къатында къалды. Хуна асыры бийикден эшикде не болгъанындан хапар жокъду. Бусагъатда бир мадар болса

эди, ол уллу суугъа бек суююп къарарыкъ эди, алай къайда? Бу бийик къабакъны ачып бир жерге кетер амал болмазлыгына жашчыкъ арбазгъа атлагъан заманда окъуна ангылагъанды. Къачып, жол табып, бир жерге баралмазлыгын да иги биледи...

Мында, бу ариу гюллю арбазы болгъан юйде, Къаппап бир ай чакълы турду. Юсюне башына да къарадыла, ашы да аман туююлдю. Кёбюсюне юйде турады, арбазгъа чыгъаргъа тюшсе, эшик ачыучу жаш бла бирге чыгыучуду. Ол жаш, башха жумушларындан сора, уллу арбазда ёсген ариу гюлlege къарайды. Аланы кесип, суу къуюп, топурагъын жумушатып, тегереклерин тазалайды.

Жашчыкъ анга болушургъа бек суюгенди. Аны тегерегинде айлана, гюллени ариу ийислерине къууанып, кесини туугъан жерини ариу талаларын эсине тюшюрюп, ариу гюлню чакъгъан копалын анасыны бети бла тенг этериги келе эди. Узакъ Чегемни Кам элинде тауладан ургъан аязча таза эди мында гюлле ёсген тахтала. Табийгъатны саулагъа къууанч келтирген гюллери да алача эркин эдиле. Ала хар кимни да жашауун ариу этер ючюн ёсгендиле. Бир – бир адамла этген аман ишле аладан узакъ болгъанлыкъгъа, аллай адамла да быллай ариулукъгъа къууаннгандыла. Кеслерини жарыкъ сыфатларын, кюнню жарыгына ушагъан ариулукъларын жыргъа, жулдузгъа ушатхандыла. Алагъа олтургъан бал чибиннге да кеслерини бек багъалы, татлы кесекчиклерин къызгъанмай бергенлерине да, аланы къууанчларыны келечилерине санагъандыла...

........*

Бир ай озгъандан сора, ары тюрлю къонакъла келдиле. Къара киши бла кечге дери кёп хапар айтып, атларына минип кетдиле. Аллай къонакъла, хапарла, ёчешле энди жашчыкъны бек къоркъутхандыла. Аллай тюбешиуледен

сора ол жолгъа чыгыучу эди. Бу жол да алай болурму деген кьоркьуу, кече узуну кёжуне жукъу кийирмеди. Эрттенликде, энди жукълайым дегенлей, эшик ачыучу жаш кирип, таза кийимле да берип, кий, деди.

Къаплан кьобуп кийинип башлады, эшик ачыучу жаш аны къатындан кетмей сакълады. Жашчыкъны башын къайры элтирик болурла, кимге берлик болурла деген сакълашла бийлегендиле. Кийинип бошагъандан сора ашатдыла. Ол бергенлерин кьоймай ашады. Муну аллында ачдан кьыйналгъаны эсине тюшюп, кесин бир аман затха хазырлагъанча, кишиге да къарамады. Былагъа ышаныргъа болмазлыгъын ол энди иги ангылайды. Ашагъаны, солугъаны да жашны бетин – кебин сакълап, анга энтта керекли оноула этериклерин жетижыллыкъ сабий къайдан биллик эди?

Къабакъдан тышында аланы бир атлы сакълап тура эди. Къара киши да кесини атына минип жашчыкъны кьойнуна алды. Жолгъа чыкыгъанда, орамда, алыкъа адам кёрюнмейди. Танг ариу атханды, эрттерек болгъаны себепли, атла саулай жолну алып барадыла. Узакъда, уллу сууну кьыйыры, ариу, кёк алада кёрюнеди. Аны юсюнде аз белгили чарс, бир да ариуду. Сууну, не да тенгизни кёкжюгуне кесини акълыгъын кьошуп сюзюлген ууахты, дунияны жарыгъына къууанган адамны жүрегин жырлатырыкчады. Алай, аны ючюн, адам башына эркин болургъа кереклиси баямды. Бюгюнню кюнде Къапланнга аллай жумуш, толмазлыкъ умутду. Ол дунияны тамашалыгъын юйюнде сезерге суйгенди, жүреги бла аланы излегенди.

Шахарны орамларын, ариу юйлерин бюгюн ол туура кёрдю. Аланы кими узун, кими бир орамдан башха орамгъа къынгыр айланып чыкыгъанлары да барды. Къаллай адамла ишлегендиле быллай журтланы, къалаланы, межгитлени?

Таула ичинде Кам элчикни тегерегинде да кёп ариу ишленген затла бардыла. Андагъы Малкъарукъланы къалалары, кешенеле, Битикледе къаяны эрини бла баргъан

басхыч. Ала ариу тьююлмюдюле? Хау, хар жерни кесини сейир затлары. Алай бу жерледе къалала кѣпдюле. Жолда бара-бара тѣгеречи бегитилген, къыйыры-чеги болмагъан къаланы ол кесини Чегеминде кѣрмегенди. Нарын-Къала деп, мынга айта болурла деди, кеси - кесине.

Хар кюн сайын, ол алгъа эшитмеген, бир сейирлик таууш келе эди. Ол, Къаплан ангыламагъан, азан тауушду. Бюгюн, эрттенликде эртте бара туруп, ол таууш эшитилди. Жашчыкъ аны къалайдан келгенин энди ангылады. Азан таууш, къара киши жашагъан жерден узакъ болмагъан межгитни минарасындан келгенин билди...

Эрттенликде ургъан салкъын аяз бир кесек суукъсуратады. Алай, тенгизни кѣксюлдум тюрсюню узакъгъа, кѣкге дери жетип, аны бла бир болуп къалгъанча ариулугъу сейирге къалдырады. Ат юсюнде баргъан кезиуде эркин къарап барыргъа онг табаса. Жашчыкъ алыкъа бир жерде да кѣрмеген зат эди тенгизни ариу кѣклюгю, кѣкню къыйыры жерде башланып, ары кесине жол къурагъанча, тазалыгына ёхтемленнгенча кетгениди...

Эрттенликде эртте атлыла тенгиз таба жол тутуп баргъанын жашчыкъ энди ангылады. Тенгиз жууукъдан – жууукъ бола барады, алай танг атханлай быллай жортуул неге керек болгъанын ангыламайды. Зат сорургъа амалы болмагъан сабий тыншчыкъ олтуруп, тѣгеречине къарагъандан сора башха амалы жокъду. Къадарына бой салмазгъа анга киши къоймазлыгъын да биледи. Аны алгъыннгы иелери, башхагъа берип кетгенине бюгюн да не этерге билмейди, алай аны бир заманланы заманында юйюне къайытып, атасын - анасын кѣрлюк умуту хар заманда да биргесиндеди...

Тенгизни жагъасы бла атлыла ёрге, кюн тюшге дери, терк баргъанларын тохтатмадыла. Уллу сууну жагъасы тюрлюдю. Бирде чынгылгъа кетген жерлеринден къоркъгъан окъуна этерсе, бирде уа сыйдам, юзмезли жерле. Кюнню

кызыуу кыйнагъан жашчыкъ, онгу болса, суйюп окъуна жуунурукъ эди. Алай, ол кыйгыны олсагъатда, Къапландан сора киши этмейди. Атлыла, кёп сёлешип да кюрешмей, муштухул барадыла.

Айтханыбызча, кюн тюшден озаргъа, тенгизни жагъа-сында, кемеле сюелген, ариу жерлеге жетдиле. Алайда, кёп ариу кемеле, адамла да аз туюлдюле. Хар бирини кеси жумушу. Атлыла бир жанлыракъ болдула. Къаплан, аланы сакълагъан адамлары болгъанын ангылады. Энди бир башхалагъа бермеге эдиле деген акъыл, жашчыкны бек кюркютду. Къатларында сюелген атлыны кёзюне тынгысыз къарады. Аны кыйгысын киши этмегенин ангылады. Аланы ишлери башха болгъаны ачыкъды. Бир сагъатдан азыракъ заман озгъанлай, былагъа къонакыгъа келген кишилени жашчыкъ тюз кёргенлей таныды. Ала да муштухулдула. Ала, жашчыкны алып келген эки атлы бла бир жанына кетип, хапарлашдыла. Сора кемени тар басхычын-дан тюшген бир узун кийимли кишини къатына барып, аны айтханына тынгылап иги кесек турдула. Жашчыкны къолу бла кёргюзтюп, ала андан айырылдыла. Къара киши уа, кыйнунда келтирген Къапланны, атдан да тюшмей, ол кишиге узатды. Жашчыкны кюркыгъаны, аны алагъа жалынып, кычырыкъ этип жиягъаны, кюркюп тегерегине къарагъаны бир адамны да эсин бурдурмады. Аны алай жарсыгъанына узун кийимли адам бир зат да айтмай къарап турду. Жияялгъанын жиягъан, къарыусузуна къалгъан сабийни атдан тюшюрюп, бери кир деп, къолу бла кеме таба кёргюзтдю. Жашчыкны амалы болмай тар басхычха минди. Кесин бу тузакъдан бошлар ючюн, суугъа секирипми къалайым деген акъыл башындан кетмеди. Аны ангылагъанча, узун кийимли киши да жашчыкыгъа бек сакъ къарады. Этер амалы болмагъан сабий, аны айтханына бой салды, барысы да кемеге кирдиле...

Узун, къарангы эди кемени ичи. Аны къолундан тутуп бир кесек баргъанлай, онг жанындан бир эшикни ачып, гитче жарыкъ отоугъа кийирди. Аны тегерек, гитче терезесинден ургъан жарыкъ, къарангыдан кирген жашчыкъны кёзлерин къаматды. Къызыу кюнню таякълары да тёздюрмезча къыздырадыла. Отоуда эки тапчан болгъанын эследи. Терезе къатында гитче тертгюл столчукъ. Жашчыкъ бусагъатда эследи, терезе ортасына дери суугъа батылып тургъанын. Тенгизни суу, толкъунчукълары да былайдан да туура кёрюннгенлери анга энди алай ариу кёрюнмедиле. Уллу суу энди аны къууандырмады. Къапланны сейир этип къарагъанын кёрген адам, тынгылап турду. Сора анга къолу бла тегерек челекча бир орунну кёргюзтдю да, аны не этеригине къарамай гоппаннга суу къуюп анга узатды. Жашчыкъ кёзуне къарап да бир турду, алай эрттенли бери жолоучулукъда къыйналгъан сабий, суусапны суююп ичди. Былайгъа олтур деп, тапчанны кёргюзтдю. Олтургъанлай, арыгъаны, жарсыгъаны да къыйнагъан сабийни жукъу хорлады...

Кёпмю, азмы озду заман, билмеди. Алай кёзлерин кючден ачып къарагъанда, отоуну ичи къаппа-къарангы эди. Кеси да бир тюрюл чайкъала, кёзю-башы да аны бла бирге тегерек айланнганча, жанын бир къарыусузлукъ алгъанды. Отоуда кесинден сора киши болмагъанын жашчыкъ бир кесекден ангылады. Кючден туруп эшикни ачаргъа кюрешди, алай ол къаты бегитилип эди. Жерине амалсыз болуп ауду. Жукъуму эди, огъесе башыны ауругъанымы эди халин ангылаялмагъан амалсызлыкъда тангы атды. Эшикни бир арыкъ жаш ачды да, анга тышына чыкъ, деди. Кёзю – башы айланнгандан жашчыкъ ёрге да къобалмады. Сора ол къойнуна алып, алгъа къарангы отоугъа, ызы бла кемени баш жанына элтди. Сууукъ аяз жашчыкъны къалтыратды, алай башы тёрек айланнганы бир кесек селейди. Аны кенг шинтикге олтуртду. Жаш-

чыкъ, төгерегин тенгиз кѳуршалагъанын, жалан да бусагъат-да эследи. Не эл, не шахар кѳрюнмейди. Ала, кѳайда эсе да, узакъда кѳалгъандыла. Төгереги суу, узагъыракъда уа, аны алаша туманчыкъ басады. Жел ургъанлай, кеме да кѳыйыр-сыз тенгизде кетип, тас болуп кѳаллыкъчады. Бу ариулукъ нек эсе да Кѳапланны кѳоркѳутду. Аны санын, жанын да бирча юшютюп окъуна кѳойду. Аны алайгъа келтирген жаш бир жабыуну келтирип сабийни юсюн жапды. Артха кемеге кирип кетип бир тюрлю ашарыкъ келтирип берди. Жашчыкъ аны кѳргенлей, кѳлю аман этип, кѳп кѳусду. Амалсыз болуп, кѳалтырап, эсин ташлап башлады. Аны ол халин кѳрген жаш, биягъы кѳойнуна алып, жерине элтип жатдырды. Жашчыкъ биягъы бир тюрлю жукъугъа кирди. Аны эси хар затны да ангылагъанлыкъгъа, кѳзюн ачаргъа кѳарыуу жокъ эди. Алай эте, амалсыз болса суучукъ уртлай, кеме барлыкъ жерине келип тохтагъынчы, ол халде турду. Эси келген заманда ол, Хазар тенгиз дегенни бир ненча кере эшитгенин эсине тюшюрдю. Ол не болгъанына кѳайдан биллик эди? Жети жылдан атлагъан сабий кѳалай ангыларыкъ эди кесин Хазар тенгизде жюзюп баргъанын. Бу тенгиз бла кѳплени жесирликге урлап Тюркню, Египетни эм Левант деген жерлени, кемеле тохтагъан портларында сатып, не бир башха харагетлеге алышып байыкъгъанларын. Ненча ана билмей кѳалгъанды сабийлерини кѳадарларын. Ненча мынафыкъ саудюгерчи кѳп ахча санагъанды быллай жарлыланы, малны сатханча сатып. Ненча кѳыйынлы жесир атны жүрюте, кесини ачы кѳадарына бой салгъанды. Кѳп ажашхан, кѳанлы жоллада бара, кесини адам болгъанын унутханды. Кѳапланны жолу да жер бла тенгиз бла да аллай кѳыйынлы жолда баргъанды. Ол кѳайда тохтарыгъын, бюгюн анга ким айталлыкъ болур эди?

Жетер жерине жетгенлеринде, жаш анга кемеден тышына чыгъаргъа болушду. Биягъы, кемеден тышына са-

лыннган тар басхыч, сууну юсю бла барады. Алай Къаплан асыры къарыусуздан бир да башха жерге къачып букъгъан акъылны къатына да келтирмеди. Аягъы жерге басханлай къайдан эсе да келген къарыуну сизди. Башы-саны да женгилирек болду. Суучукъ уртларыгъы окъуна келди. Тёгерегине къарады. Бийик къаяла, терен агъачла бла къуршаланнган бир ариу жерлени жалан да бусагъатда эследи. Агъачланы этеклери бла тенгизге дери жетген талала. Кюз келе тургъан заман жуукъ болгъанлыкъгъа, табийгъат болмагъанча ариуду, къолан кюйюзча гюлле къатыш жашил кырдык эрттенги чыгъы бла жылтырайды. Тенгизден ургъан салкъын аязчыкъ, аны тирилтип, жашау-гъа къайтарды. Жашчыкъ төгерегине къарагъанлай бир кесек турду. Бюгюн ол Иранны жерине келип, аны ариулугъун кеси жери бла тенг этгенин, айхай да билмейди. Дунияда аллай жер болгъанын окъуна эшитмегенди.

Тенгиз болмаса эди, ол кесин Чегемни Кам элинде сунарыкъ болур эди. Андача таула, башларында къар къыр-пакълары бла Кавказны тауларына къалай ушайдыла. Жашчыкъ билмегенликге бу таулагъа да Минги тауну Эльбурс деген тауну атына ушашдырып, Эльбурс дейдиле. Къайсы ёмюрледе аталгъанды анга бу ат? Мында ургъан кюйсюз боранла да, Минги тауну бийигинде буруш-буруш ургъан-чамы урадыла? Бюгюн, Къаплан деген таулу жашчыкъ, юйюнден-жеринден айырылып, урланып, бири сатып, бири алып айлана, Иран деген къыралда, фарси халкъ къурагъан цивилизация битеу адам улуна юлгю болгъан жерде тура эди. Фарси халкъны алимлери, назмучулары дуниягъа жарыкълыкъ келтире, кёплеге юлгю болгъандыла...

Омар Хайям, Низами, Руми жашап кетген къыралда, аланы сейирлик назму тизгинлери, илму трактатлары битеу дуния илмуну мурдорун белгилегендиле. Омар Хайямны тизгинлерин окъуй, адам жашагъан жерде, бу жашчыкъгъа жетген къатылыкъ болмазгъа керек эди:

Къудурет! Нек къууандыраса сен мынафыкъны, Сейирлик къалала, хамамла, ётмек этерик тирменлени да берип алагъа! – деген сёзле жазылгъан жерни юсюнде айланнган аманлыкъчыланы акъылларына, аллай таза сезим келсе эди, башха боллукъ эди жашау.

Фарсини адабият жазмасы бла кюрешгенле, дунягъа белгили алимлери, этген ишлерибизни мамырлыкъда жаратсынла деген насихатны алгъандыла. Математикадан, астрономиядан эм башха жаны бла не затха эс бургъан эселе да, аланы баш магъана берген илишанлары - этилген ишлеринде, адам улусуна белгили болсун деген ниети болгъанды. Адам улуну биригиуюнде, бир бузукъ сагъыш этген адам тюбемей къалыргъа амалы бола болмаз. Бу иш, аладан бири болуп къалгъанды...

Алайды да Къаплан жангы жерден бир игилик сакъламады. Ол хар алышындыргъан жеринде башха иелени, башха адамланы кёргенди. Ала анга зат сормай, кеслерини оноуларына къаратып, аны тилсиз жолоучу этгендиле. Ким билсин бу жолланы ахыры къалайда тохтарыгъын, кимни кёргюзтюрюгюн, не бла бошаллыгъын? Сабийни акъылы анга алыкъа жеталмайды. Ол окъуна иги болур, тегерегинде аны сакълагъан аллай бир къыйынлыкъны, толусунлай ангыламай къалгъаны. Бусагъатда, жашны бир атлам этерге эркин этмеген адамла, бу жол болмаса бир заманда да кёрмеген тенгизни, кесини туугъан жериндеча бийик къаяланы, аны этегиндеги агъачны, жашил талаланы къатында зат айтып ангылатыргъа эслерине келтирмей туталдыла...

Фарсини халкъы жашагъан Иран деген къыралда, быллай табиигъат болумла къайсы жеринде да былай аламатды деп, айтыргъа жарамаз. Бу къыралны жерини кёбюсю зат ёсмеген къуу жерледиле. Кёп эллери, шахарлары къуу тюзледе орналыпдыла. Алай болгъанлыкъгъа, аны халкъы не тюрлю болумлада да жашау этерге кюрешеди,

сабий ёсдюреди. Башында айтып кетгенимча, дуниягъа белгили алимле, бу халкъны хазнасыдыла...

Хазар тенгизни жагъасында орналгъан шахарчыкъдан келген эки адам жашчыкъны биргелерине алып кетди. Узун кийимли киши, ала бла кёп хапар айтмады. Ала Къапланны биргелерине элтирге тебирегенде, жашчыкъ, ол арыкъ жашха бла узун кийимли кишиге кезиу-кезиу къарады. Алай, аладан жукъ тапмазын ангылай, башчыгъын да энишге ийип, ол жангы адамла кёргюзтген жол бла тебиди. Бусагъатда Къапланнга тегерекни ариулугъу эриши окъуна кёрюндю. Къызыу тийген кюн да бир кюйсюз эди. Жолда къыйналгъан сабий къайры, кимге барлыгъыны юсюнден сагъыш этер къарыуу окъуна жокъ эди. Ол кесин къадарны къолуна берип, айтханларын этип къалды. Ала тенгизни жагъасындан кетген кенг орам бла иги кесек барып, бир тар орамчыкъгъа бурулдула. Андан, агъач таба, ёрге жол алып, узакъдан окъуна иги кёрюннген, бир уллу юйню къатына келди. Юйню къатына жууукъ жете тургъанда, биреу къатларына келип, аны ары элтгенледен бирине, бир затла шыбырдады. Аны айтханын жаратмагъанларын жашчыкъ да эследи. Алай, алайда сюелип тургъа къоймай, жоллары бла кетди...

Уллу юйню къабакъ эшиклерин ачдырыгъа кёп кюрешди. Кёп къагъып ачмагъандан сора, иги кесек сюелип турдула. Заман тюшден озгъандан сора, юйден биреу чыкъды. Аланы алайда кёрюп, сейир этип, кеси-кесине бир затла айтып, ичине кирип кетди. Андан да биреуню алып келип, эки киши бла да кёп сёлешди. Сёлешгенлери туюшге окъуна жете эди. Къаплан ол адамланы бир айтханларын да ангыламады. Ёчеш бошалгъандан сора, жашчыкъны арбазгъа кийирди, аны келтиргенле уа, къайры эсе да ашыгъып кетди.

Болунган иш сабийни бек къоркъутду. Ол жаппажангызлай арбазда сюелип кёп заманны турду. Уллу юйню арбазы да уллу, кенг эди. Тегереги жатмала, аланы тюпле-

ринде кьолан кюйюзле жайылыпдыла. Аланы юсюнде, ариу жастыкчыкыла атылыпдыла. Арбазда тизгин кьаты сакъланады. Жашчык бу затлагъа арбазны бир кыйырында сюелгенлей, сейир этип кьарады. Бир кесекден аны кьатына кьартыракъ киши келип, кыйырда жатмагъа элтди. Алайда олтур деп, кёзю бла кёргюзтюп, юйге кирип кетди. Андан исси как бла жукъа гыржын келтирип тепси юсюне салды. Тепсини жашчыкыны аллына тартды. Уллу пиалагъа шербет кьюп ич деп, кьолуна узатды. Ачдан, суусапдан кыйналгъан сабий тилетмеди. Терк окъуна шербетден ичип, берген ашларын ашады. Аны арыгъанын кёрген кьарт эки жастыкыны да бирге салып, былайгъа тыян, деди. Алайсыз да кьарыуу болмагъан сабий, олсагъатлай терен жукълап кьалды.

Кёпмю жукълады, билмеди, алай уянганында юсюнде да жылы жабыуу бла жатма тубюнде тургъанын кёрдю. Жашчыкыны кьобаргъа кьарыуу жокъ эди. Тёгерегине кьарады, алай адам кёмегенден сора биягъы жукъугъа батылды. Ингир ала уянганын кёрген кьарт, анга кьоп да биргеме кел, деди. Аны айтханын этип, аны бла хамамгъа барды. Исси хамамда жашчыкыны жуундурдула, жангы быстырла кийиндирдиле. Бир отоугъа кийирип аллына аш салдыла. Жашчык энди быллай юйледен, татыулу ашладан кьоркыгъан окъуна этеди. Ол юйюнден кетгенлиненча юйню, адамны кёрдю. Ала бир бирлерин алышындыра, аны уа керек болмагъан затча, кьайда болса кьюп кетедиле. Бу адамладан бири да анга ие туююдю. Бир кьолдан бирси кьолгъа тутдура, кьайры жетмеди бу жарлы сабий?

Бергенлерин ашады. Не этериклерин билмей олтургъан жеринде сакълап турду. Сора анга жат да солу деп, буюрдула. Айтханларын этип, барып жатды. Бу жол жашчыкыны юй ичинде жатдырдыла...

Эрттенликде кьарт киши келип аны уятды. Кьолун – бетин жуудуруп ашаргъа элтди. Жашчык иги ашаргъа

кюрешди. Быллай зат аны бла биринчи болмайды. Ол эртте къобуп барыуну къыйынлыгына тюшюннгенди. Бу юй да, ол жашап къаллыкъ жер болмагъанын иги ангылайды. Алай бусагъатда, мындан ары не боллукъ болур, кимге элтип берлик болурла деген сагъыш аны къоркъутады.

Жашчыкъны экеулен биргелерине алып жолгъа тебиредиле. Эрттенлик салкъын эди. Анга кийдирген кийимлери жылы болгъанлыкъгъа, сабий сууукъдан къалтырап тебиреди. Тенгизден келген жел къатыдан-къаты урады. Бир кесекден жауунчукъ да себип башлады. Аз-маз жибиген да этип, кёп адам жыйылгъан жерге келдиле. Ол жерни кёрген жашчыкъ болмагъанча къоркъду. Муну аллында, быллай бир жерде, базарда, аны эки туу байталгъа алышып кетген эдиле. Аны базаргъа келтирген адам атланы кёргенде, жашчыкъны терк окъуна унутхан эди. Аланы ызындан жилягъанын ол бусагъатда эсине тюшюрүп, тегерегине къарады, ызы бла ол экиси не этерик болурла деп, амалсыз болду. Алай быланы кёзлеринде да ол ышаныулукъ кёрмедиле. Ала да хаух адамла эдиле.

Къапланны келтирип, бир мюйюшге сюедиле. Бир аны къатында сюелгенлей турду, бирси арлакъда даулашхан адамланы къатына барып саламлашды. Ол адамлагъа жашчыкъны да къолу бла кёргюзтүп хапар айтды. Ала да анга тюрслеп къарадыла. Алай эте, алайгъа юч киши келди. Юслеринде узун кийимлери, бетлери уа бир тюрлю эриши эди. Ала жашчыкъгъа ауузунгу ач дедиле. Ауузчугъун ачхандан сора аны тишлерине тийип кердюле. Андан кёзлерине, белине къарадыла. Кёзюне къарагъанда да, этине тийгенлери сайын да аны ачыта эдиле. Аланы алай эте тургъанларын кёрген экинчи киши да алайгъа ашыгъып жетди. Ала бла келишип, ючюнчюсю да жашчыкъны биргелерине алып, жолгъа тебиредиле. Жашчыкъ аладан асыры къоркъгъандан жилялгъан окъуна этмеди. Къалтырауукъ тийип, жеринден тебалмай къалды. Ала анга урушмадыла, ариу да айтмадыла. Аны келтирген экеулен кетгенден сора,

амалы болмагъан сабий кыйынлы кюнине бой салды. Къоркъгъандан, амалсыздан да не этерин билмеген сабий, элтген жерлерине барды.

Ала топуракъдан ишленген эски юйчюкге келди. Келе келгенлей, анда жашагъанла алагъа суусап чыгъарып берди. Ала да, уллу юйдеча, жатмагъа кирип кюйюз юсюнде жастыклагъа олтурду. Алларына аш салгъандан сора, ашыкмай хапар айта эдиле. Жашчыкны да арлакда олтуртду. Аны кесин бир да кыймайдыла. Жатаргъа элтгенде уа аллындан кирит этди. Кёзюне, сабий болгъанлыкыгъа, жукъу кирмеди. Энди, бу эриши адамла мени бла не этерикдиле деген акъыл тынчлыкын алды.

Барысы да жукъугъа батылгъандан сора да, не мадар этейим жаныма, деген акъыл бла эшикни акъырынчык тюртюп кёрдю, алай ачалмады. Былайдан къачып кеталсам, не этерикме деген окъуна къоркъутмады. Адамланы эришиликлери асыры апчытхандан, жашны андан башха затдан сора сагъыш этер мадары жокъ эди...

Къаплан жалан да эрттенликге жукълады. Кеси уянгынчы анга киши тиймеди. Уянгандан сора тышына чыгып олтурургъа да кыйдула. Ол бир заманда да ашап кёрмеген татлы кегетле да берди. Жашчык мында элинде-жеринде кёрмеген бир тюрлю терекле кёрдю. Хар жерни адамы, битими, хазырлагъан ашлары да энчи болганына окъуна эс бурду. Ингирде, ушхуур ашай, жырлагъа да тынгылай кечге дери олтурду. Жырла айтхан заманда уа бир тюрлю тепсеуню тепсей эдиле. Узун кийимлери бла жашла тегерек айланганлай, къолларын да ары-бери бурганлай турду. Узун, иничге кыйл къобуз бла бир жарсыулу макъамны ойнап, бирлери тепсегенлей, бирсилери уа тютюн да иче жастыкыгъа таянып, анга къарс къагъа, къарайдыла. Къаплан жашагъан жерледе алай тепсемеидиле. Ол туугъан Чегеминдеги тюз тепсеуден ариу тепсеу болмагъан сунганды, алай кёресе, хар халкыны тою кесича барады. Аланы тойлары, тартыулары да аныкына ушамай, башхады.

Тойлары кечге дері барды. Жашчыкъгъа бар солу деп, эртте окъуна отоуна ийген эдиле, алгъынча аллына да кирит салып кетдиле. Ол а къарангы отоуда, кёзюне жукъу кирмей кёпге дері турду. Энди къалкъыйым деген заманда, адам тауушлагъа сагъайды. Была не эте болурла, деген къоркъуу жашчыкъны акъылын алды. Бир кесекден эшикни ачып кийимлеринги кий, дедиле. Жашчыкъ ассыры къоркъгъандан муштухул кийинип башлады. Аны чакъырыргъа келген киши къатына келип тапсыз кийген быстырына къарап тап этди. Кесине да ариу айтып, башын сылады. Амалсыз сабий, ала биягъы жолгъа чыкъгъанларын ангылагъан эди. Энди ким, къайры элтеди мени, деген акъыл башын алып къалды.

Эшик сууукъ эди. Жел юфгюргенлей, санларынгы бузлатады. Адамла къазауат этип бир уллу жаныуарлагъа жюклерин жыядыла. Аллай сейирлик затланы бир заманда да кермеген жаш, сейир этип къарайды. Ол жаныуарла уллу затладыла. Кеслерине да жюк салгъан заманда ала жатып турадыла. Аны бек сейир этдирген, аркъаларында эки уллу дуппурлары, уллу башлары, кенг ауузлары, уллу эриши тишлери бла къуру да бир зат чайнагъанлай тургъанларыдыла. Ала тюеле болгъанын, ол къайдан биллик эди?

Жашчыкъны да аладан бирлерине юсюне олтуртдула. Аны къатына ол тепсеген жашладан бири минди. Қалгъанла да кеслерини тюелерини юсюне олтуруп, жолгъа чыкъдыла. Узун аякълары, узун боюнлары, бармыды сизден сейир затла, деди жашчыкъ кеси кесине. Бу сейирлик тюеле, бир бирини ызындан туруп, кериуан жол къурап, тебиредиле. Аланы сыртында баргъан тынч эди. Узун-узн атлай, жолну иги къоратадыла. Кенг, жумушакъ сыртларында къайсы да тынч олтуруп барыргъа онг табады...

Қапланны къарангы кече къайда баргъанындан халпары жокъ эди, танг атаргъа уа тегереги къум тюз болгъанын кёрдю. Юслерине къалын жабыу жабылыпды. Кюн

тийгинчи эрттен сууукъ жилигинге жетеди. Алай кюн кызыдырып кызыу болгъандан сора да аны тешерге кьой-мадыла. Кызыу кюнню кюйсюз таякъларындан да хар бири да кесин аллай жабыу бла сакълайды.

Кече, кюн да барадыла. Узакъ жолну кыйыры-чеги жокъду. Иранны жеринден Бухарагъа дери ненча кюн бла кече баргъанны билген кыйынды. Жолну тюрлююгюн кёргенге, ангылагъан да кыйынды. Уллу Чилле жолну Иран кыралдан Бухара Эмиратха дери бийик кыялары болгъан кюйсюз, сууукъ жерлени кум тюзле алышындырадыла. Жолну узунлугъуна бир ненча кере тюбеген караван сарайлада тохтап, тюелени да солутуп, жолоучула кеслери да солуй, жолгъа алай чыкыгъандыла. Бир - бир жерледе, адам сейир этерча кум тюзлени ичинден чыкыгъан куюланы кёрюрге боллукъду. Бу жансыз тюзледе, жерни теренинден чыгъаргъан ичерик сууну багъасы бек уллуду. Къаплан жашагъан жерлени суулары таза чыранладан келген, терк толкъунлу череклени хапарларына мында киши ийнанырыкъ да болмаз. Ненча ёмюрню жюрюйдю бу жолла бла кум тюзлени халкълары? Кытайдан башлап узакъ Византиягъа, андан Сибирге дери айланнган халкъны тарыхы байды. Уллу Чилле жол бла айланнган саудюгерчиле битеу дунияны культура тутуругъун алай айнытхандыла. Ала бир жерни жашау сынаун башха жерге кёчюре айланнгандыла. Дуняда саулай жашаугъа къарамны ала алайлыкъ бла тюрлендиргендиле. Сёз ючюн: кериуан жолланы жолоучулары, айланнган жерлеринде къалала ишлегендиле, тарыхчыла, жырчыла, назмучула да кеслерини жумушлары бла кюрешгендиле. Аланы къоллары бла ишленнген къалала, караван сарайла кёп ёмюрлени турадыла. Бюгюнлюкде ала озгъан заманланы шагъатлары болуп къалгъандыла. Ол заманны алимлерини ёлчемлерине тыяннгандыла, андан бери келген заманланы алимлери, тарыхчылары да. Аланы жоллары бла барады бюгюн, чегемли жашчыкъ, Жаза-

ланы Къаплан. Юйюнден бек узакъда, жашауу, жесирни жарсыулу къадарына бой сала.

Кёп кече бла кюн келирге тюшгенди кериуан жыйыннга. Алай къыйын жолланы кётюралгъан сабий, аз жашаучугъунда уллу азап чекгенди. Хажы айтханлай:

Кёп къыйналдынг, жанынг къалып ахыргъа,

Атангы, анангы, Кам элинги эсинге сала,

Арбазынгда къолан ийнекеге, акъ атха тансыкъ бола...

Къайры баргъанын билмеген узакъ жолда, ненча адам тюшдю, Къапланны эсине? Анга быллай къадар тюшюргенле этген ишлерине жашагъан заманларында жууаплы болурламы?

Ненча тангны жашыртын жияй чыкъды жашчыкъ? Аланы санын энди кеси да ангылаялмай, санаялмай окъуна къалгъанды...

Кюнлени биринде, танг иги да атмагъан заманда, кериуан жолоучула солургъа тохтап, караван сарайгъа ушатхан бир жерге жетдиле. Къум тюздеде кюнню батханы, тангны атханы да, Кавказны тауларындача кюн тау артына кетип къалмаучуду. Быллай жерледе, тюппе-тюз сыйдам юзмезден сора зат болмагъан тюздеде къып-къызыл тегерек кюн, кюнбатышда къалып къалады. Не кечде да аны алайлыгъын кёрюсе. Эрттенликде уа, ол, къалай бола эсе да, кюнчыгъышдан кесини биринчи таякъларын кюнбатышха ашырыр. Алайлыкъ бла жангы кюнню башланганын билирге болады. Эрттенлик аяз, юзмез тюздеде, тауладача салкъынды. Игирек кийинмесенг, сууукъдан амалсыз окъуна боласа. Ингирде уа, ол аяз кюндюз къыздыргъан юзмезни къызыулугъу бла кюйдюрюп окъуна къояр. Ол селейип, суууп, кечени къарыуу кете баргъаны сайын болады...

Алайды да кериуан жыйын, эрттен сууукъда бир кесек къыйналды. Былайда дагъыда бир ненча кериуан жыйын тохтап, андан сора да кёп адам жыйылгъанды.

Аланы келтирген туюле арлакьда солуйдула. Бирлери жатып, бирлерин ол сарайлада тагъуучу жерлеге такьгъанларын кёресе. Юслериндеги ауур жюклени да хазна киши тешмегенди. Ала ол мазаллы жаныуарланы артыкъ кьайгъы этдирмегенчады. Кеслери аллына, саулай уллу кемелеча, бир тюрлю затладыла. Тынгылагъанлай, чайырларын чайнай, боюнларын да узун созуп, эриши тишлерин ачып айланган пелиуанла...

Аладан бир жанлыракъ, тегереги да бегитилген жерде адамла кёпдюле. Ала жерге бир уллу чулгъамлы затланы жайып къарайдыла. Бирлери чатырла къурап аланы ичинде сатыу – алыу ишлерин бардырадыла. Ол уллу, кенг арбазны огъары жанында барысындан да кёбюрек адам жыйылыпды. Къапланны кьобарып, бетин – кьолун да жуудуруп, юсюне аяулуракъ быстырчыкъларын да кийдирип алайгъа элтдиде. Жашчыкъ алайгъа жетгенде аны бюгюн да ким эсе да сайлап, алайдан башха жолла бла элтиригин ангылап, ары элтгенлени кёзлерине, кьоркьуун жашырмай, къарады. Ала уа билекчигинден къатыракъ тутуп, бир затха да эс бурмай, къарамлары бла кьоркьута, жерине жетдирдиле. Бу базарны уллулугъун ол энди ачыгъыракъ кёрдю. Аны кибик сатыллыкъ адамла кёпдюле. Аланы кими олтуруп, кими сюелип, жерден кёзлерин алмай кеслерини ачы юлюшлерин сакълайдыла. Сатыллыкъланы жерлери энчиди. Аллары бла саудюгерчиле айланадыла. Ала дунияны чархын биз айландырабыз, бу жангы тийип келген кюн да бизни ючюндю деп, оком этгенча, кеслерини къарыуларына базынган, жарсыудан, адамына термилиуден хапарлары болмагъан затладыла...

Къапланны да бир жерчикде тохтатдыла. Терен юзмезге аякчыкълары батыла, бирси жесирле бла ол да кесини амалына бой салды. Бир кесекден алайгъа бир талай адам келип сюелдиле. Башларында да быстырны бир тюрлю тегерек чулгъап, бетлери да къап-къара, аны бери алып келгенлеча, бир эриши кишиледиле. Аладан бири, мазаллы

киши, аны кёзюне тюрслеп къарады. Анда, узакъ Ирандача, тишине, этине, белине къарап къыйнамады. Къара чачын артха сылап, къолчугъундан тутду. Ол адамны, сабийни кёзюнде жарсыуун кёрюрге адамлыгъы уа жетерик болурму эди? Анасыны къойнундан тартып, сыйырылып келген сабийни тансыгъы, аны иши болмагъаны, кимге да баямды. Ол не ариу айтып да, не бла къууандырса да жашчыкъны къыйынлыгъына болушургъа келмегенди. Сегизинчи жылына бара тургъан сабий аны иги ангылагъанды. Бюгюн ол энди жолу къайсы жанына буруллугъуна жарсыгъанды ансы, башына бош этилмезлигин уста билгенди.

Биргесине келгенле бла киши кёп сёлешди. Аны оноууна кёре, жашчыкъны багъасы жюз тюеге чыгъарылды. Бюгюн, была туркмен халкъны жеринде сатыу этгенлерин, багъасын алай уллугъа чыгъаргъанларындан, жашчыкъны хапары къайдан боллукъ эди? Ол кесини насыпсызлыгъы бла кёп адамны бай этгенин да билмегенди.

Кюнбаштышда жашагъан халкъланы сатыу-алыу этген жерлеринде сабийле – уллула да, тюеле бла, багъалы чилле къумачла, ариу сауутла бла тенг сатыладыла. Адамны багъасы мал бла ахча бла ёнчеленнгенде, жарсыугъа, жиляугъа былайда магъана берилмегенди. Алай, къалай болса да, адамгъа аллай къыйынлыкъны жалан да башха адам келтиргенди.

Бу жол Къаплан Бухарагъа жеталмай, къум тюзлени ортасында, узакъ жолланы бир жерлеринде тюбеген базарда, жангыдан башха къолгъа тюшдю. Туугъан Кам элинден былайгъа дери къаллай жерлени келди, ненча адам бир къолдан башха къолгъа ётдюрдю? Мунуча мадарсыз адамланы хайырлары бла байыкъгъан, къаллай юйлени кёрдю сабий? Алайда да бердиле Къапланнны башха адамланы къолларына. Къолундан тутуп, алайдан чыгъарып баргъан заманда да, жүреги къоркъгъандан къысылгъан жашчыкъ,

артына айланып къарарыгъы да келмеди. Ол эриши адамла къркъгъанына жарсымагъанча, аны кёзюне да къарамадыла. Тюе юсюнде келген узакъ жолунда, кеси керегине элтип, ашарыкъчыкъ берген болмаса, аны барлыгъына эс окъуна бурмагъандыла. Бусагъатда да, башха, алача эриши адамла, кьолундан тутуп баргъанлары, аны, эрттенликни салкъын аязы бетин сылай, къарыусуз сабийни жашаудан тюннгюлгенине шагъат болгъандыла.

Уллу базарны кыйырына чыкъгъынчы, анда сатылмагъанны табаргъа кыйын эди. Тюз кыйырында уллу туюе сюрюуле кёпдюле. Жашчыкъ аланы да сатханларын ангылады. Орталарында айланган саудюгерчиле аланы тишлерине къарайдыла, жүнлерин кьоллары бла уууп кёредиле. Сатылып алынганланы бир жанлыракъ сюрюп кетередиле. Сатыу этген уллу арбазны ичинде, хар бири да кычырып сёлешгенден, даулашхандан бир къайгъы болгъан сунарса. Аланы хар бирини кесини иши барды.

Туркменли киши нёгерлери бла кесини жыйыны болгъан жерге келдиле. Жашчыкъны да кеси бла уллу туюе миндирип жолгъа чыкъдыла. Кёп бармадыла, алай базар болгъан жер арлакъда къалды. Къум тюзю кенгинде бир къуюну къатында тохтап, туюеледен тюшдюле. Терк окъуна жел чырмау салмазча чатыр къурадыла, тюбюне кьолан жүн кюйюз жайдыла. Аны юсюне жастыкъчыкъла атдыла, къуюдан суу алдыла. Алайда отчукъ этип эрттен чайгъа олтурдула.

Туркменли киши Къапланны къатына олтуртду. Ортагъа бишген эт салдыла, тегерек гыржынланы ууатып анда – мында къаладыла. Чай къайнатып пиалалагъа къуйдула. Исси чайны жашчыкъгъа узатды, этден, гыржындан да юлюш чыгъарып аллына салды. Кьолун кюйдюрмезча былай тутуп ич деп, ангылатыргъа кюрешди. Жунчугъан сабий ангылагъаныча эте исси чайны ичип, ашын да ашады.

Кюнню таякълары жерни энди къыздыра тебирегенди. Солургъа олтургъанла къызыу ушакъ эте, къобаргъа ашыкъмайдыла. Туркменли киши, жашчыкъ бир кесек солусун деп, чатырны теренинде жерчик этдирди. Ол да анга ыразыча, башчыгъын да жастыкъгъа салыр-салмаз жукълады...

Къапланны уятханда, кериуан сюрюу кетерге хазыр болгъанын кёрдю. Жарты жукъулу сабийни тюени сыртына олтуртдула, юсюн къалын жабыу бла жапдыла. Чатырны терк жыйып жолгъа чыкъдыла. Жашчыкъ, тюени акъырын, узун атлаууна эртте юйреннгенди, аны сыртында да терен жукъугъа батылды. Юйюнден кетгенли сёзюм ангылагъан адам кёрмегенли анча заманны ичинде, сабий кесини кёргенин, билгенин айтыр амалы болмагъаны себепли, тынгыларгъа юйренип къалгъанды. Ол къадар адамны ичинде да бирини сёлешгенин да ангыламагъаны себепли, кеси тилин унутхан эсе да хапары жокъ эди Бу адамланы сёлешгенлерини ангылар кереклери окъуна болмаз эди. Ана тилинден аз башхалыгъы болгъан, бир да тынч эди ангыларгъа. Алай жаш анга къууаныргъа, жарсыргъа да билмейди...

Кериуан жол аланы жангыдан Хазар (Каспий) тенгизни жагъасына келтирди. Уллу сууну кёрген жашчыкъ артхамы келе болурбуз, деген умут бла төгерегине къарады. Бюгюннге дери аны ким алгъан эсе да, бу кишиден иги анга бири да болмагъанча сунду. Ол аны артха Кам элге, анасына, атасына, эгечлерине, къарындашларынамы элтирик болур деген умут, жүрегин жылытды. Аланы къой да, ол арбазда къолан ийнекеге, акъ атха, ныгъышда къартлагъа да тансыкъ болгъаны эсине келди. Сен къайда айландынг дегеннге уа, уллу сууну хапарын, къум тюзлени къыйырсыз болгъанларын, бу эриши тюелени кёргенини юсюнден айтыргъын биле эди...

Хазар тенгизни жагъасына келгенлеринде аланы сакълап тура эдиле. Кемеден тюшген жерчикден узакъ

болмай экеуленнге тубедиле. Ала бла хапар айта туруп жашчыкыны кёргюзтдюле. Экиси да тюрслеп кырадыла, бири келип аны кесине кысып бир затла айтды. Жашчык андан кьоркьуп бир жанлы туругъа да бир болду, алай танымагъанладан не хата кёрлюгюн билмегенча, башчыгын энишге ийип кьалды. Жюрегини теренинде энди мени муну кьолуна берлик болурла деген акъыл, битеу этген умутларын унутдурду...

Кемеге миннгенден сора бир ненча кюнню тохтамай жюздюле. Кюнлени биринде, ингир алада Энзели деген шахаргъа жетдиле. Ол тенгиз бойнунда, кемеле тохтагъан уллу портду. Къаплан бу жол да кемедде жюзе, бек кыйналды. Ашагъаны жарашмай, башы – кёзю тегерек айланганлай жетерик жерине алай жетди.

Бу жерледе кёп турмадыла. Былайда бир кесек солугъандан сора, жолгъа чыгъар амалны излей башладыла. Бир кесекден биягъы тюелени мажарып, ала бла жолларын кьоратып тебиредиле. Тохтамай чайкьалгъан кемеден, Къапланнга тюени юсюнде баргъан иги кёрюндю. Къайда баргъанына да къарай, жангы жерлени энчилигин, туугъан жери бла тенглешидире барыу, алай бек арытмайды.

Тереги, хансы болгъан ариу жерле бир кесекден ташлы, сары топуракълы жерлеге алышындыла. Терекле бу жерледе анда-мында болмаса, кёрюнмейдиле. Кеслери да шинжили, алаша, кенг терекледиле. Башлары жалпакъ ёсген, тюплеринде кьалын ауана этген, гитче кьалын чапыракълыдыла. Аллай тереклени тюбюне ууакъ-уллу мал да кызыудан кьачаргъа сюйюучюдю...

Ингир къарангыгъа дери быллай жерлени табийгъат болумларына жашчыкъ сейир эте къарай келди. Кесини узакъда кьалгъан Чегеминде жылны бу заманында ёсген хансны ичинде аны кибик жашчыкъ кёрюнмей окъуна кьалыр. Тауланы ариу, кьутлу ёсюмлю наратлары, къайынлары эм башха битимлерин, несин айтаса. Аланы юсюнден, жаннетни ариу суратларын эсгергенча айтыргъа боллукъ-

ду. Ушхуурдан сора, жашчыкъ жукълады. Кериуан сюрюу да бир кесек солугъандан сора, танг белги иги да бере башлагъынчы, жолгъа чыкъдыла. Кюн ачы къыздыргъандан эсе, жол эрттенлик салкъында тынчды.

Къаплан эрттенликде уянып къарагъанда, ала, энтта да къуу, юзмез жолланы къыдырып бара эдиле. Анда ёсген зат алгъындан эсе иги да азды. Жол тюз, юзмезли, къайда тёшге чыгъара, бирде тик энишге окъуна кетеди. Тюеле, сыртларында жюклери басханына да къарамай, кеслерини чайырларын акъырын чайнай, бир-бири ызларындан тизилип къайгъысыз барадыла. Жолну не тюрлю булгъаныуу да аланы артыкъ къоркъутмайды...

Бир ненча кюнден ала бир элни къыйырындан азчыкъ ётюп, уллу къабакъла аллына келип тохтадыла. Кюнню къызыулугъу чёгюп ингир къарангысы хорлап бара эди. Тюелени юслеринде келген адамла барысы да тюшюп, жюклени арбазгъа ташыдыла. Жашчыкъны да ары кийирдиле. Андан арысында не болгъанын ол кёрмеди, ол адамланы биринден къалгъаны барысы да тюеле бла къайры эсе да кетдиле. Ол адам анга ариу айтып юйге кийирди. Юйде жашагъанла да ариу кёрдюле. Бир ариу тиширыу келип къучакълагъан да этди. Узакъ жолда къыйналгъан сабийни юсюне, ашына къарадыла, бир таза, уллу отугъа кийирип жатдырдыла.

Сабий болгъанлыкъгъа кесини жарлылыгъын жашчыкъ иги ангылагъанды. Бу эшикден тышына чыкъгъанлыкъгъа, ол кесини жерин бир жерде да тапмазлыгъын да билгенди. Ненча жерни юсю бла жетди ол былайгъа, бери келгинчи ненча адамны алышындырды? Алай кимни кечсе да, ол, къарт Бызанкгъа бара тургъанда, талачыкъны ариулугъуна батылып, аллай кёп ариу ийисли гюллени ортасында кёрген къыйынлыгъын унутмазлыгъын иги билгенди. Эки адамны огъурсуз бетин, ненча заман ётсе да, унуталлыкъ туююлдо. Аланы кюйсюзлюклерини хатасындан жетгенди бюгюн, Къаплан деген чегемли жашчыкъ,

Тюркню жерине. Сёзсюздю, жашчыкъ дуния башында аллай халкъ, быллай жер барды деп, билмегенди. Энди анга кёп затны кёрюрге, тёзерге да тюшеди...

........*

Заман баргъаны себепли, жашчыкъ, анда жашагъан адамланы кьатларында тура, юйрене башлайды. Аны ары келтирген Саид анга сёлешип, кесине кысыучу эди. Къайры барса да татлы ашарыкъла, иллеучукъла да келтириучюдү. Аны атасы къарт Омар да, жашчыкъ саулай ангыламагъан, алай ол сёлешген тилге бек ушагъан тилде аны бла сёлеше, ариу айта, башын сылай туруучуду. Бирде уа биргесине алып, тышына чыгып да айланыучудула. Арбаздан тышына, узагыракъгъа да барып, къарт Омар кесини жумушларына жашчыкъны биргесине элтгенин, ол бек жаратханды...

Келген жерине, тургъан адамларына тюзеле, жаш алагъа кесин суюдюргенди. Сабийге, сабийча къарай, огъурсузлукъ этмегенлерин кёргенде, аланы кеси да суюгенди. Была жашагъан жер уллу эл болгъанын, ичинде къарт Омар бла айлана кетгенли кёрдю. Алай, Чегемде тауланы ичинде элича туююдю. Мында юйле алашаракъ, топуракъ башлы, теренирек ишленипдиле. Арбазлары уллу, ташсыздыла. Адамлары эрттенликде, алыкъа иги да жарыгъынчыдан башлап, тохтамай бахчалада ишлейдиле. Кюн орта болгъанда эшикте бир адамны да кёрмезсе. Ол заманнга, ала бахчаларында ишлерин бошап, аланы сугъарып, кызыуда юйге къачадыла. Жаланда элдеги межгитге намазгъа баргъан болмаса, эшикте айланган жокъду. Ингир салкъында уа биягъы ишлерине къайытып, анда арыгъынчы, къарангыгъа дери кюрешедиле. Узун бахчаланы кыйырлары жокъ сунарса...

Жашчыкъ заман оза баргъаны сайын аланы тиллерине юйренди. Биринчи заманда ала айтхан сёзлени кёбюсюн къалдырмай ангылай, аны элиндеча сёлешгенлерине

сейир этип турду. Аз заманчыкны ичинде ол къарт Омар бла аны жашы Саид бла да толлу ушакъ этип башлады. Саидни юйдегиси ариу Айкёзню да не жумушун да чапханлай этеди. Ол аны бек суйгенди. Айкёз ариу болгъаныча, кылыгы фыйгамфарны кызына ушай, уллу адамлыгы болгъан тишируду. Жашчыкны жүреги бла суйюп, анга бек иги болгъанды. Аны аллай хали жашчыкны жүрек жарасын сылагъанды. Жетижыллыкъ сабий анасын эсине тюшюрсе, аны къалай ариу айтханын, жүрегине кысхананын юсюнден айтычу эди. Айкёз да жашчыкны анасыча суйгенди.

Къарт Омар дин ахлусу, асыл адамды. Къуранны окъуй, эфенлик этгенден сора да, иги иш артыкъ болмагъанын ангылай, Къапланны да окъургъа юйретди. Кесини атына да, Хажи деп, атады. Сабий акъылчыгы бла Къуранда окъугъан сураланы кёлден терк юйренгенди. Аны магъанасы эсинде къалып, жүрекчиги тазалыкыгъа ачылырча, къарт Омар аятланы юсюнден Хажиге кёп хапар айтханды. Динни магъанасы аны жүрегине сингип, ийнандыра, ол хар жанны да тазалыкыгъа чакъырыргъа суйгенди. Акъыллы къарт, бу сабий, бош, юйсюз атылып айланганладан болмагъанын сезе башлады. Бирде ол мудахлыгъын жашыралмай къалычуду. Аллай заманлада ол уллу кыйынлыкъ чегип, бу жерлеге бош жетмегенине ишекли боллугъу келеди. Тилге терк юйрене, аладан юркмей, кесин бере башлагъанда къайдан, не жерледен келгенини юсюнден къарт хапар сора тебиреди. Жашчык да къоркъмай анга аздан-аздан кесини хапарын айтды. Сабийлигине къарамай туугъан жерин, юйдегилерин, хоншуларын окъуна эсинден кетермегенди. Эшекге минип, Зинки деген жерде экеулен аны тутуп алып кетгенден сора къайры, ким элтгенин да къалдырмай айтды. Къарт Омар ол хапарны эшитип, андан жашыртын кёп жилигъанды. Жашы, келини да анга бек эригендиле. Къарт Омарны арбазында эшеки къатына барып, аны да Камда аллайы

бар эди дей, башын сылай, бир затла шыбырдаргъа бек суююучю эди. Чегемде къоншуларыны ариу акъ атыча атны уа бир жерде да кёрмегенин айтса, бек ариу зат кёз кёрмезде къалгъанча, узакъгъа къарап туруучуду.

Туугъан журту узакъда къалгъан жаш, ары жолла узакъ болгъанын ангылагъанча, зат этерге амалы болмагъанны да ангылагъанды. Кесин жангы жашаутгъа тюзюндюре, аланы жумушларын толтура, адамлыкъларына шукур этгенди. Бизни тилибизни къалай терк юйрендинг дегеннге, бизде да былайды сёзлени магъанасы, ол да былай айтылады дей, аланы сейир этдиргенди. Бу къадар жолну айланып келген адам, дунияны башха жанында туугъан сабийни тили келишгени сейир туююлмюдю? Юй жумуш этиуде да, бизде былай этгендиле деп, кёргозтгенди. Бу жерледе да, Чегемдеча жер бла кюрешгендиле, онглары болгъан мал тутханды. Бизде бийик къаяла, терк суула, ташла кёп, жер азыракъды деп, хапар айтханды. Азан кычыргъан тауушну ол биринчи кере тенгизни жагъасында, аны келтирген бир шахарда эшитгенин, кеси да уллу ариу юйден чыкыгъанын къартха айтды. Аны Дагъыстанда Дербент шахар болгъанын жаш къайдан биллик эди? Къарт да аны хапарларына тынгылай, келген жолуну хали кыйын болгъанын ангылай, аны къадар ызыны къайгъылы болгъанына, ичинден кёп жарсыгъанды...

Хажи юй жумушха терк юйренди. Эрттенликде кенг арбазны сыйпай, терек тюбюнде жатманы тизгинин жыя, андан юйде ишлеге къарагъанды. Ариу Айкёз анга къарындашынача къарагъанлыкъгъа, бир къауум ишледе сынаргъа суюдю. Бир жол алтынларын арбазда кертме терек тюбюне къуйду. Юйюнде уа ала тас болгъандыла деп, барысына да билдирди. Экинчи эрттенликде кюн тийгенлей, аланы жылтырагъанларын кёрген Хажи, алтынланы табып бийчени алайгъа келтирди. Айкёз анга

уллу ыспас этди, андан сора, эри Саидге, ишни болушун толусунлай билдирди...

Жылла ётдюле. Хажи къарт Омарны къолунда он жылны ичинде жалчы болуп турду. Жумушларын эте, бир аман сёзлерин эшитмеди, бир адепсизлик кёрмеди. Юсюне сакъ болдула, къуран окъургъа юйретдиле, ариу хал, къылыкъ адамны баш илишаны болгъанын билдирдиле...

Жаш, киши болуп, жыйырмагъа жетди. Жашны бу заманында жашауу аламатды, жүрегине умут кире ариу-лукъгъа къарауу энчирек белгини алады. Умутларын эрттенлик чыкъны тазалыгъына ушатып, анга тенг этерге итинеди. Ким биледи кимни ариу кёзлери жарсытадыла аны сезимин, ким бла тюрберге ашыгъады кюнден кюннге. Кюнлери алай ёте, аны бойнуна салыннган жумушун айыпсыз толтура, жаш алай жашагъанды. Бир жол сейир тюш кёрдю. Ол, узакъда къалгъан Кам элин, атасын, анасын кёрюп учуннганды, жүреги бир сейир ура, тюрлю сагъышлагъа башы батылды. Узакъ Чегемни жерине ол бир уллу къара къушха минип учханды. Къуш аны атасы – анасы жашагъан арбазгъа жетдирип къоннганды. Жаш аланы алларына келип, къучакълап жиляды. Андан ары жашауун алайда жашап къалды...

Эрттенликде къарт Омар Хажини жүрексинип жиягъанын эследи. Аны жашыртын халин не заманда да кёре тургъан эди, алай ол, бюгюнча бир заманда да туура этмегенди. Жаш жүрегин къыйнаргъа къоркъгъан къарт Омар, адыргы этип анга кёп къарады. Не болса да тёзалмай, къатына олтуртуп жарсыуун айтдырды.

– Айтчы, къарындашым, не болду санга? Не затха къозгъалды сени жүрегинг былай? Мен сени ёз баламча кёрюп жашайма. Къолумдан келгенича болушуруму билеме, жарсыуунгу да ангылап, ыразы этерме деп, къадалды. Жаш айтыргъа уялып тынгылады.

– Бек тилейме, жиягъанынгы сылтауун айт манга букъдурмай деп, биягъы къарт Омар къысды.

Бир кесек жүреги жерине келгенден сора, Хажи жилямукъларындан уялып, башын энишге этип турду. Ол кёлюндегин айтыргъа, бусагъатдан тап заманны бир заманда да табалмазлыгъын ангылады. Къарт Омар, аны жашы Саид, ариу бийче Айкёз да ангыларыкъларына ишек-сиз эди. Анча жылны ичинде жашны кеслерини ёз балаларыча кёрюп, игиликни андан аямагъан адамладан жаланда уялыргъа боллукъду ансы, къоркъур кереклиси болмагъанын иги билгенди. Аны ючюн, Хажи аны кыйнагъан затланы аягъындан башына дери къарт Омаргъа айтды.

– Мени сизге бир дауум жокъду деп, башлады жаш. Сабийликден мени урлап кетгенли мен кёрмеген кыйынлыкъ къалмай жетгенем сизни къолугъузгъа. Бухарагъа элтип бара тургъан жолда сатхан эдиле сизге. Билеме, бек багъалагъан да этеме, сизни манга былай иги болгъаныгъыз ючюн. Манга ёз сабийигизгеча къарадыгъыз, не игиликни да аямадыгъыз. Сиз манга бир уллу насып болуп къалдыгъыз. Алай мени тохтамай кыйнагъан зат жашаууму тюрлендиргенди. Атам бла анам мени тюшлеримде къоймайдыла. Ала манга: «Жашыбыз, Хажи, сау эсенг кел. Биз ёлгюнчю, балабыз, бизни кёр», – дейдиле. Ол тауушла къулагъыма эшитилгенлей турадыла. Аз заманнга окъуна жүрегиме, саныма тынчылыкъ бермейдиле. Аллахдан жангыз бир тилегим барды, болсун мени да аллай къолайым, туугъан жериме барып аланы кёрейим, анда жашауну игилигин ангылайым, ёмюрюмю ала бла ётдюрейим. Атамы, анамы кёзлерине къараялсам эди, андан уллу насып манга болурму эди, деди жаш кёлюнден таралып, къартны кёзюне къарай.

Хажи алай айтханы бла къарт Омарны, жашы Саидни, къатыны ариу Айкёзню да жүреклерин кыйнагъанын иги ангылагъанды. Аладан кёрген игиликни унутхан жарамагъан зат болгъанын да билгенди. Алай, не болса да, зорлукъ жетген сабий атасыны къарамын излегенди. Ол насыпны кёрсе, бу дуниягъа кесин жангыдан туугъанча

сунарыгъын да иги билгенди... Къарт тюрклю анга арсарлы къарап, кѣп турду. Башын энишге ийип, сагъышдан да толду. Болса да Хажини халин ангылап, кесини сѣзюн башлады.

– Жашым, жаным, баламача сакъ болуп ёсдюрдюм. Ариу, багъалы кийимле тапдырып, хар сыйлы ашланы санга къапдырыргъа суюдюм. Сен кесинги бизге бек суюдюртгенсе. Атанг, ананг да кесибииз сунуп тургъанбыз. Сени асыры ариу кѣргенден, бизни къолубузгъа тюшгенден сора башхалагъа сатмадыкъ. Билимлени не тюрлюсюне да окъутдукъ. Санга деп, юй, мюлк да къошдукъ. Алай сени жүрегинг, акъылынг башха жерде къалгъанды. Къалай тутаса ол заманланы эсингде? Мен анга бек сейир этеме. Ол заманла сени сабий акъылчыгъынга бир да болмагъанча къыйынлыкъ келген заманла эдиле. Бир къолдан бирсине ёте, бизге жетгенде сен солуу алгъан эдинг. Бизни суюген сунуп, биз да кѣп жылланы къууанганлай жашадыкъ, деди къарт.

– Сизни мен керти да бек суюгенме. Сиз манга этген игиликни кишиден тапмагъанма, тапмазгъа да болурма. Ата юйюме къайытыргъа къадар болса окъуна, сизни адамлыгъыгъыз манга ёмюрлюк юлгю боллукъду. Жашаууму аламат заманы сизни бла ётгенди, аны унутургъа мен къарыу къайдан табаллыкъма? Алай, юсюмдеги халланы тюрлендирирге менден тилемегиз, ол мен эталлыкъ иш туююлду деп, Хажи къаты сюелди.

– Да бек сюер эдик бизден айырылмай жашасанг, барыбызгъа да алай иги боллукъ суна эдим. Керек туююл эди тил, аман сѣз ортабызгъа кирсе, арабыздан халаллыкъ кетсе, бир да суюмей эдим. Алай, Уллу Аллах болушсун, балам, санга дей, къарт Омар сѣзюн бошады. Ол, узакъ, къуу аулакъны жанына мудакъ къарай, не затны юсюнден эсе да терен оюм эте, шинтигинде артха аууп, ауур ахтынды.

Къартны алай сёлешгенине Хажи бек уялды. Кесини къайгысын ангылатыр умут да бир этди, алай сёзню андан ары къозгъаргъа болмады...

Сёзюн ангыларыгъын тилер муратда, бир талай заман ётгенден сора Омарны излей, артлада, эски юле таба чыкъды. Къарт Омар намазлыгъында олтуруп минчакъ санай тура эди. Жашны кёргенлей жарыкъ болалмады, анга кёзю бла былай олтур деп, кёргюзтдю. Хажи ол кёргюзтген жерге олтуруп кеси да билген дууаларын окъуй, ингир салкъыннга тынгылап къалды. Къарт жумушун бошап аны къатында жастыкъладан бир ненчасын бирге тийишдирген Хажини къатына акъырын чёкдю. Экиси да иги кесекни тынгылап турдула. Бир кесекден Хажи сёзню кеси башлады. Алайлыкъгъа кечгинлик тилей, Хажи къартны кёзюне соруулу къарады. Кесини ыразылыгъын бергенча, ол да аны тобугъундан сылай, айт айтырыгъынгы дегенча, шош болду.

– Не этейим, атам, айып этмезинги тилейме. Мен башха болмай бёрю балагъа ушап къалгъанма. Ол къуру да агъачны, таланы излегенча, анда уясына термилгенча эсим, жаным да ары кетгенлей жашайма. Мен, мында, сизни къолугъузда не игилик кёрген эсем да, жүрегим тынчалмайды. Бёрю бала узакъдагъы бёрю жыйынны сезип, ары кетерге амал излегенча, мен да учунганлай къалгъанма. Кёп затха тёзген жаныууар, бир кюнде ажашмай жыйынына кетгенча, кесимми алайгъа ушатып, бек уллу къыйынлыкъда жашап къалгъанма. Аны ючюн тангларымы жияп атдыра, ол бёрю баласына ушайма. Саулай жашауум юйюмде, ата арбазымдады. Аланы кёрюрге термилиуден башха зат, мени къанымда жокъду. Кече, кюн да аланы излеп, айырылгъан тыпырым таба алай къарайма. Кёкде баргъан булутлагъа къуру да: «Сиз Чегем тары бла озугъуз, менден атамы, анамы бир соругъуз», – деп тилегенлей турама.

Къарт Омар аны сёзюн бёлмегенлей тынгылап турду. Кёзлерини мудахлыгъы аны жарсыууна шагъат эди. Алай эсе, деди Омар бий, жашым Саид келсин, аны бла кенгеширме да, экибиз этген оноуубузну юч кюнден санга айтырбыз деп, акъырын къобуп кетди...

Юч кюн озгъандан сора, ала тюбешдиле. Ол кюнле бир заманда да бошалмазлыкъ суннган жаш, аны жанына тынгысыз къарады. Акъыллы къарт кесини, жашыны, оюму да аны башына бош этеригине ыразы болгъанын айтды.

– Къырымгъа Аманат бла баргъан кемеге минип кетерсе деди. Юйде болгъан затдан не суйсенг да элтирсе. Кесими атымдан атанга саугъагъа ушкок жибереме деди, къарт.

Кетер кюню жетгенде къарт Омар, жашы Саид, юй бийчеси Айкёз да жашны бир бирлеринден алып, жияп къучакълашдыла, бек къыйналып айырылышдыла. Сабий жашны эркетип тургъан юй, къуру болгъанча къалды. Жангыз жашынача юйреннген къартны жаны ёксюзлюк сынады...

Тюркден Къырым жанына жол алгъан кеме ашыкъмай, толкъунла бла ойнай барады. Эртте, сабийлигинде кёрген уллу сууну эсине тюшюрген жашны, жүреги бир тюрлю ачыды. Бусагъатда уа болурму аны къадарына ушагъан жарсыулу сабий къадарла, деген акъыл, аны эсин бёлдю. Бюгюннгю кюннге жетмей къалгъанла да кёп болурла. Орта Азияны, Жууукъ Востокну жесирле базарларында суюлген жарлыланы хар бири кесини жолу бла баргъаны белгилиди. Алай, къалай алапат боллукъ эди, ол жарсыула сабий къадарлагъа жетмей къалса эди...

Бюгюн, кёп къыйынлыкъланы жутхан тенгизни суу, жашилдим кёксюддюмдю. Юсю бла айлана, жан-жанына кетген толкъунчукъла кеслерин эркетете, кемени къабыргъаларын сылайдыла. Ол къайгъыладан аланы хапарлары

жокъду. Аланы омакъ тюрсюнлери да, кеслерини бетлерин андан тас эте болмазла...

Къырымны жерине кеме эрттенликде эртте жетди. Тенгизни юсюн къалын чарс басыпды. Алай, бир кесекден, кюнню биринчи таякъларын кёргенлей окъуна, ол эрип кетгенча болду. Тенгизни кёксюлдюм суу, кюн бла ойнагъанча чайкъала, толкъунчукъла ойнатады.

Бу жерни табийгъатыны ариулугъуна къарай, Къаплан жолдан бир жанына кетип, төгerek ташха олтуруп иги кесек турду. Чегемни жериндеча бийик къаяла бир жанындан, аны аягъындан энишге созулгъан жюзюм бахчала ёсген сыртла аны огъары жанындан, узакъгъа, кёз кёрмезге кетген тенгизди. Чегемни жеринде тенгиз бла жюзюм бахчала болмагъаны ансы, таулары ариулугъу бла ким ёчеширге боллукъду? Жюреги ариулукъдан къаннгандан сора, ол жолун андан ары бардырды...

Къырымны жеринден жолла кёп жерлеге кетедиле. Анга керек жолланы излеп, табып Хажиге Чегемге жол алды. Бир ненча кюнню ичинде ол жумуш, анга уллу къууанч келтиргенлей барды. Кёрген жерлерин эсине тюшюре, асыры къууаннгандан жилярыгъын тыялмай, Керчни тенгиз жагъасындан ёзенине чыгъа, андан Ногай тюзледен Къарачайгъа, андан ары уа Къабартыны озуп, Чегем тарына ингир къарангысы бла кирди. Таулада хауа артыкъ жылы болмаучуду, ингирде уа санларынгы окъуна титиретеди. Кечени узунуна да тохтамады жаш. Юйюне асыры ашыкъгъандан, бир къошха кирип солургъа окъуна сюймеди...

...

Танг аласына Уллу Элге кирген жерде, Ётмюш къолну къатында тохтады. Келтирген саугъаларында таш жанына салып, ёрге-энишге да барды. Алайда акъгъан суудан, къаннгынчыгъа дери ичди. Туугъан жерни суууну тамашалыгъы санларына сингди. Кече узуну тохтамай келген

жаш, бир кесекге къалкъыды, алай эрттенликде сюрюучюлени тауушлары, узакъдан окъуна къулагъына илинип, элни къопханын, малгъа къарагъан жумушла бла айланганларын ангылап, кеси да жолгъа чыкъды.

Элден чыкъгъан жерде, Байгорундагъы юйлени кѳргенде, бек сейир этди. Ол, мындан кетген заманда, быллай уллу юйле, аны къыйырында ѳсген терек бахча да жокъ эди. Ол юйлени уллулугъу, терек бахчалада ѳсген татлы жемишлени ариулугъуна бир кесек къарады. Тюркню жеринде болмаса, аллай жемишлени бир жерде да кѳрмегенди. Уллу, сары шапталла, бир жанчыкълары да къызгъылдым ингиликли бал кибик татлы жемишле. Ким, къайдан келтирген болур быланы деп, сейир этди...

Алайдан ѳтүп бара, кѳпюрге жетгинчи, Кам элни туурасындан къарап, эсине тюшюре тансыкълады. Бу жерчикге, анда жашагъан юйюрюне термилгени, жүрегин къысды. Не айтып барлыкъма деген сагъыш башын алды. Атасы, анасы, жанындан сүйген къарындашлары бла эгечлери танырламы, тас болуп айланган къарындашларын, деген соруулары кесинден арлакъгъа тюртсе да, сагъыш этмей болмады.

Кѳпюрден ѳтүп, Кам элине элтген жол бла ѳрге тебиреди. Жюреги терк – терк ура элге кирди. Атасы жашагъан юйчюк бир жанлыракъ эди, алай жаш терк окъуна алайгъа жетди. Аланы тийреде алыкъа киши кѳрюнмейди. Жюреги къоркъаракъ болуп сакълай, кюнлюм жанындагъы кешенеле алгъындача тургъанларын кѳрюп, сейир этди. Аланы башларындан къарагъан Башиллик къая келген къонакъгъа, менича къаты бол дегенча ѳхтем къарайды.

– Охо, чыгъарла, мен а тѳгerekге да бир кесек къарайым, эсеме тюшюрейим дей, къабакъ аллында узун агъач шинтикни къыйырына олтурду. Кѳп сакъларгъа тюшмеди. Атасы, ызындан анасы да тышында жумушларына къарай, алайгъа чыкъдыла. Аланы кѳрген жаш секирип къопду, Танымагъан адам бла экиси да суху саламлашып, кесле-

рини ишлерине къарай арлакъгъа кетдиле. Алайлагъа келекете айланыучу саудюгерчи сунуп, жашха эс бурмадыла, кёзюне-башына да эслеп къарамадыла. Не этерин билмеген жаш, жүреги кыйналгъандан тёзалмай, бир жанына кетип кёп жиляды. Мен быланы барысын да эсимде тутханлай тургъанма, нек болду былай деп, жүрегинден жарсыды. Мен аллай бир къалай тюрленнгенме, бир да ангыламайма дей, сейир этди. Кёлюн бир кесек чёкдюргенден сора, ол аланы сынаргъа таукел болду.

Ныгъыш олтургъан жер атасыны юйюнден азчыкъ арлакъда эди. Ол, алайда олтургъан бир ненча къартны къатына келип, саламлашды, андан-мындан хапар айтыргъа кюрешди. Сора, бир талай жыл мындан алгъа, къошха бара, бир жашчыкъ тас болгъанмы эди деп, акъырынчыкъ сорду. Ала, аны сагъышлы кёзлерине, тюрслеп къарадыла. Керти да былайлада жашагъан бир жашчыкъ къошха, къарт атасы Бызанкга жумуш бла бара тургъанлай, бёрю сюрюу чабып жоюлгъаныны юсюнден айтдыла. Юй ишлерин бошагъан элчиле ныгъышха кёбюрёк жыйыла окъуна тебиредиле. Ол кезиуде алайгъа жашны атасы да келди. Ол да эртте болгъан бушуулу хапаргъа къошулду. Бу хапарны айтыргъа аны аз да кёлю бармай эди. Кёзлерин мудахлыкъ басып, алайдан кетер сылтау излеп окъуна башлады. Къартладан бири уа, аны излеп биз бармагъан жер къалмагъа эди, бир жерде да тапмадыкъ, эшегин элге сюрюп келген эдик деп, къошду. Ол сёзледен сора атасы алайдан кеталмады. Аны юсюне уа анасы да алайгъа келди. Къартны айтханына кёре, аны жиляуун бюгюн да этедиле. Жюреклеринде сау болмаз жараны ала къалай сау этсинле, иги жаш, деди, терен ахтынып.

Атасыны анасыны кёзюне да къараялмай, Хажиде алайда бир жанлыракъ кетди. Ала аламат ангыламагъан тюрк тилинде ачы-ачы сарнады. Анасын кёргенде, сабийлигине жангыдан къайытып, аны къучакълап, башын тобукъларына салып тансыкъларыгъы келди. Ассыры тан-

сыкъларыгъы келгенден, жүрегине къаты къысып къучакъларгъа термилгенден, быллай хапар айтып башлады:

– «Алты къарындаш, эки эгеч бар эдик. Къарт аппабыз Бызанк бизге хапарла, таурухла айтыргъа суююучу эди. Биз анга тынгылагъандан суюгенибиз жокъ эди. Бахчаны арт жанында эски терекледе агъач кертмеле ёсгендиле. Ол терекледе чыпчыкъла уяла кёп этгендиле. Бу арбазда уа деп, атасыны арбазын къолу бла кёргюзтүп, сегиз бала туугъанды, ойнай, кюле кёп дауур да этгендиле. Таматабыз болгъанды гиртчи Азнауур, экинчибиз билгич Къалауур, ючюнчюбюз жигит Тамаша, төртюнчюбюз жүтүкёз Салта – алаша. Кеси да атлагъан заманда азчыкъ акъсагъанды. Тамата къарындашыбыз гиртчи Азнауур а кёп къыйнагъанды юйге хатала сала, деди.

Аны хапарын къаты къычырыгъы бла анасы бёлдю. Алайда болгъанла аны жанына къарадыла, бу жыгъылыпмы къалады деп, билегинден тутдула. Ол а алагъа да къарамай, сен къайдан билесе бу затланы деп, кесин жашха атды. Аны эшитген Хажы алайда тобугъуна чёгүп жиляды. Жиямукълары бетин жууа, анасына къарап: «Ол тас болгъан Къаплан менме, – деп, сарнады. Аны эшитгенле сейирге къалдыла. Анасыны, жашыны да жилягъанлары барысын да амалсыз этдиле. Атасы не этерге билмей жашына тиерге къоркъуп, къатында сюелип къалды. Бетинде къаны жокъ эди. Бусагъат бу да жыгъылады дей, бирлери аны къайгъылы болдула. Жаш анасын къучакълап, экиси да бир бирлерине болуп кёп жилядыла. Алайгъа келген халкъ аланы шошайта, кими суу бла бетлерин сылай, кими ариу айтадыла.

Барысы да бир кесек тынчайгъанда Къапландан хапар соруп башладыла. Ол къарт аталары Бызанкгъа Акъ Къая тийресине эшек бла ийгенлерин эслерине түшюрдю. Жолда бара, мени эки адам тутуп, къолуму, аягъымы байлап, урлап кетгенлерин айтды. Аланы хаталары анга кёп азап жетдиргенди. Къолдан-къолгъа сатып, кёп къыйын-

лыкь бла тубетгендиле. Ахырында, мени тюрклю Омаргъа сатдыла. Анда сегизинчи жылымдан бери ёсгенме. Ол этгенди мени башыма эркин. Жаны ауругъан, Уллу Аллахха кьор болайым, ол адамлагъа мени тубетип жаныммы саулай кьалдыргъанына деп, жаш хапарын бошады.

Алайда кьууанч, жияу да кёп болду. Къарт Омар ийген саугъаланы да иелерине берди. Ушкокну атасыны кьолуна узатды. Сау айны ичинде кьурманлыкь этилгенлей, арбаз да адамладан толгъанлай турду...

Кюнле оздула. Къаплан эрттеден бери агъачха барыргъа мурат этип тура эди. Бир кюн эрттенликде эртте уугъа тебиреди. Атасына Акъ Къаяны тубюне барлыкьма, жарсыма мени ючюн деп, юйден чыкъды. Жюреги бир затха туберигин сездиргенча кьайгьылыды. Сырт кьыйырында сыйдам ташха олтуруп, тегерекге кьарай, алгъын болгъан ишлени эсине тюшюре тургъанлай, алгъынча, экеулен чабып, кьолларын байладыла. Жашны кьайытханынмы билген эдиле, огъесе жангыдан жесирми излей эдиле, алай жашны уа биягъы кьапханнга алдыла. Жаш, ол замандача кьарыусуз болмагъаны ючюн, кюреше кетип, кесин ычхындырды. Экисин да тюпге урду, кьолларын байлады. Экисин да бирге кьысып, Кам элге келтирди. Халкъны ныгъышха жыйып, анга ол кьадар кьыйынлыкьны келтирген была болгъанын айтды. Элчиле алагъа налат бердиле. Къаплан биринчиден Дюгерге, ызындан Дагъыстаннга кьалай элтгенлерини юсюнден бир зат кьалдырмай айтды. Алайгъа жыйылгъанла ишни Тёреге берирге керекди, ол этсин быланы оноуларын дедиле. Бирсилери налат ташха байлап, ташла бла атып ёлтюрейик, дедиле. Башхала да, кеслери тюз кёрген жууапха тартылыуну, изледиле. Эки мынафыкъ элни аллында тобукъланып башларына бош этиуню тиледиле. Адамла унамадыла. Сора, «Дюгерге хапар беригиз, келип бизни элтсинле, анда этерле оноубузну» деп, тиледиле...

Къаплан Чегемни Кам элинде, ата юйюнде жашап къалды. Ол кесини тюрклю юйюрюн бир заманда да унутмагъанды. Не десенг, аланы къолунда, жашаууну магъаналы заманын жашагъанды. Ариу халлери, сёзлери да аны къанына, жанына синнгендиле. Кесини халкъыны адетинден эсе, ол халкъны жашау адетлерин иги билгенди. Ата-сыны, анасыны жашау халин, адамлыкъ ышанларын кёргенде, эки халкъны адети бирге келишгенин кесине ачыкъ этгенди. Тили, дини да бирча болгъан халкъла, бир бирлеринден аллай узакълыкъда жашагъаны, аны эсин бурмай къоймагъанды. Элине къайыталгъан жаш, Тюркде, къарт Омар айтхан жомакъланы эсинде келтиргенликге, мында таурухланы, нартланы жырларына да суююп тынгылагъанды. Тойлада, ныгъышлада айтылгъан халкъ жырла аны сагъыш этдирмейми къоярыкъ эдиле? Айтып кетгенимча, Татаркъанны, Къарабий бла Сарыбийни жырларын эшитгенде аны жүреги дып-дып этип ургъанды. Татаркъанча жигит таулула адамланы жесирликге сюргенде этген ишлери, аны кёз аллына кёп тюрлю суратлача сюелгендиле. Аны жолунда уа аллай жигитле нек табылгъан болмаз эдиле? Жашаууну ол бетлерин эсине тюшюре, жаш кёп кере юйюнден арлакъгъа кетип жарсыгъанды. Кам элден бир жанына къараса нарт Булунгу – бурунгу эл, бирси жанында Доннгатны аягъында орналгъан эл, андан арлакъда, Думала элге да барыргъа бек суюгенди. Хар элни кесини аламат адамлары анга жарыкъ тюбегендиле. Думала элдеги ат чаришледе жаш кесини хунерин кёргюзтюрге суюгенди. Доннгатны ариу къызлары бла тойлада тепсеген заманда аны жүреги ариулукъдан, деменгиликден толгъанды. Доннгатны чеги – къыйыры болмагъан дорбунларына ёрлеп, андан энишге къарай, жашаууну юсюнден да кёп кере сагъыш этгенди. Аны жүрегине асыу салгъан, къарт Омарны окъутхан Къуранын, намазгъа юйретген заманын эсине тюшюре, Намаз ташха да кёп кере баргъанды. Намазын

этип, ташны кьатында олтуруп, кюнлюм жанында кешене-
леге кьарай, аланы ишленнген амалларына сейирсиннген-
ди. Аллаи мекамланы ишлеялгъан халкъны кьаллай уллу
билими, хунери болгъанды. Малкъарукъланы кьаланы
деберин, таула ичинде гитче элчикни баш мекамына ол не
айталлыкъ эди? Элни магъанасыча уллу болгъанды
къаласыны магъанасы да.

Жыйырмадан атлагъан жаш Ылкъаргиден башлап
тёгерекде орналгъан элчикледе бармагъан, кёрмеген жери
болмады. Туугъан жеринден тансыгъын алып, аны кьайда,
къаллай энчилигин да кёргенден сора, бу уа мени жеримди
деп, жүреги алай тынчайгъанды. Ол ата-бабалары туугъан
жерде, мындан ары бу жерледе жашарыгъы, аны бек уллу
насыбы эди. Хоншу элlege да жаш терк-терк баргъанды.
Ариу хали, билими аны намысын кётюргенди. Къарт Омар
анга берген билим туугъан жеринде да жарагъанды. Са-
бийлени окъутханды, кеси да эфендилик этгенди. Айлана,
жюрюген заманларын да тау эллени биринде ариу таулу
къызгъа тюбеп, жүреги бла суюген эди. Аны бла юйюр
къурап сынагъан насып, анга жүз жыл жашагъан жашау-
унда уллу къууанч болду. Аны ёсдюрген сабийлери да
кесини деберине тийиншли адамла болгъандыла.

Жашагъан жашауу Къапланны ыспаслы эди. Юч
кере хажиликге барып юйюне алай кьайытханды. Ары
баргъан заманында Тюркде, аны ёсдюрген юйге барып,
аладан да тансыгъын алгъанлай тургъанды. Мында, Чегем-
де жашагъанлыкъгъа, ол аланы да кесини туугъан адамла-
рыча кёргенди. Къарт Омар, ол Тюркге бир баргъан зама-
нында дуниясын алышындыргъан эди. Аны ючюн жана-
зысын кеси этип, асырагъанды. Омарны осуятын къулагъы
бла эшитип, кеси кёзлерин жапхан эди.

Гитче жашчыкълый къарт Омар анга хар заманда да
къойнундан бир татлы затчыкъ чыгъарып бермей къоймаз
эди. Быллай балачыкъ аны юйюне келгенинде къойнуна
къысып, Аллахха кёп кере шукур этгенди. Алай аны жар-

сыулу къадарына да огъурлу къарт кѣп инжилген эди. Саидни, аны юйдегиси ариу Айкѣз бийчени да ол не заманда да уллу жылыулукъ бла сагъыннганды. Жумушакълыкъгъа, адамлыкъгъа да Къаплан аладан юйреннгенди. Сабийлигинде, жашлыгъында эшитген тюрк жырланы, ол эсли къарт болгъанында да унутмай, кеси кесине кѣп кере къайтаргъанды. Чегемни тойларында эшитген жырлача суйгенди ол тюрк халкъ айтхан жырланы да...

Жылла, ёмюрле да адамны тилегине къарамай озадыла. Заманны аллай муштухул барыуунда къайсы да кесини жумушун этерге жетиширге керекди. Къартлыкъ келе, жангы жашау да аны алышындыра барады. Алайды жашауу жоругъу. Къаплан да жашау жолуну ахырына жетгенде адамларын кесине чакъырып осуят этерге суйдю. Кесини жашаууну юсюнден айтды, кѣп умутларына алыкъа жетмегенин билдирди.

– Ай, медет, жашау не терк кетип къалды. Мени жашлыгъым бусагъатда биргеме болса эди, дей ахтынды.

– Не этеренг аппа деп, туудукъчугъу, анга тынгысыз къарап, сорду. Бир кесек да тынгылап туруп, жашыракъ болсам эди, биринчиден Черек ауузунда, Уллу Малкъарны тийресинде букъдурулгъан Тайпокъ къазанны излерем деп, ышарды.

– Ол а неди? – деп, тегерегине жыйылып тургъанла, сейирсинип сордула.

– Мен эшитгеннге кѣре Тайпокъ къазан Малкъарны бийлери, Абайланы арбазларында тургъанды. Ол окъладан ишленнген, бек уллу зат болгъанды. Бирле айтадыла, анда къойланы жууундуруп тургъандыла деп, бирле аны юй керекле этерге кесип алгъандыла дейдиле. Дагъыда башхаладан эшитгениме кѣре, аны элтип, къаяла ичинде, бир таша жерде букъдургъандыла. Ол билгичлиги болгъан сауутду. Хаким адамла айтханнга кѣре, аны тапхан кишиге

да керек туююлдо, не ючюн десенг, ол табылганлай кыяма айланырга боллукъду, деген оюм барды, деди терен сагышда. Ма алайды жанларымы кыйырлары. Мен а жаш, кыарулу да болуп, кесими аны бла сынарга сюе эдим деди аппа, хапарын бошай. Анга тынгылаганла не сагыш этерге билмей, кепге дери сейир этип турдула.

Къаплан ёлюр ауруундан ауруганын билгенча жашларын кыатындан кетмегиз деп, тиледи. Алагъа кеп айтыргын айтды. Бир жол, гитче жашына айланып, кёзюне кыарап да бир турду, сора жашым халинг, сыфатынг бла да кесиме бегирек ушайса, жашауунг магъаналы, ыспаслы болсун, деди. Жашы уяларакъ да болуп:

– Атам сени уялтырча бир аманлыкъ зат не кесим, не туудукъла этмезлерине ышанама, деди. Сора барысына да айланып:

– Мени кыадарым энчи болганды, барыгъыз да аны иги билесиз, деди. Сизден бек тилеригим ауалда жатхан жерим энчи болсун. Жаным, саным да анда тынчайырча, тегерекге да андан, бийигирекден кыарап турурча сюеме, ахыр тилегимми сизден жашырмай. Мен жатхан жерни аллы бла озган жолоучула: «Бу кыабыр кимникиди?» дей, ахшы тилекле этерча, таныганла уа ызымдан ахшылыкъла айтырча.

Жаннет эшиклери ачылсынла Хажиге, – деп юйлерине кыайтырча сюеме деп, хар бирини кёзюне да энчи кыарады. Не кёрюрге сюе болур эди ол кыанындан-жанындан, кесинден артха кыойган туудукъларындан? Алагъа тогуз атага дери тилеген тилегим толсунму дейди, огъесе жашауугъуз ачыусуз кетсинми деди, ким билсин? Алай, бир зат ачыкды, Жазаны сыры ненча ёмюр ёте эсе да сыйлыды, алгышлыды, кеплиди...

Ол болду Хажини, Жазаланы Къапланны осуяты. Дуниясын алышханда, аны осуятын анга кыараганла, ол айтханча этдиле. Жаннетде жат деп, дууала окъудула.

P.S. Бу чыгъарма, Шауайланы Дауут-Хажини жазгъан «Жазаланы Хажини тауруху», деген поэмасына кёре жазылгъанды. Бу поэманы хапарын проза халда къолубуздан келгенча бергенбиз. Дауут-Хажини битеу жазылгъан чыгъармалары бюгюннге дери сакъланса эдиле, бизни тилибизни, тарыхыбызны байлыгына уллу миллетле сукъла-нырыкъ болур эдиле. Алай не медет, аны чыгъармачылыкъ жолу ызы да, халкъыбызны къадарыча болгъанды. Бизни къолубузда къалгъан аз болса да, болгъан материал окъуна, бизни бек ёхтемлендиреди. Аны тийиншли тинтип къарасакъ, ол литература дуниягъа кенг ачыллыкъ эшик боллугъуна бизни ишегибиз жокъду. Мен, Абайланы Сакинат, аны бешинчи тёлюде туудугъу, аны юсюнден уллу ёхтемлик бла айтама. Мени миллетимми аллай адамы болгъанына, уллу насыбы болгъаннга санайма. Нек кёп санлы миллетле да, аллай адамланы юсю бла саулай дуниягъа белгили боладыла. Биз да алача, аны айтхан сёзюню магъанасын кереклисича ангылап, айнытыргъа онгу болгъан миллет болайыкъ! Фахмуну магъанасын ачыкълаялгъан тёлю ёсдюрейик!

Шауайланы Дауут-Хажини ёр жолуна тенг болгъанла алапат ариу, бай тилибизге къуллукъ этген алимлирибиз кёп болсунла! Аны хар назму тизгини, келген тёлюлеге насихатды. Билимли адамдан ариу адам болмайды. Биз да, малкъарлыла, къарачайлыла деменгили тюрк тил группаны бир бутакъчыгыбыз. Дунияны башында тил къауумлада андан кёп санлы тил къауум болмагъанчады. Ненча халкъны тили киреди ол къауумгъа? Къалай алапатды биз да аны санына киргенибиз. Кёп назмучусу, алими, жазыучусу, устазы болгъан халкъда, фахмуну бийигине жетгенле да кёп боллукъдула. Аллай иги къадары болсун мени ана тилими, халкъымы да!

Алай не медет, аны чыгъармачылыкъ жолуну ызы да, халкъыбызны къадарыча болгъанды.

ОГЛАВЛЕНИЕ

ДАУУТ-ХАЖИ4

КЪЫЙЫН ЖОЛНУ АХЫРЫ154

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ИЗДАНИЕ

Автору:
Абайланы Сакинат

ДАУУТ-ХАЖИ

Подписано в печать 20.10.2015. Формат 60х84/16.

Печать цифровая.

Бумага офсетная. 13.7 усл.п.л.

Тираж 100 экз. Заказ № 114

г. Нальчик, 2015

Отпечатано в типографии «Принт Центр»

г. Нальчик, пр. Шогенцукова, 22

www.print07.ru